

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 2 9

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ * Vălenii-de-Munte

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE : N. IORGA

Membri : IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, GEORGE BALS, ALEXANDRU LĂPEDATU,
CONST. MOISIL, PR. NIC. POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA.

Secretar-Director : VIRGILIU N. DRĂGHICEANU.

Arhitect-Șef : N. GHIKA-BUDEȘTI.

CUPRINSUL

TEXT :

	Pagine
P. P. PANAITESCU : Fundațiuni religioase românești în Galiția	1
N. IORGA : Două mănăstiri dâmbovițene	20
„ „ Două biserici ardelene	26
„ „ Biserici focșănene	27
VIRG. DRĂGHICEANU : Un epitaf al Mitropolitului Ștefan din anul 1652	29
CONST. SOLOMON : Cetățuia din Valea-Berheciului	34
IOAN C. FILITTI : Biserica Adormirea Maicii Domnului sau Precista din Slatina (Olt)	40
Necrolog	42
Comunicări	43
Bibliografie	43
Resumat frances	45

ILUSTRĂȚII :

<i>Fundațiuni religioase românești în Galiția</i>	Pag.	<i>Două mănăstiri dâmbovițene.</i>	Pag.
1. Vechiul sigiliu al „Frăției ortodoxe” din Lemberg, cu chipul bisericii	1	1. Cobia	20
2. Detaliu din sigiliul „Frăției” din Lemberg	2	2. Cobia : vedere de la altar	21
3. Portretul lui Constantin Corniact, în „Biserica moldovenească” din Lemberg	3	3. Ușile de la Cobia (acum la Muzeul din Sinaia)	22
4. Biserica moldovenească din Lemberg (starea actuală)	4		
5. Biserica moldovenească din Lemberg. Intrarea Capellei lui Balaban	5	<i>Biserici focșănene.</i>	
6. Biserica moldovenească din Lemberg. Inscriptia lui Miron Barnovschi	7	1. Icoană îmbrăcată cu argint la biserica principală din Focșani	27
7. Biserica moldovenească din Lemberg. Inscriptia lui Ieremia și Simion Movila	8	2. Disc de la biserica principală din Focșani	28
8. Biserica Sf. Onufrie din Lemberg	10		
9. Biserica Sfânta Paraschiva, Lemberg	10	<i>Un epitaf al Mitropolitului Ștefan din anul 1652.</i>	
10. Inscriptia lui Vasile Lupu la biserica Sf. Paraschiva, Lemberg	11	1. Epitaful din 1652	30
11. Stema Moldovei pe parapetul corului la biserica Sf. Paraschiva, Lemberg	11	2. Același : partea din mijloc	31
12. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva	13	3. Plângătoarele	32
13. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Registrele superioare	14	4. Parte din epitaf	33
14. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Detaliu	15		
15. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Ornament stilizat	16	<i>Cetățuia din Valea-Berheciului.</i>	
	17	Fig. 1	34
		Fig. 2	35
		Fig. 3	36
		Fig. 4	37
		Fig. 5	38

Voevozii munteni și moldoveni au jucat multă vreme rolul de protectori ai ortodoxiei și în afară de granițele strîmte ale țărilor lor. La Muntele Athos, în Serbia, Bulgaria, în Ardeal și în „Rusia“ polonă

numele Domnilor și boierilor români se regăsesc în pisaniile mănăstirilor și bisericilor și în pomelnicele ctitorești, și nu odată chipul lor împodobește peretele unuia din aceste locașuri sfinte.

BISERICA ADORMIREA DIN LEMBERG.

La Lemberg, centrul comercial care avea atâtea legături cu Moldova, biserica principală a Rutenilor (azi unită) poartă numele de „biserica moldovenească“ sau stauropigia (biserica autonomă) Adormirea Maicii Domnului. Biserica aceasta mare, care domină orașul cu turnul ei în stil de Renaștere, nu mai amintește decât cu numele ei pe cele din Moldova vecină. Se prezintă ca un amestec de influențe diferite, și un istoric de artă polon a spus cu drept cuvânt: „A clădit-o un Italian și are urme ale Renașterii italiene, precum și ale barocului, și totuși pe lângă aceasta are forme bizantine, așa că impresia generală înfățișează caracterul acestui oraș la granița a două civilizații“¹. Dar forma actuală a fost precedată de alta, mai apropiată de artă moldovenească. Vechea biserică ruteană din Lemberg, probabil de lemn, arsese la 1527, cu ocazia unui incendiu, care distrusese și o mare parte din oraș². Domnul Moldovei Alexandru Lăpușneanu reclădi cu cheltuiala lui biserica, de astă dată în piatră³. La 1559, clădirea era ter-

minată, anul următor i se adăugî o capelă (Sf. Iunie) și în 1565-1566 se făcu acoperișul de plumb și zugrăveala⁴. Chipul bisericii clădite de Lăpușneanu ni s'a păstrat destul de grosolan în stampila stavropigiei (fig. 1 și 2). E o biserică cu trei turle terminate în cupole, un brâu sculptat supt aco-

Fig. 1. Vechiul sigiliu al „Frăției ortodoxe“ din Lemberg, cu chipul bisericii, (după Szaraniewicz).

peris; contraforturi susțin părății, intrarea este laterală, în general un tip de biserică moldovenească din veacul al XVI-lea. Pisania

¹ M. Sokolowski, *Arta bisericească la Ruteni și în Bucovina* (în limba polonă), în *Kwartalnik Historyczny*, Lemberg, III, 1889, p. 621.

² Szaraniewicz, *Biserica stauropigiei din Lemberg* (în limba ruteană), în *Vremmenik* (Lemberg), 1875, p. 137.

³ P. corespondența lui cu Stauropigia, Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II¹, pp. 205-216, 220, 242, 249, 251-257.

Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.

La 6 August 1561 (din Snyatin) Arsenie, episcop de Lemberg, anunța ortodoxilor din acel oraș că la rugămintea lui Domnul Moldovei a răspuns prin scrisoarea lui făgăduind ajutor pentru clădirea bisericii. Trimite serisoarea pentru a fi citită la Lemberg, și pe omul său la Domnul Moldovei (Milkowicz, *Monumenta confraternitatis stauropigianae Leopoliensis*, Lemberg 1895, I, p. 39).

⁴ Szaraniewicz, *Ediție jubiliară a documentelor Stauropigiei* (în limba ruteană), Lemberg 1886, p. 9.

veche, care a dispărut azi, — o copie e păstrată în arhivele bisericii —, sună întocmai ca pisanile slavone ale mănăstirilor moldovenești:

Изколеніємъ шца и поспішеніємъ сына и совершеніємъ свѣтлаго дѣла, благочестивын и хрістолюбивын Іоъ Ілѣксандеръ Воевода кождѣмъ милостію господнѣи земан молдавскон, сынъ Богдана воеводи, кождѣмъ оу всеро своего сердца и оу всего помысленіа начать и создать храмъ во славоу и хвалоу господоу нашоу Исоузу хрістоу и Оуспенію пречистын его матери, еиже естѣ храмъ вселенномъ градѣ Навровѣ, во здравіе и за доуши сѣбѣ и госпожи своен Рожданды и чади ихъ Богданъ и Петръ и Іоаннъ и Феодора кнежни въ лѣто 7671, 333¹.

Fig. 2. Detaliu din sigiliul „Frăției” din Lemberg (Szaraniewicz).

„Cu voia Tatălui și ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, bine-credinciosul și de Hristos iubitorul Io Alexandru Voevod, din mila lui Dumnezeu. Domn al țării Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, binevoind din toată inima și din tot gândul a început și a clădit acest hram întru slava și lauda Domnului Nostru Isus Hristos și a Adormirii Preacuratei lui Maice, al cărei hram este în slăvitul oraș Liov (Ilivov) pentru sănătatea și pentru sufletul său și al Doamnei sale Roxandra și al copiilor lor, Bogdan și Petru și Ioan și Domnița Teodora, în anul 1559, 7067.”

O descriere a acestei biserici d'întăiu o

¹ Ibid.

numește „elegantă și sumptuoasă” și pomește ornamente de gips și de alabastru ¹.

Clădirea lui Lăpușneanu nu avu noroc: la 1571 un nou incendiu o distruge în mare parte; reparații sumare permit să mai fie folosită până va putea fi reclădită în întregime ². Astfel în această biserică aproape ruinată fură îngropate rămășițele Domnului moldovean Ioan Potcoavă, tăiat de Poloni la Lemberg în 1577 ³.

Noua biserică, care urma să fie una din cele mai monumentale clădiri ale orașului Lemberg, fu începută, iarăși cu ajutor moldovenesc, în anul 1591: lucrarea, adesea întreruptă, ținu treizeci și opt de ani (până la 1629) ⁴.

Petru-Vodă Șchiopul intervenise la regele Poloniei ca să permită ridicarea acestui semet templu ortodox în centrul Lembergului ⁵; boierii lui, Luca Stroici și Ieremia Movilă, se declarau gata să ajute pe coreligionarii lor din orașul vecin ⁶. Încă la 1590 în toamnă, Stauropigia se adresează Mitropolitului Moldovei Gheorghe Movilă, rugându-l să dea sprijinul său instituțiilor pravoslavnice ce voiau a întemeia: biserica, școala, tipografia, spitalul pentru văduve și orfani. Patriarhul Ieremia al Constantinopolului, care călătorise în Galiția, sfătuipe pe Mitropolitul Moldovei să ajute Stauropigia, iar pe Ruteni să i se adreseze lui ⁷.

Curând însă Domnul blând și pașnic Petru Șchiopul fu înlocuit cu „tiranul” Aron-Vodă. Acesta se pretindea însă fiu al lui Alexandru Lăpușneanu, ctitorul bisericii, și în această calitate i se ceru să continue opera părintelui său. La 18 Mart 1592 Frăția ortodoxă din Lemberg îi scrie o scri-

¹ Szaraniewicz, articolul citat în *Vremennik*, 1875, p. 137.

² Szaraniewicz. *Ediția jubiliară*, pp. 9-10.

³ B. Janusz, *Urme istorice moldovenești la Lemberg* (polonește), în revista *Wiadomosci konserwatorskie*, Lemberg 1924, pp. 61-2.

⁴ Szaraniewicz. *Ediția jubiliară*, p. 12.

⁵ Hurmuzaki, *Documente, Suplement II*¹, pp. 315, 317.

⁶ Ibid., p. 319.

⁷ Szaraniewicz, o. c., anexe, nr. 87 (8 Octombrie 1590). Scrisoarea nu e reproducă între documentele publicate de I. Bogdan, în Hurmuzaki, l. c.

soare entusiastă, plină de urări de lungă Domnie, amintindu-îi, firește, în primul rând, de „sfânt răposatul părintele Măriei Tale, mare binefăcător al multor creștini“. „Toți cari aveau nevoie alergau la dânsul ca niște copii la tatăl lor cel milostiv“; „mai ales noi și înaintașii noștri am avut de la dânsul mare ajutor și biserica Uspenia din orașul nostru a fost clădită aproape numai cu cheltuiala lui“. Dau deci laudă lui Dumnezeu că „a ridicat din nou slava lui Alexandru-Vodă, binefăcătorul nostru, în persoana Ta, așezând în Scaun pe Măria Ta, fiul său“. I se cerea în special lui Aron-Vodă să intervina ca doi negustori greci din Iași să-și plătească datoriile către Frăție, care se ridicau la peste 1.250 de zloți (galbeni)¹. Nu știm ce va fi făcut „fiul lui Alexandru-Vodă“ pentru biserica din Lemberg, dar în curând se ivi din două părți sprijin puternic, fără de care nici cum n'ar fi izbutit. Stauropigia să ducă la îndeplinire mărețele ei planuri.

De o parte Movileștii din Moldova, darnici sprijinitori ai ortodoxiei, de alta Constantin Corniact (Corneades); negustor bogat din Creta. Acesta, care fusese în serviciul lui Alexandru Lăpușneanu, trecuse în Polonia în epoca lui Despot-Vodă, se căsătorise cu o nobilă polonă, căpătase indigenat și nobilitare, devenise unul dintre cei mai bogați oameni din Lemberg. Regele Poloniei îi acorda tot felul de privilegii, Ieremia Movilă îl felicită, „ca un prieten“, de ziua lui¹; la 1603 muri în vârstă de optzeci și șase de ani, și fu îngropat în „biserica moldovenească“, la a cărei clădire contribuise atât de mult².

Adevărați ctitori ai „bisericii moldovenești“ fură Movileștii; Domnia lui Ieremia-Vodă (1595-1606) și a lui Simion (1606-1607), precum și a lui Constantin Movilă (1607-1611), aduseră Frăției ortodoxe din Lemberg (asociație de mireni și de clerici

Fig. 3. Portretul lui Constantin Corniact, în „Biserica moldovenească“ din Lemberg (după Szaraniewicz).

¹ *Ibid.*, anexa 89. Lipsește de asemenea la I. Bogdan, *l. c.*

² Scrisoare inedită, ms. 412 al Academiei Polone, fol. 30 (1600).

³ Biografia lui pe inscripția de pe portretul lui în biserica moldovenească reprodușă de I. Bianu. *Relație asupra călătoriei în Galiția, Analele Acad. Rom.*, VIII, 18 6, p. 36 și N. Iorga, *Note polone* (Academia Română, *Anale*, seria III, t. II, 1924), p. 9. Cf. și Szaraniewicz, *o. c.*, p. 10 și *Akta Grodzkie i Ziemske*, X, pp. 110, 137-8, 140, 144.

ruteni, cari administrau biserica de la sfârșitul veacului al XVI-lea) miile de galbeni cu care izbuti să ridice biserica ce se vede azi în Lemberg. Alături de Domn și de familia lui, principalii boieri, ca Luca Stroici, Isac Balica și Nistor Ureche, contribuiră

după puteri la ajutorarea acestei opere ortodoxe¹.

Agenții Frăției erau neconținut la Iași. În 1603 erau acolo în această calitate Procop Fedorovici și pictorul-zugrav Filip Fedorovici, care fusese însărcinat cu pictarea bisericii. Veniau cu însărcinarea de a expune lui Ieremia Movilă felul cum înțelegea Frăția să lucreze, și ca să ceară ajutor în bani². Un alt agent al Frăției, Paul Mihailovici, e trimis în Moldova supt Simion-Vodă;

Fig. 4. Biserica moldovenească din Lemberg (stărea actuală) (Szaranievicz).

Doamna Marghita îl expediază la starostele de Cernăuți ca să-i dea bani din vânzarea boilor domnești trimiși la granița polonă. Agentul se plângea Frăției: „Doamna i-a

scris starostelui să mă lase să plec imediat, și, de nu va vinde boii, să-mi dea din banii lui. El spune că bani nu are, și eu trebuie să plec la Iași pe jos, căci nu am cai”¹. Chiar Poloni cari erau în serviciul Domnului Moldovei slujiau drept agenți pentru Frăție și interveniau pentru trimiterea ajutoarelor, ca un Germanowski, cămăraș al lui Constantin Movilă. Acesta scria din Camenița Frăției că nu a putut să plece în Moldova, căci a rămas în orașul acesta de graniță din cauza bolii lui Nestor Ureche, care probabil se îngrijia acolo. Doamna Elisaveta se afla atunci la moșiile ei din Polonia, Paniewa și Ustia, și Germanowski îi comunicase că Frăția se roagă pentru sănătatea fiului ei și intervenia ca să se trimită bani, sperând că Doamna va vinde porcii ei din Ustia în acest scop înainte de a se întoarce la Iași la Domn².

În același timp Frăția trimetea la Iași doi soli ai ei cu câte o scrisoare adresată fiecărui boier mai de frunte, cerând ajutor³.

Când Doamna Elisaveta pribeagă se refugiază în Polonia și trece prin Lemberg, Frăția îi dă ei și fiului ei Bogdan un splendid banchet în semn de recunoștință (1613)⁴. Fiicele ei, căsătorite cu magnați poloni (cei mai mulți Ruteni ortodocși), continuă să

¹ *Ibid.*, nr. 106.

² *Ibid.*, nr. 111 (9 iulie fără an, c. 1609—1612).

³ *Ibid.*, nr. 108. Scrisoare către Isac Balica. Nr. 109 către Iurie, Marele Logofăt. La sfârșitul scrisorii este o listă a boierilor cărora trebuia să li se adreseze soli: Pan Urechi, anume Nestor, Mare Vornic, Chiriță, anume Dimitrie Paleolog, Postelnic Mare, Petrașco Vornic Mare, Isac Balica Hatman, Constantin Băcioc Mare Păharnic (21 Febr. 1610). Nu știu cine este „Mitropolitul Sucevei” Ioan Semolas, care trimite patru scrisori grecești Frăției din Lemberg (4 iulie, 20 Sept. 1599, 20 Maiu, 8 Iunie 1603), promițând ajutor din partea Domnului Moldovei și a lui: acest Mitropolit nu este cunoscut între Mitropoliții Moldovei: cel puțin în *Istoria Bisericii Române* de N. Iorga nu e pomenit (primele două scrisori la Milkowicz, o. c., II, pp. 822, 825, cele două din urmă la Swincicki, *Catalogul Museului institutului Stavropighiei din Lemberg*, în limba ruteană, Lemberg, 1908, pp. 109, 112).

⁴ Zubricki, *Cronica Stauropigiei din Lemberg* (rusește, în *Jurnalul Ministeriului de Instrucție Publică*, St.-Petersburg, 1849 [52]), p. 133. Cf. și Szaranievicz, *Ediția jubilară*, p. 14, nota 1, extras din socotelile Frăției.

¹ Pentru legăturile Movileștilor și boierilor lor cu Frăția ruteană, cf. Hurmuzaki, *Documente, Supliment II*¹, pp. 457-9, 461, 479, 523 și urm., 537 și urm., 634 și urm.; *ibid.*, II², pp. 27 și urm. 40-1, 283-4, 341-351, 356-367. În 1612 Nestor Ureche se înscrie ca membru al Frăției. Inscrierea lui la Petruszewicz, *Letopisețul ruteano-galițian*, Lemberg 1874, I, p. 46.

² Szaranievicz, *Ediția jubilară*, nr. 105, din 17 April 1603.

sprijine Stauropigia din Lemberg: în special Ana, care fu căsătorită de mai multe ori în Polonia. La 1630 „binevoiește” să se înscrie ca membră a Frăției și dăruiește bisericii o Evanghelie slavonă a părinților ei; la 1651, când era căsătorită cu Marele Hatman Stanislav Potocki, ea intervine la rege ca să întărească privilegiile bisericii¹.

La alungarea Movileștilor din Scaunul Moldovei biserica moldovenească nu era încă terminată. Din Moldova ajutoarele se făceau acum mai rare; afară de Radu Mihnea, care trimise ceva bani², ceilalți Domni ai vremii nu mai avură grijă să continue această operă. Numai Domnia lui Miron Barnovschi (1626–1629), care-și zicea Movilă, permise Frăției să termine biserica. Abia urcat în Scaun, el se grăbește să scrie ortodocșilor din Lemberg că, „după pilda înaintașilor noștri din neamul nostru”, Ieremia și Simion-Vodă, o va lua sub protecția lui. La cererea Domnului Stauropigia trimite la Iași pe agentul ei Luchian Vasilievici, ca să ia înțelegere cu dânsul, și îndată darurile încep să curgă: un transport de salitră, care fu vândut cu 4.746 galbeni, apoi în anii următori câte două și trei mii de galbeni³. La 1629 Miron-Vodă trimite la Lemberg cu daruri pe cămărașul său Teodor, și după dânsul sosi și Dimitrie Marele Logofăt, care aduse și el

ajutoare din partea lui (300 de galbeni)⁴. E probabil că acești boieri exercitau și un fel de control asupra clădirii bisericii. Și după mazi-lirea lui, Miron Barnovschi, retras pe moșia sa din Polonia, Ustia, continuă să se intereseze de biserica Adormirea. Cu această ocazie în registrele de socoteli ale Frăției se menționează cu indignare scoaterea din

Fig. 5. Biserica moldovenească din Lemberg. Intrarea Capelei lui Balaban (Szaraniewicz).

¹ A. S. Petruszewicz, *Letopisețul compilat ruteano-galițian* (în limba ruteană), I, Lemberg 1874, pp. 39, 141–142 și 184; Szaraniewicz, *Patriarhatele răsăritene față de Biserica ruteană în Polonia* (în limba polonă), în *Rozprawy (Analele Academiei din Cracovia)*, secția istorică, Cracovia, X, 1879, p. 79, nota. În scrisoarea ei, pomenește de mormântul „surorii ei”, care se află în biserică.

² Zubricki, *o. c.*, p. 139.

³ Zubricki, *o. c.*, pp. 139 și urm. și Hurmuzaki, *Documente, Suplement II*, pp. 536, 586, 602. Cf. și scrisoarea lui Luchian Vasilievici din 9 Iunie 1627 cu aceleași promisiuni

scaun a Domnului protector de către „necredinciosul Țar turcesc” și „prin răutatea și viclenia unor Greci și lăcomia lor nesăturată și diabolică, întocmai ca a Busurmanilor”. Din cauza lor „binefăcătorul bi-

din partea Domnului; Krylowski, *Arhiv iujno-zapadnoi Rossii*, XI, p. 89. Cf. și Szaraniewicz, *Ediția jubilară*, p. 12, nr. 63 și p. 15. Extrase din registrul de socoteli al Frăției.

⁴ Szaraniewicz, *o. c.*, p. 12, notele 3 și 6.

sericii noastre a fost silit să plece din Moldova la Ustia în anul 1629, luna Iunie¹. Biserica era atunci gata; Domnul exilat trimitea moaște pentru altar, odăjdii, obiecte de argint². El ceruse ca sfințirea bisericii să se amâne până când își va relua domnia, ceea ce socotia ca un fapt apropiat³. În Decembrie 1630 Mitropolitul ortodox din Lemberg, Ieremia Tissarowski, îl vizitează la Ustia și se stabilește ca sfințirea să nu mai fie amân timer: ea e fixată pentru Ianuarie următor. Cu ocazia acestei vizite se aduce Domnului din partea Frăției un „Octoih” tipărit în tipografia Frăției, care-i fusese dedicat⁴. Sfințirea „bisericii moldovenești” avu loc în adevăr la data fixată, Miron-Vodă fiind represintat prin arhimandritul său, care veni de la Ustia cu mai mulți boieri și slugi, aducând ca dar o cruce veche de lemn sculptat, împodobită cu pietre scumpe, precum și feloane și un covor persan⁵. Petru Movilă și fratele său Moise-Vodă erau personal de față la sfințirea bisericii⁶. La 21 Decembrie 1632 Barnovschi anunța Frăției din Ustia că pleacă să iea domnia Moldovei și că, de-i va ajuta Dumnezeu, va dărui multe milostenii bisericii⁷. Aceasta e ultima scrisoare a lui Barnovschi către Frăție: se cunoaște sfârșitul tragic al acestei călătorii la Constantinopol.

Domnii următori, în special Vasile Lupu, continuă să ajute din când în când Frăția și biserica ei⁸. Pe lângă Domni găsim și numeroși boieri și negustori din țările noastre în legături cu Frăția în această epocă. Astfel e „Mano Grecul, cetățean din Țara-

Românească”, îngropat în biserică, „în gropnițele noi”, la 6 Ianuarie 1622; rudele lui dăduseră zece galbeni pentru rugăciuni¹. La 1666 Eustafie Zaremba, „locuitor din Lemberg, originar din orașul Târgoviște”, dăruiește Staupigiei o Liturghie pe pergament scrisă la Dragomirna².

În pomelnicul Frăției, scris la sfârșitul veacului al XVII-lea, găsim pe Iacob Halepinski, boier al lui Ștefan-Vodă Petriceicu, care luă mai târziu în căsătorie pe văduva acestui Domn, precum și pe fiii lui, Iacob și Ioan, și mai mulți membri ai familiei Turcul (Turculeț): Constantin Turcul rohmistru, staroste de Cernigov (1726), Vasile Turcul, staroste de Cernigov, Iliăș Turcul, polcovnic, Ioachim Grigore Turcul, stolnic de Cernigov (aceștia la 1737)³.

Biserica terminată se înălța acum la Lemberg, dominând orașul, și numele Domnilor Moldovei stătea gravat în piatră în pisanie: „ІСНО СВЕТАЛИН ГОСПОДАРИ ВОЕВОДА МОЛДАВСКИН МІРОНЪ БЕРНОВСКИН МОГЛА СОВЕРШИТЕЛЬ ЦЕРКВИ. ІСНО СВЕТАЛИН ДРОНИЦА ВОЕВОДА МОЛДАВСКИХ ПАМЕТЪ ІЕРЕМІИ И СИМЕОНА МОГЛАХ КИТОРЕН ЦЕРКВИ.”

„Prea-luminatul Domn al Moldovei Miron Barnovschi Moghilă, săvârșitorul bisericii.

Prea-luminată amintire a celor doi Voevozi ai Moldovei, Ieremia și Simion Moghilă, ctitori ai bisericii”.

Inscripția mare slavonă a lui Barnovschi, din 1629, închină biserica lui Hristos și-l roagă să mântuiască pe ctitori și pe oameni „de necredință”¹.

La 1671, cu ocazia unei reparații radicale, biserica primește o nouă inscripție, de astă dată în limba greacă, amintind pe

¹ Ibid.

² Ibid.

³ Zubricki, o. c., p. 142.

⁴ Scrisoarea lui Tissarowski din Ustia, 29 Decembrie 1630; Szaraniewicz, o. c., anexe, 113. Cf. pentru Octoih, P. P. Panaitescu, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila*, Paris, 1926, p. 40.

⁵ Zubricki, o. c., p. 143.

⁶ Petruszewicz, *Letopisețul ruteano-galițian*, I, p. 67.

⁷ Ibid.

⁸ Zubricki, o. c., p. 162; P. P. Panaitescu, o. c., Anexa a II-a. Hurmuzaki, *Documente*, Supliment II³, p. 1.

¹ Registrul citat la Szaraniewicz, o. c., p. 17, n. 1.

² Petruszewicz, *Letopisețul compilat ruteano-galițian*, I, p. 147.

³ Ibid., I, pp. 148, 250-2, 259. Precum se știe, la 1685-1693, trupul lui Gheorghe Duca-Vodă se odihni provisoriu la biserica Adormirea, Hurmuzaki, *Supliment II*³, p. 232.

⁴ I. Bianu, *Relație asupra călătoriei în Galiția la 1885*, *Analele Acad. Rom.*, II, VIII, 1886, p. 36 textul slavon și traducerea; textul slavon și la Szaraniewicz, o. c., p. 4, și lorga, *Note polone*, p. 11.

Alexie Balaban, negustor originar din Ialomița, care suportase cheltuielile¹.

Biserica, în forma pe care o are de atunci, nu mai seamănă cu bisericile moldovenești, ca cea veche a lui Lăpușneanu. Arhitecții fuseseră, de astă dată, trei Italiani, iar pictorul un Rus².

Multe amintiri se leagă însă de ctitorii moldoveni ai bisericii. La 1837 un oarecare Nestorovici, sacristan, poruncește ca pietrele mari de marmoră cu inscripții să fie scoase din zid și sparte în bucăți pentru a servi la pardosirea bisericii. Mormintele conțineau

meroase obiecte bisericesti provenite din țările noastre; astfel e crucea lui Barnovschi, pe care o dăruise la sfințirea bisericii. E de lemn de chiparos sculptată în stil baroc occidental. Sculpturile, extrem de mici, afară de ornamentele în spirală, reprezintă patimile lui Hristos. Scenele au perspectivă, multă viață: se afirmă că această cruce ar fi demnă de comparat cu cele mai bune lucrări similare din Occident³. La 1658 Frăția cumpără mai multe sfeșnice moldovenești, care proveniau din averea lui Ieremia Movilă, în valoare de 2.400 de zloți,

Fig. 6. Biserica moldovenească din Lemberg. Inscripția lui Miron Barnovschi (Szaraniewicz).

poate rămășițe românești, de pildă cea „soră” a Anei Potocki Movilă pe care aceasta o pomenește ca fiind îngropată acolo³. Unul din aceste fragmente a fost regăsit și poartă însemnarea: „Maria 16 [.....]”, o cruce și literele „Mo”, în care s’a căutat monograma Movileștilor⁴.

În tesaurul Staupigiei se păstrează nu-

din moștenirea rămasă dela Maria Potocki Moghilă, moartă atunci².

Tot în tesaurul Stauroigiei se mai află o cruce, făcută de Mitropolitul Moldovei Teofan, „răposat la Sf. Munte” (Teofan a fost Mitropolit între 1561 și 1572 și 1578 și 1587) și înfrumusețată de Vintilă Marele Clucer și jupăneasa lui Chera din Țara-Românească (1600)³. De asemenea se găsește acolo

¹ Iorga, *l. c.*

² Zubricki, *o. c.*, p. 143.

³ Cf. mai sus. Că această soră ar fi Elisaveta soția lui Miron Barnovschi, nu există nicio dovadă (cf. însă Szaraniewicz, *o. c.*, p. 13, n. 3).

⁴ Szaraniewicz, *Adunare din pietrele mormântale ale bisericii Staupigiei din Lemberg* (în limba ruteană), în *Vremennik*, 1890. p. 187.

¹ Ianusz, *o. c.*, pp. 57-8; Sokolowski, *o. c.*, în *Kwartalnik Historyczny*, III, 1889, p. 639, afirmă că este o cruce „de gen athonit”, însă în același timp cu caracter de Renaștere(?).

² Ianusz, *o. c.*, p. 59.

³ Svencicki, *Catalogul Museului Staupigiei din Lemberg* (în limba ruteană), Lemberg 1908, p. 212.

și o Evangheliie slavonă (217 pp. inițiale și Stănești supt „Voevodul Moldovei Iliș” ornamente roșii), scrisă de popa Ivan ot (Rareș)¹.

Fig. 7. Biserica moldovenească din Lemberg. Inscript'a lui Ieremia și Simion Movilă (Szaraniewicz).

BISERICA SF. ONUFRIE (BASILITANI).

Cealaltă biserică veche ortodoxă (azi unită) din Lemberg este Sf. Onufrie. Intemeierea ei nu este în legătură cu binefacerile Domnilor moldoveni, dar biserica avu

nu s'ar fi putut odihni în cealaltă biserică ortodoxă a orașului, care era ctitoria Domnului dușman, Alexandru Lăpușneanu. În testamentul său, scris în ajunul execuției, nenorocitul Domn cere să fie îngropat în acea biserică (hramul era atunci Sf. Maria), donându-i 300 de florini de aur, iar lui „Prasmo”, popă ortodox de acolo, îi dăruiește haina lui („vestis sua adamasci rubei”). Asemenea și cei doi boieri, „Ioan Moțoc, vătaful lașilor”, și „Petru Spancioc, Vornic”, cari fură executați împreună cu Domnul lor și îngropați alături de dânsul, lasă și ei daruri pentru biserică². Astăzi aceste morminte moldovenești nu se mai găsesc. Biserica a fost total restaurată la 1883 cu un gust foarte îndoielnic, și nimic n'a rămas din vechea clădire. Pietrele de mormânt au fost scoase și

Fig. 8. Biserica Sf. Onufrie din Lemberg (foto Podlacha).

multe legături mai târziu cu țara vecină. La 1564 Ștefan Tomșa, Domnul Moldovei decapitat la Lemberg, la cererea Turcilor, fu îngropat aici, căci corpul lui

¹ Ianusz, *o. c.*, p. 55. Ianusz cetește și datele „de la 1550 la 1558”, ceea ce nu se potrivește cu Domnia lui Ilie-Vodă.

² Testamentul din 5 Maiu 1564, *Akta Grodzkie i Zemskie*, I, pp. 38-41, apoi în Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II², pp. 238-41.

sparte în bucăți¹. Avem însă știri că până la restaurarea aceasta recentă mormântul lui Ștefan Tomșa se mai putea vedea în cuprinsul bisericii. La 1824 a fost deschis și s'au găsit oase îmbrăcate în „adamasc” (stofă de damasc), catifea brodată și nasturi de aur. O descriere a bisericii din 1854 pomenește piatra de mormânt cu capul de zimbri sculptat la mijloc și inscripția slavonă în jur, foarte ștearsă².

Și alte morminte moldovenești se regăsesc în aceeași biserică; în zidul exterior capelei din dreapta navei este încă azi mormântul Omelianei, (!) fiica lui Iancu-Vodă Sasul, căsătorită cu Albert Ponetowski, moartă la 1598³. Dar fiica Domnului tăiat la Lemberg nu se odihni în pace în mormântul ei. La 1652 Frăția Staupighiei admite, „la rugămintea excellentului cetățean moldovean Loboza”, să

fie îngropat corpul fratelui său Alexandru la Sf. Onufrie, „în mormântul fiicei lui Iancul, Domnul Moldovei, soția lui Ponetowski”⁴.

Tot la Sf. Onufrie, în pridvor, se putea vedea înainte de restaurare încă un mormânt moldovenesc: al soției Marelui Vistiernic Nicoară Prăjescu. Acest boier al Movileștilor avea de sigur multe legături cu Lembergul. La 1610, probabil cu ocazia îngropării soției sale, el donează bisericii o Evangheliu slavă tipărită la Wilno (1600), îmbrăcată cu catifea și plăci de argint. Poartă inscripția „КОШТОМЪ СКОМЪ СПРАВНАМЪ И НАДАЛЪ ЕГО МИЛОСТЬ ШКОРА ВИСТЕРНИКЪ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОН, РОКУ 1610”⁵. *Cu cheltuiala sa a îmbrăcat-o și a dăruit-o Grația Sa, pan Nicoară Vistiernicul Țerii Moldovei, anul 1610*

BISERICA SF. PARASCHIVA.

Biserica Sf. Paraschiva din Lemberg este o biserică ortodoxă (azi unită) mai nouă decât celelalte de care a fost vorba până acum. Fusesse fundată la 1607 ca mănăstire de călugărițe cu hramul Vovidenia. Constantin Corniact ajutase cu bani la clădirea ei (la 1603)⁶. La 1644 Vasile Lupu restaurează biserica și-i dă hramul Sf. Paraschiva; se face atunci o clădire elegantă de piatră cioplită. Printr'un hrisov al său din Iași, 29 Octombrie 1646, Domnul Moldovei donează mănăstirii și o moșie lângă Lemberg, pe care o cumpărase de la Ioan Scorodinski. În pomelnic Vasile-Vodă e trecut ca „binefăcător și fondator al mănăstirii noastre”⁷.

Inscripția slavonă în versuri (cu latinisme și polonisme), așezată supt herbul Moldovei, sună, comentând elementele herbului:

с[о]лице, м[ѣ]сѣцѣ и корона,
сѣнтрѣ[м], пала[ш]а корона,
глава вѣ[н]ици и звѣ[з]доу
ношѣ[м] вѣ[н]ици и звѣ[з]доу.

Хра[м] с[ѣ]н с[о]се[р]и[и] ро[к]у, ПХМА, ПБГ.
15³, și inițialele Іо. В. В. Б. М. Г. З. М. (Io Vasile Voevod bojiu milostiiu gospodar zemli moldavscoi).

Soarele, spada și coroana, sceptrul, paloșul apărare, capul [de bour] încoronat, și stelele, toate înseamnă strălucirea Ta. Hramul acesta s'a terminat în anul 1644, August 15.

Ceia ce face admirația tuturor în această biserică este catapeteasma în stil vădit moldovenesc, lucrată în lemn sculptat cu or-

¹ Ianusz, o. c., p. 60.

² Ibid.

³ Iorga, *Note Polone*, p. 10, și Ianusz, o. c., p. 61, care citește „Helena” în loc de Omeliana. Citesc EL NAE. Despre mormântul lui Iancu Sasul în biserica Bernardinilor din Lemberg, P. P. Panaitescu, *Sfârșitul lui Iancu-Vodă Sasul*, *Revista Istorică*, X, 1924, p. 173.

⁴ Petruszewicz, *Sbornicul istoric al Galitiiei*, I, Lemberg 1853, nr. 18, p. 28.

⁵ Ibid., p. 42 și *Letopiseșul ruteano-galițian*, I, pp. 317-8, 510. Cf. și T. Burada, *Rămășițe românești în Galiția*, *Buletinul societății de geografie*, 1897, p. 121.

Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.

¹ Petruszewicz, *Supliment la letopiseșul ruteano-galițian* (în limba ruteană), Lemberg 1891, p. 332.

² Petruszewicz, *Letopiseșul ruteano-galițian*, I, p. 40.

³ Inscriptia a mai fost publicată de trei ori: Petruszewicz, *Letopiseșul ruteano-galițian*, I, pp. 507-8; Ianusz, o. c., p. 63; Iorga, *Note polone*, p. 6. Niciuna din aceste trei lecturi, care diferă între ele, nu este perfect exactă.

Fig. 9. Biserica Sfânta Paraschiva, Lemberg (foto Podlacha).

name de struguri și foi de viță. Partea superioară cu ornamente în spirală în stil baroc este probabil posterioară: nu are în

bizantin, în special cele două registre deasupra și dedesubtul Apostolilor, reprezentând scene din viața Mântuitorului. În fi-

Fig. 10. Inscriptia lui Vasile Lupu la biserica Sf. Paraschiva, Lemberg (Lanusz).

niciun cas legătură organică cu restul. Pictura catapetesmei este de asemenea în stil

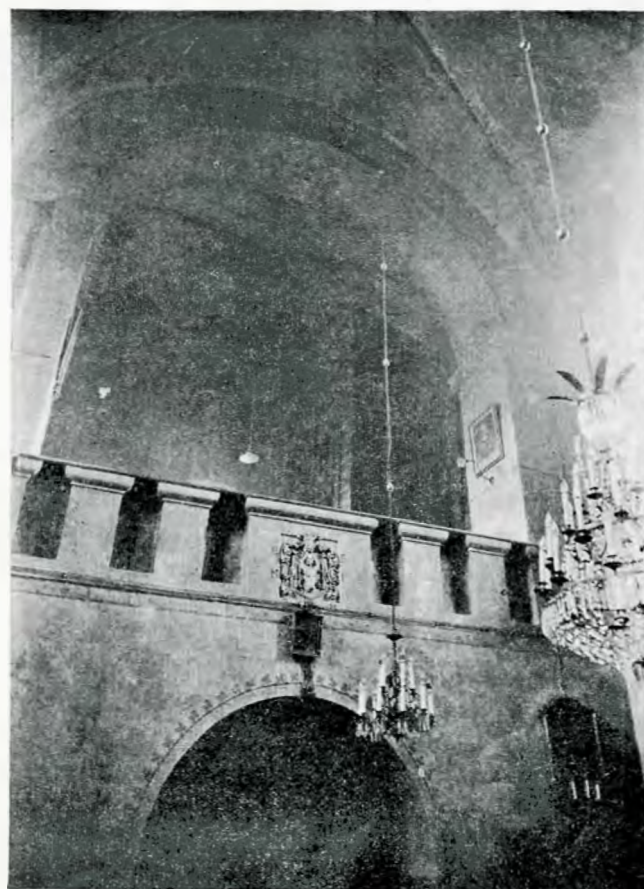

Fig. 11. Stema Moldovei pe parapetul corului la biserica Sf. Paraschiva, Lemberg (Podlacha).

gurile Apostolilor însă, în tratarea draperiilor, se simte mâna unui pictor occidental¹.

De sigur că la această operă de artă au lucrat artiști cari colaboraseră la împodobirea mănăstirii Trei Ierarhi din Iași².

BISERICI ȘI MĂNĂSTIRI ÎN GALIȚIA ȘI ÎN RUSIA POLONĂ.

Legăturile Domnilor moldoveni cu Lembergul sânt în genere mai cunoscute, și binefacerile lor către lăcașurile ortodoxe de

acolo au mai fost relevate. Ceia ce se știe mai puțin e că toată Galiția ortodoxă și toată Rusia polonă (care cuprinde și U-

¹ Toate fotografiile de la biserica Sf. Paraschiva reproduse în prezentul articol provin de la *Institutul de istoria artei polone și a Europei Orientale de la Universitatea din Lemberg*. Pentru obținerea lor sântem recunoscători d-lui profesor Podlacha, directorul numitului institut.

² Iorga, *o. c.*, p. 7. Se mai află în Lemberg și o a patra biserică ortodoxă, ctitorle românească, dar vechimea ei nu e prea mare. La 1787, când toate bisericile rutene trecuseră

la Unire, se înființează acolo o casă de rugăciune ortodoxă de către boieri refugiați din Moldova, negustori greci, sârbi și ruși în casele închiriate dela contesa Potocka. S'au adus acolo tâmplile și odoarele schitului Maniava (Schitul Mare). Slujba se facea în românește. La 1897 se clădește în locul casei de rugăciuni capela română Sf. Gheorghe (T. Burada, *Biserica ortodoxă română cu hramul Sf. Gheorghe din Lemberg*, în *Evenimentul*, Iași, X, 1902, 10-14 Februar). Cf. și C. Bobulescu, *Lăutarii noștri*, pp. 45-6, nota.

craina și Volhinia) sânt pline de biserici ai căror ctitori sânt Domni și boieri moldoveni.

Uniev. La Uniev (lângă Przemyśl), unde se tipăriră mai târziu Psalmii versificați ai Mitropolitului Dosoftei, pomelnicul mănăstirii cuprinde: „Milostivul Domn Voevod al Moldovei Petru Voevod și boierii lui, anul 1593, supt arhimandritul Isaia Balaban, pan Andrei Hatmanul cel Mare al țerii Moldovei, pan Gavrilaşco Logofăt al doilea (МЕНШЕГО ЛОГОФЕТА) al țării Moldovei, pan Ghenghea Vornicul țării Moldovei supt Domnul Barnovschî, 1629. Gavril Moțoc Logofătul țerii Moldovei a cumpărat un Apostol tipărit la Liov la anul 1573 și l-a dăruit mănăstirii Uniev, unde el însuși zace îngropat¹“. Petru Șchiopul, în timpul exilului său, a trecut deci pe acolo cu boierii săi, și alături de aceștia se întâlnesc în aceeași ctitorie și alți boieri din vremea lui Miron Barnovschî: mormântul unuia din ei se află poate și azi acolo.

Fundații ale Movileștilor. Precum Petru Șchiopul, în vremea exilului său, avea răgaz să se ocupe de mănăstirile ortodoxe ale Galiției, astfel și Doamna Elisaveta, văduvă și exilată, dă din Ustia, la 25 August 1613, un hrisov pentru „mănăstirea noastră Zadovschî“, așezată pe moșia ei, Zadovsca (lângă Ustia), prin care dăruiește „desetina“ ce i se cuvine ei de la prisaca supusului ei, Andrei Koliedka. Doamna se intitulează: „din mila lui Dumnezeu Voevodină și gospodarină a țerii Moldovei“, și, „la porunca Grației Sale Doamnei“, Ioan Vitolt Logofăt atârnă pecetea².

Fetele lui Ieremia-Vodă, măritate toate cu nobili poloni, mai toți de neam rutean, ortodocși, fură marile binefăcătoare ale bisericii ortodoxe din Galiția, în special Ana Potocki, care ajunse Voevodină a Cracoviei³.

De asemenea Irina (Raina sau Chiajna), altă fiică a lui Ieremia-Vodă, căsătorită cu Mihai Wiszniewiecki, sprijină mănăstirea Hustinschi, în Wolhinia, dându-i voie să clădească pe moșiile ei două mănăstiri filiale⁴. Impreună cu cumnatul ei, Samuil Korecki (care ținea în căsătorie pe sora ei, Ecaterina), ea patronază tipărirea „Evangheliei cu învățături“ dela Rahmanov în 1619⁵. Altă soră a lor, Maria, căsătorită cu Ștefan Potocki, repară mănăstirea ortodoxă din Buczacz și-i dă danie 4.000 de galbeni⁶. Mormintele fiicelor lui Ieremia-Vodă se vor fi găsit și azi în Polonia și Ucraina. La Czartorysk în Volhinia este îngropată Ana, soția lui Andrei Leszczinski, Palatin de Belz: era fiica lui Samuel Korecki, ginerele lui Ieremia-Vodă. Inscripția de pe mormânt o numește: *mag-norum Lithuaniae ducum paterna stirpe, de materna principum Moldaviae proles. Samuelis Korecij, Turcarum terroris, filia*. Ea moare la douăzeci și unul de ani în 1639⁷. În catedrala din Wilno este îngropată altă nepoată a lui Ieremia-Vodă, Ecaterina, fiica Mariei Movilă și a lui Ștefan Potocki, prima soție a lui Ianusz Radziwill⁸.

Maria Radziwill. Fiica lui Vasile Lupu, soția a doua a ambițiosului aventurier Ianusz Radziwill, fu de asemenea o protectoare a ortodoxiei. La 1652 soțul, după cererea ei, reclădește la Kejdani lângă Wilno vechea biserică de lemn a sloboziei rusești și dă leafă pentru doi ieromonahi și doi servitori: o închină mănăstirii Sf. Duh din Wilno, dar nu apucă înaintea morții să desăvârșească în piatră clădirea⁹. În testamentul ei,

¹ Petruszewicz, *Suplement la letopiseșul ruteano-galițian*, pp. 84-5. Hrisoavele din 1619, Ianuar.

² Swianicki, *Inceputurile tipografiei în Ucraina* (în limba ruteană), Lemberg 1924, p. 33. Traducătorul Cyril Staurowiecki, închină la 1646 „Perla prețioasă“ (culegere religioasă în limba ruteană) lui Samuel Korecki (*ibid.*).

³ Szaraniewicz, *Patriarhatele răsăritene față de Biserica ruteană* (polonește), II, p. 78.

⁴ Starowolski, *Monumenta Sarmatorum*, Cracovia 1655, p. 325.

⁵ Inscripția Iorga, *Note polone*, p. 2 și Starowolski, o. c., p. 225.

⁶ Petruszewicz, *Letopiseșul ruteano-galițian, Suplement*, p. 331.

¹ Petruszewicz, *Letopiseșul ruteano-galițian*, I, p. 27.

² *Ibid.*, I, p. 48.

³ Hrisovul Anei Potocki, „cneaghină moldoveană“, pentru mănăstirea Krechowski, căreia îi donează satul Gorayczynna, cu drept de a clădi biserică, *ibid.*, I, p. 128. Cf. și Iorga, *Studii și Documente*, XI, p. 112, nota 3.

Maria (moartă la 1662) lăsase uriașă sumă de aproape șase sute de mii de galbeni diferitelor mănăstiri ortodoxe, precum și

atacat de Boguslav Radziwill, tutorele și mai apoi soțul fiicei Mariei, Ana-Maria (aceasta din urmă trecu la catolicism și muri

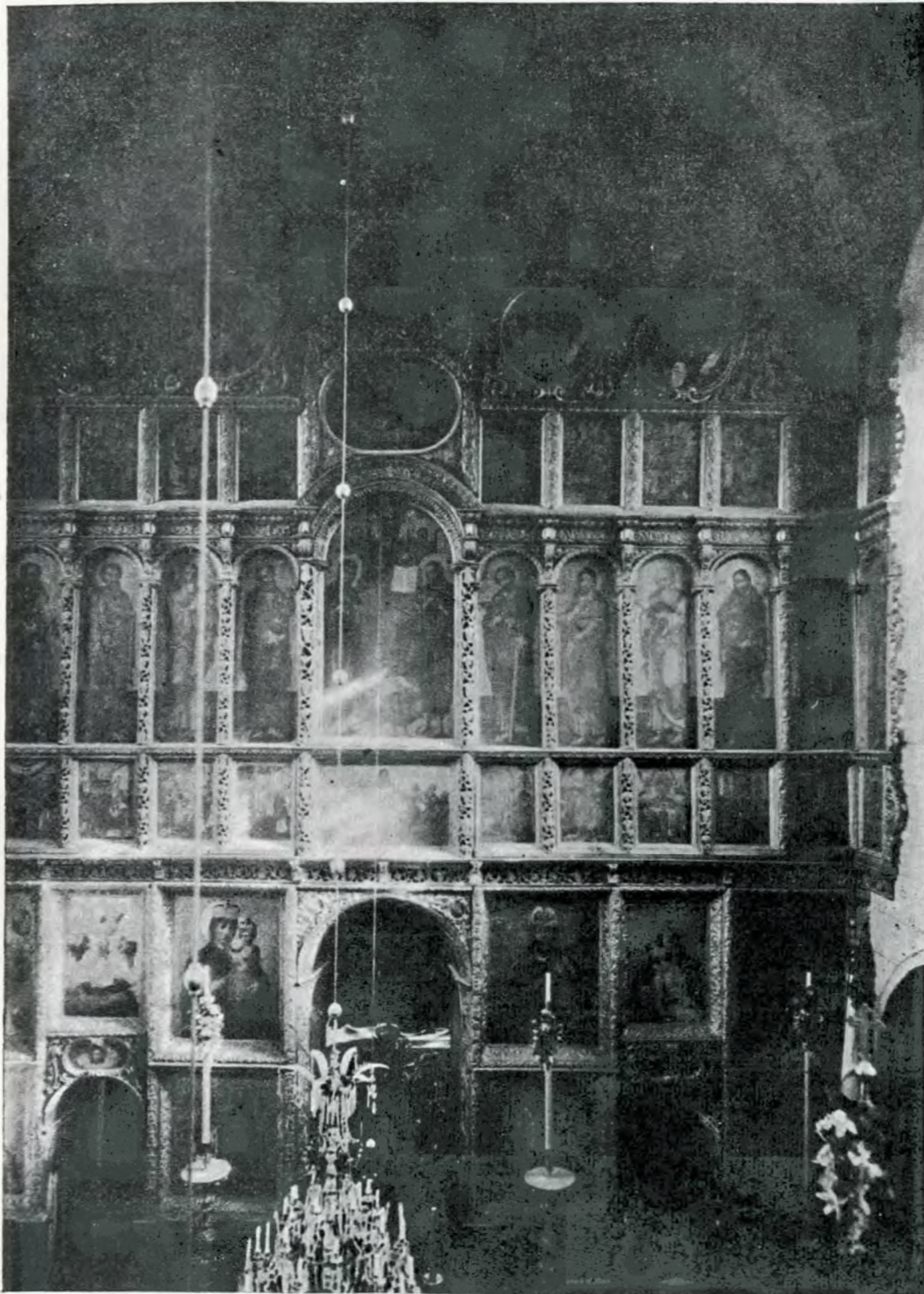

Fig. 12. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva (foto Podlacha).

icoane scumpe și obiecte de argint Frăției ortodoxe din Wilno. Mănăstirii Zahludov îi lasă 150.000 de galbeni. Testamentul fu

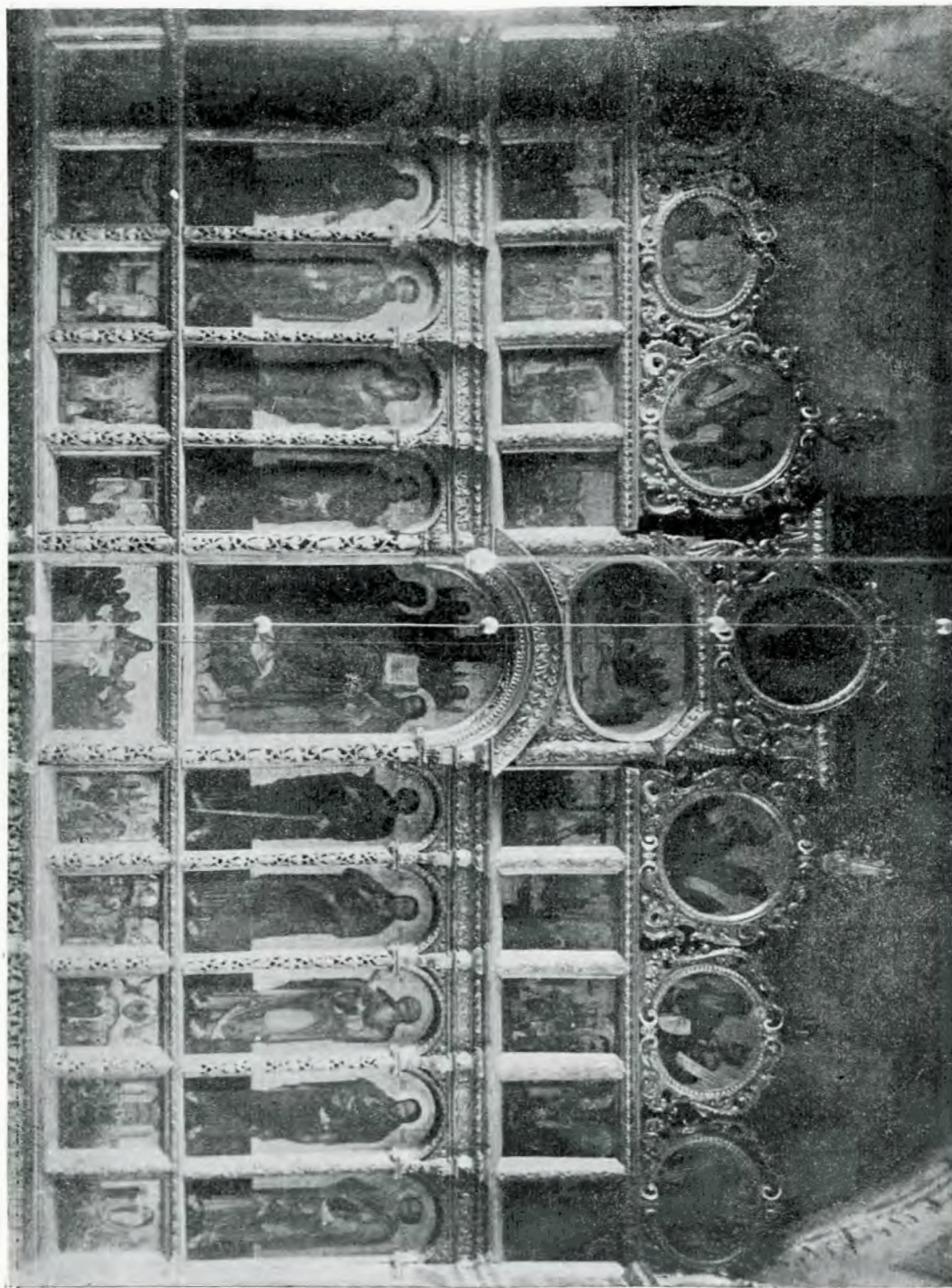
foarte tânără la 1667). Procesul, urmat și de fiica lui Boguslav, se încheie abia la 1690: Frăția din Wilno primește 30 de mii

de zloți, iar mănăstirea Zahludov suma ce-i fusese dată prin testament¹.

O danie a Mitropolitului Anastasie Crimca. Intre obiectele păstrate în Museul

lugăr dela Voroneț, și pictat la 1617 de Ștefan de la Suceava, din porunca Mitropolitului Moldovei Anastasie Crimca. Acesta îl făcuse special pentru mănăstirea Krechow

Fig. 13. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Registrele superioare (foto Podlacha).

Frăției din Lemberg e un Tetravanghel cu miniaturi, scris la 1615 de Teofil, că-

¹ *Ibid.*, p. 361. Pentru mormântul Mariei Radziwill la Sluck, Iorga, *Note polone*, p. 5.

din Galiția, întemeiată la 1613. Una din miniaturi înfățișează pe Topolnicki, egumenul mănăstirii, îngenunchiat. Alte miniaturi reprezintă pe evangheliști și scene din mi-

nunile lui Hristos. Istoricul polon M. Sokolowski, care descrie acest manuscris, so-
coate că miniaturile sânt lucrate naiv și
că scenele se repetă cu mici variații. Ob-

astfel probabil să arăte că n'are încredere¹.

Ctitoriile lui Ștefan-Vodă Petriceicu.
Ștefan Petriceicu, care trecu în tabăra po-
lonă în lupta de la Hotin (1673), trăi multă

Fig. 14. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Detaliu (foto Podlacha).

servă că, în scena mersului pe apă, Sf. Petru, chemat pe apă de Hristos, s'a des-
brăcat de tot ca să nu-și ude hainele, vrând

vreme retras în Polonia, la moșia Mokoniow,

¹ M. Sokolowski, in *Kwartalnik historyczny*, III, 1883, pp. 629-30.

pe care i-o dăduse Sobieski, în „țara Przemysl”¹. Numele lui este trecut ca al unui fondator și ctitor în pomelnicele mai multor biserici și mănăstiri din Galiția. Astfel pomelni-

numele său și al unor boieri moldoveni: „Ștefan Petriceicu, Domn al Moldovei, Iacob Harlepinski, staroste de Zwolin, soția lui Maria, Gheorghe Barbovski, soția lui Xenia, copiii

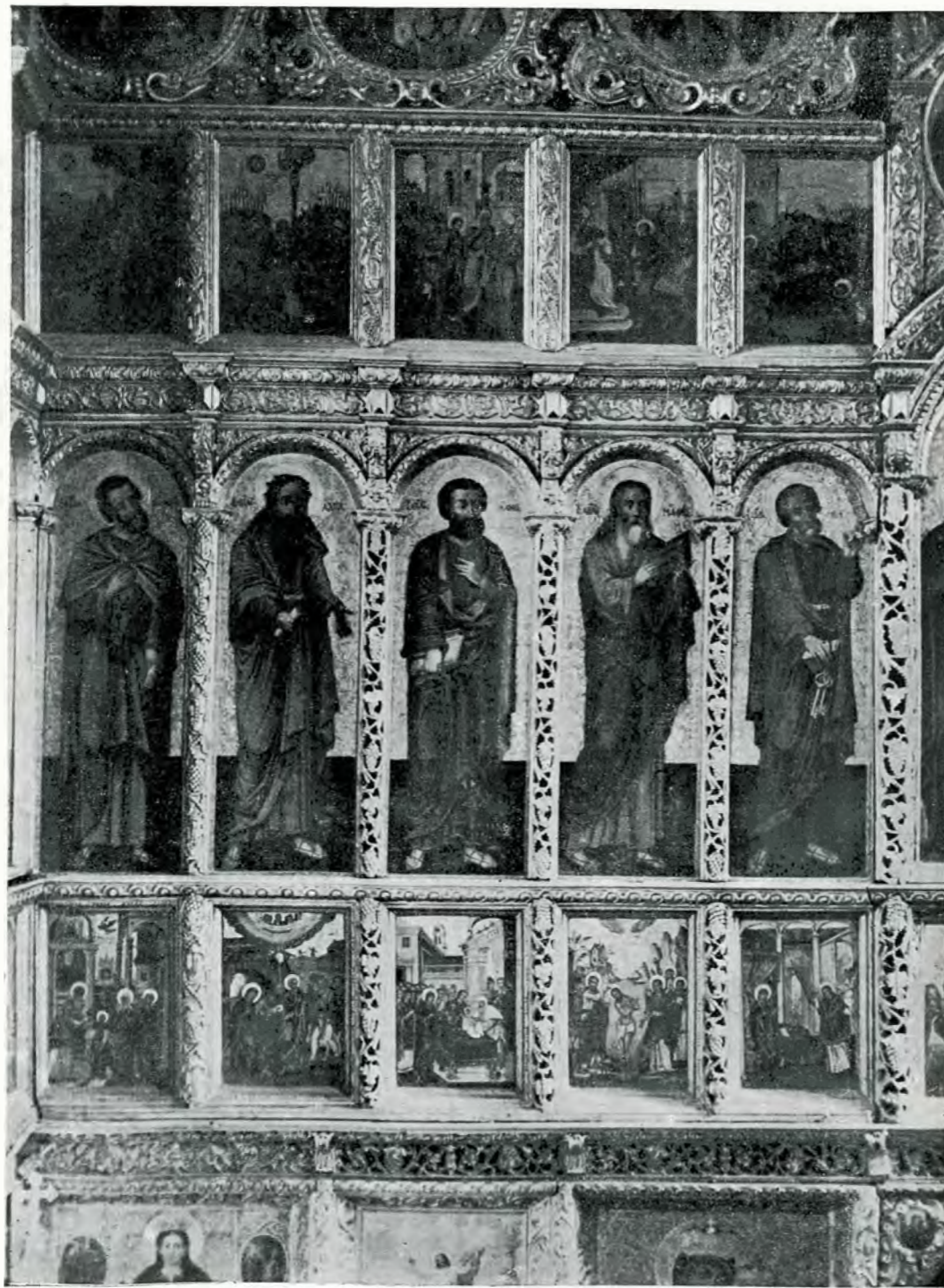

Fig. 15. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Detaliu (foto Podlacha).

cul mănăstirii Ugornicki (în Pocuția) cuprinde

¹ Iosefowicz, *Cronica orașului Lemberg* (polognește), Lemberg, 1854, p. 426.

lor Elena și Ecaterina, Constantin Turcul și Andrei, Dziokeria, Miron, Velicico (numele celor doi frați Costin), Maria Mur-

gulova (Murguleț), locuind în satul Vanevici, ierodiaconul Atanasie Volcinski, clisiarhul Mitropoliei Sucevei, Vasile Cupra (Capră?) din țara Moldovei, locuind în satul Septici, Savin Medelnicerul din Moldova și soția lui Rubina și copilul lor Dimitrie, la anul 1683¹. Aceasta era probabil la acea dată Curtea Domnului pribeag. La 7218 (1709), Decembre 9, se adaugă în pomelnic și „Dediul Spătar din țara Moldovei, soția lui Roxanda, copiii lor Mihail și Ioan”¹.

Dar și în orașul Stanislau (Stanisławów), în pomelnicul bisericii târgului, Învierea lui Hristos, este pomenit același Ștefan Petriceicu, iarăși împreună cu Curtea lui:

„Pomenească-se robii lui Dumnezeu, Grația Sa Petru Petriceicu (*sic!*) Voevodul țării Moldovei, și Grația Sa Doamna Maria Catargiu și părinții lor. Pomenește, Doamne, sufletele răposaiților robilor tăi, părinții și frații lor: Teodor, Ilie, Maria, Ioana, Vasile, Dimitrie, Alexandra, Afier (*sic?*), Gheorghie, Caterina, Antimia, Evdochia. Pomenește, Doamne, pe robul tău Savin Vel Medelnicer al Moldovei, soția lui Agafia, copiii lor Gheorghie, Safta, anul 7193 (1684), Septemvrie 1... Pan Drăguțescul, ruda lui, chir Eustratie Papaluță, Ioan Isăcescu, căpi-

tan în țara Moldovei..., Turcul, Turculenco, Vasilă, Anastasia, Isac, Ana”¹.

În sfârșit în satul Socola, județul Socola, pe tabloul ctitoresc se vedea zugrăvit pe zid în mărime naturală chipul aceluiași Ștefan Petriceicu, cu coroană în cap, sabie și sceptru în mână și herbul, reprezentând un

Fig. 6. Catapeteasma bisericii Sf. Paraschiva. Ornament stilizat (foto Pođlacha).

leu pe fond albastru². Ștefan Petriceicu muri în exil, nu se știe exact la ce dată, și unde e îngropat. Soția lui se recăsătorii cu Iacob Halepinski, iar după moartea ei averea trecu la familia Turculeț, rudele lor³.

SCHITUL MARE (MANIAVA)

Biserica ortodoxă ruteană în Galiția resistase mai multe secole de-a rândul încercărilor de catolicizare patronate de regii și de nobilimea Poloniei. După ce însă Chievul, centrul ortodoxiei din Polonia, căzu în mâinile Rușilor (1654), rezistența ortodocșilor din Galiția slăbi tot mai mult. La sfârșitul veacului al XVII-lea și în primii ani ai veacului următor toate comunitățile lor trecură la Unirea cu Roma, în frunte cu episcopul

și cu Stavropigia din Lemberg. Ultimul refugiu al ortodoxiei în veacul al XVIII-lea a

¹ *Ibid.*, I, pp. 334-5.

² *Ibid.*, I p. 334, nota 1.

³ Alte danii românești se pomenesc și ziurea în Galiția. La biserica satului Rozdol este un clopot turnat la Lemberg la 1633 cu inscripția greacă: Δούλος τοῦ Θεοῦ Βασίλειος μέγας βόρνηκος Μολδοβλαχίας (Petruszewicz, *o. c.*, I, p. 71). La Przemyśl, în Biblioteca episcopiei ortodoxe (unite), se afla un „*Slujebnic*” tipărit la București la 1680 de Șerban-Vodă; Petruszewicz, *Catalogul manuscriselor și cărților cirilice la expoziția Stauropigiei* (ruteneste), Lemberg 1888, p. 17. Pentru dania lui Constantin Basarab Cărnul la mănăstirea Lavrovca în 1681, S. Zotta, în *Revista Istorică*, XII, 1926, p. 213 și urm.

¹ Petruszewicz, *Letopisețul ruteano-galițian*, I, pp 206-207, și II, p. 54.

fost mănăstirea Schitul Mare în Pocuția¹ (numită și Maniava, după pâraul cu acest nume, pe care e așezată). Această ultimă cetate pravoslavnică nu s'a putut menține decât cu ajutor românesc, așa că până la sfârșitul existenței sale în Galiția ortodoxia s'a sprijinit pe țările noastre. Până și numele acestui schit este cunoscut în Galiția în forma românească „Schitul Mare”². Fusesse întemeiat de un călugăr rutean Iov, la 1612: viața lui, scrisă de ucenicii lui³, pomenește adesea de legături cu Moldova.

Iov ceruse ajutor de la Doamna Elisaveta Moghilă, pe care o visitase la Ustia, și călcase chiar pe pământul Moldovei⁴. Încă de la sfârșitul vieții întemeietorului mănăstirea aceasta devenise una din cele mai însemnate din Rusia polonă, dându-i-se titlul de Staupigie, întocmai ca și bisericii Adormirea din Lemberg⁵.

Principalul izvor de venituri al Schitului Mare, basa pe care a putut rezista singur în toată Galiția împotriva Unirii, a fost dania în adevăr regală ce i-o făcu la 1648 Maria Potocki, fiica lui Ieremia-Vodă Movilă. Ea închină Schitului Mare mănăstirea Sucevița, ctitoria principală a Movileștilor, unde se odihneau trupurile lui Ieremia și Simion Movilă și, firește, împreună cu mănăstirea, toate moșiile și veniturile ei. Vasile Lupu, care domnia atunci în Moldova, întări această danie cu aprobarea Mitropolitului Varlaam la 31 Mart 1648⁶. Dania fu apoi confirmată de Ștefăniță Lupu; la 1659 Gheorghe Ghica-Vodă adause și

zeciuială din veniturile orașului Cernăuți¹. La sfârșitul veacului al XVII-lea Schitul mare posedea o mulțime de moși în Moldova². Printre boierii donatori era Gavrilaş Mateiaș Mare Logofăt, Savin Banul (care dăruiește satul Pleșești la 1678, Maria, văduva lui Ursachi Vistiernicul, etc.³. Domnii fanarioți din veacul al XVIII-lea continuă să întărească stăpânirile Schitului Mare, și încă în 1747 Grigore Ghica amintește în hrisovul său de „Podstolniceasa Maria, fiica lui Ieremia-Vodă”, care închinase Sucevița⁴.

La 1785, stăpânirea austriacă suprimă Schitul Mare, iar averea lui ajunge la fondul religios⁵. Călugării trec în mare parte în Bucovina și apoi în Moldova. Cei mai mulți se așezară la mănăstirea Coșula, aducând cu ei manuscrisele lor⁶.

În starea lui actuală, Schitul Mare nu mai prezintă un deosebit interes artistic și istoric: o reparație radicală la 1781 a transformat cu totul vechea clădire în care se mai păstrau poate chipurile ctitorilor moldoveni⁷. În schimb pomelnicul mănăstirii, păstrat la Academia Română⁸, începe cu Vasile Lupu, Doamna lui Ecaterina, copiii: Ștefan, Alexandru, Ioan, Maria, Roxandra, Ecaterina. În el se află, pe lângă numele lui Gheorghe Ștefan-Vodă cu neamul său (soția Ștefania, Elisaveta) și al lui Ștefan Petriceicu cu neamul său, numele a nenumărați boieri

¹ *Istoria Schitului Mare* de F. A. Wickenhauser; *Geschichte des Bistums Radauz und des Klosters Gross-Skit*, Cernăuți 1891.

² *Ibid.*, p. 2.

³ Publicată în originalul slav-bisericesc de Petruszewicz, *Albumul rutean*, Lemberg 1860 (pp. 225-251), care nu mi-a fost accesibil, și în traducere germană de Wickenhauser, *o. c.*, pp. 3-43.

⁴ Wickenhauser, *o. c.*, pp. 20 și 36.

⁵ *Ibid.*, pp. 58-9.

⁶ *Ibid.*, p. 62, Petruszewicz, *Supliment la tetopisețul ruteano-galițian*, p. 226 și D. Dan, *Mănăstirea Sucevița*, București 1923, p. 204.

¹ Wickenhauser, *o. c.* p. 64 și D. Dan, *o. c.* p. 205.

² D. Dan, *o. c.*, pp. 220-226, lista moșiilor din Moldova.

³ *Ibid.*, p. 203 și urm. și Wickenhauser, *o. c.*, pp. 64-75.

⁴ Szaraniewicz, *Patriarhatele răsăritene și Biserica ruteană*, II, pp. 78, 92, 333 nota.

⁵ *Ibid.* și Wickenhauser, *o. c.*, p. 105 și urm.

⁶ C. Bobulescu, *Lăutarii noștri*, București 1922, p. 46, nota 1, din hrisovul din 1808. „Iar, după ce s'au împărțit Țara Leșască, parte unde acest schit era au căzut supt soarta austrieceștii împărății. După care, răspândindu-se de acolo, cei mai mulți (călugări) au venit aice în Moldova și s'au așezat la mănăstirea Coșula”.

⁷ Cf. descrierea lui Wickenhauser, *o. c.*, pp. 111-117 și Grigorovița, *Schitul Mare din Pocuția*, *Arhiva* din Iași, XXI, p. 389 și urm. (articol neterminat).

⁸ *Academia Română*, manuscris slav, nr. 500: *Помѣнникъ блаженствѣхъ кнѣзѣвъ рѣшѣнъ себѣ... кнѣзѣвъ*.

munteni și moldoveni ca: Grigore Halepinski, Costin căpitan în Țara Muntenească, Ioan Vlad pisar și vameș mare al Cernăuților, Constantin Turcul stolnic de Cernăuți, polcovnicul Maiestății Sale (regele Poloniei), Daniil Mare Spătar, lordache rotmistru în polcul lui Iliș Abaza, Ioan Palade Mare Spătar, Dimitrie staroste de Cernăuți, Gheorghe staroste de Cernăuți, Ioan Turguleț rotmistru, Savin Mare Ban în Moldova, lordachi Cantacuzino Șătrar cu neamul lor, și mulți alții cari fac din această mănăstire o ctitorie prin excelență moldovenească.

Toată această operă de sprijinire a or-

todoxiei rutene prin Români este un capitol glorios din istoria noastră culturală. Moldova în special joacă astfel un rol istoric, prin cultura care depășește granițele ei. Dacă la clădirea și înzestrarea bisericilor rutene de către Domnii, Domnițele și boierii moldoveni adăugăm și faptul că marea tipografie ruteană din Lemberg a fost întemeiată de Miron-Vodă Barnovschi și că renașterea ortodoxiei rutene se datorește lui Petru Movilă, fiu de Domn moldovean, înțelegem că și aici Românii au păstrat rolul de conducători spirituali ai popoarelor ortodoxe, rol care numai mai târziu a venit Rușilor¹.

¹ Nu am citat în cursul acestei lucrări scrierea lui Ipolit Vorobkiewicz. (*Scurtă privire istorică asupra bisericii Adormirea Maicii Domnului din Lemberg*, în *Candela*, Cernăuți 1893-1894, ea fiind un plagiat după scrierea ruteană a lui Szaraniewicz, *Ediția jubiliară a documentelor Stauropigiei*, Lemberg 1886 (introducerea): numai notele sânt lăsate la o parte!

năuți 1893-1894, ea fiind un plagiat după scrierea ruteană a lui Szaraniewicz, *Ediția jubiliară a documentelor Stauropigiei*, Lemberg 1886 (introducerea): numai notele sânt lăsate la o parte!

I. MĂNĂSTIREA COBIA

Mănăstirea Cobia represintă, fără indoială, unul din cele mai interesante tipuri de tranziție în dezvoltarea arhitecturii muntene, care până pe la 1600 n'a reușit să-și creeze un tip definitiv.

Nu departe de Târgoviște, într-o regiune de păduri sămănate pe coastele dealurilor, își avea sălașul, în a doua jumătate a secolului al XVI-

ladelor, *copil*, din grecescul *κοῦρῆς*, fiind termenul pentru bastard, fiii legitimi sânt „feciori“ sau „coconi“).

Adversar al lui Mircea-Vodă Ciobanul, el fugi în Ardeal la vestea numirii acestuia, în 1558. Stătu acolo, cu atâția din boierimea amenințată, până se isprăvi cumplita Domnie a aceluia, și

Fig. 1. Cobia : arcadele.

lea, Postelnicul Badea. Satul așezat pe moșia lui își trăgea numele, de sigur, de la o întemeietoare, o „moașă“ Cobia, și aceasta nu pare a fi altceva decât femininul lui Cobiu, din balada lui Miu Cobiu, prefăcut de boiereasca neexperiență în cele populare a lui Alecsandri în Mihu Copilul (atunci când, în epoca de creare a ba-

el resistă și invitării la întoarcere din partea copilului Petru, fiul lui Mircea și al Chiajnei. Dacă la 1577 Badea Portarul vine la Brașov ca sol al lui Mihnea-Vodă¹, el nu trebuie confundat cu vechiul pribeag. În adevăr, când

¹ Hurmuzaki, XI, pp. VIII, X, 797, 815.

Alexandru-Vodă, fiul altui Mircea, un pretendent care nu izbutise, își începu stăpânirea, Badea, adus înapoi în țară, ajunse Vistier Mare, calitate în care-l găsim la 1568, alături de Banul Dobromir, de Banul Dragomir, de Stolnicul Ivașcu

Dragomir, și Comisul Mitrea, altul dintre boierii lui Mihai, alăturându-se la Divanul de mai înainte¹.

Favorit domnesc, om de casă al noii ramuri a dinastiei, el capătă, la 21 April 1571, de la Alexandru, satul Domnești, în calea spre Argeș,

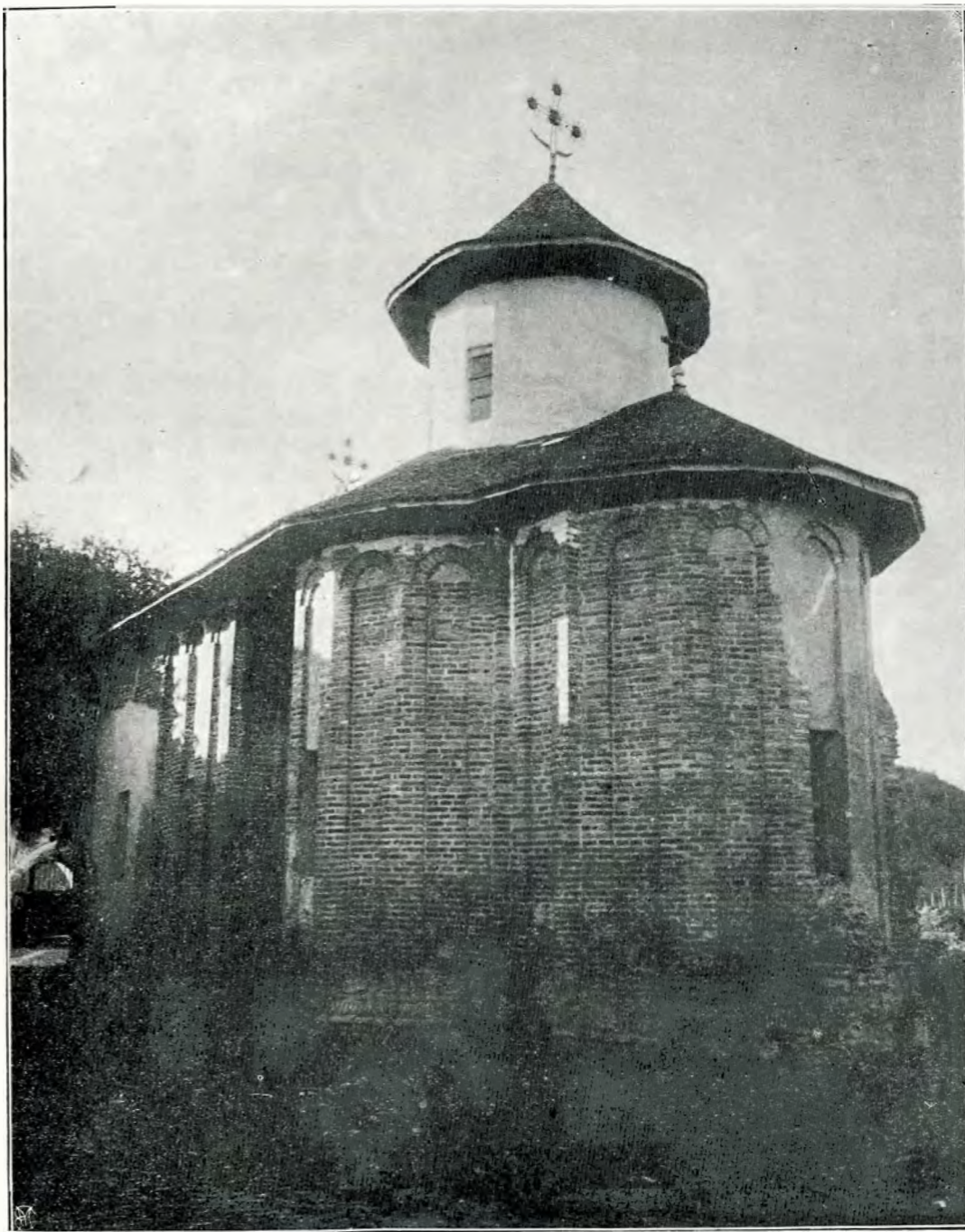

Fig. 2. Cobia : vedere de la altar.

Golescu, de Gonțea și de Stoichiță, care va servi pe Mihai Viteazul¹. La 1570 era Stolnic Mare, între tovarășii de până atunci, un Neagoe, cu nume domnesc, fiind, odată, în locul lui

pentru care se judecase cu călugării de la mănăstirea argeșeană, cari pretindeau că li-a fost dat de ctitorul casei lor, Vodă-Basarab².

¹ *Ibid.*, p. 891.

² Resumatul documentului din Arhivele Statului, Argeș, XVII, 3, *ibid.*

¹ *Ibid.*, pp. 890-1.

În anul următor, Badea făcea ctitoria lui mănăstirească la Cobia.

Pe un timp când arta munteană își căuta o formă definitivă, pe care o va ajunge către sfârșitul secolului numai, el se inspiră de la liniile înalte ale bolniței de la Cozia pentru a face o zidire înaltă și îngustă, de o eleganță deosebită. Aceiași formă treflată, aceleași abside pentagonale,

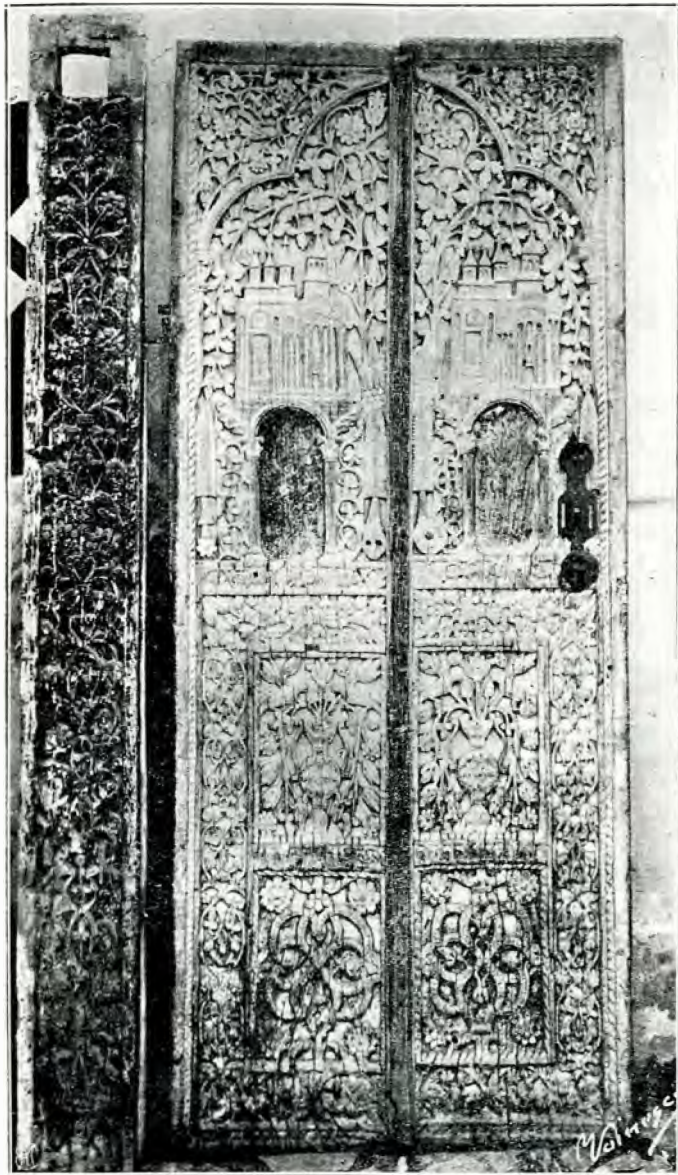

Fig. 3. Ușile de la Cobia (acum la Muzeul din Sinaia).

aceiași împodobire, fără ciubuc, prin lungi arcade lombarde. Dar pridvorul pe stâlpi lipsește și, în loc ca policromia să rezulte din cenușiul cimentului și roșul cărămizilor puse pe muche, aici avem în straturi succesive cărămizi smălțuite cu verde și cărămizi smălțuite cu galben. În locul rămas liber supt arcuirea acestor linii s'au de-

semnat cu roșu figuri geometrice bizare, ba chiar și un cerb care aleargă. Dacă n'ar fi, astăzi, un urât turnuleț de lemn, în locul celui de zid, care trebuie să fi fost asemenea cu cel de la Cozia, dacă nu s'ar fi adaus hidosul pridvor, care ascunde icoana hramului, cu Sf. Nicolae între Precista și, cred, Sf. Ioan, dacă n'ar fi dispărut împrejmuirea de ziduri și nu s'ar fi adaus o masivă și diformă clopotniță, totalul ar fi dat o impresie de sprintenă, veselă armonie.

Clădirea se așază alături de Bucovățul Banului Ștefan, de Tutana lui Mihnea-Vodă, înainte de biserica lui Mihai Viteazul la București.

Inscripția, foarte frumos săpată, pe o piatră gălbuie de-asupra intrării, dă aceste rânduri slavone, din care, cu toată nesiguranța ortografiei (вѡвод in loc de вѡводѣ), nu lipsește o oarecare pretenție de cârturar :

Създа се съи чстныи вѡкт[вѣн]ын хрѣмъ въ молба и похвала нже въ стѣи ѡца ншего архієпископа мѣранієвскыи никола чюд[от]вор[е]ца, и създа с[е] въ дн[и] благо-честыи и хрѣстныи гнѣ н[а]шѣмъ ѡ алѣксандръ вѡвода, и вѣст прѣ влѣдѣкъ кѣр ефѣмѣ, и почи с[е] въ мѣца юлѣ 11 днѣ, и сквърши с[е] мѣца ...дн[и], въ лѣт 311.

Adecă :

„S'a zidit acest cinstit și dumnezeesc hram intru rugăciunea și lauda celui între sfinți părintelui nostru arhiepiscopul Mirei Lichiei Nicolae făcătorul de minuni, și s'a zidit în zilele bine-cinstitorului și de Hristos iubitorului Domnului nostru Io Alexandru Voevod, și a fost supt Vlădica chir Eftimie, și s'a început în luna lui Iulie 13 zile și s'a săvârșit în luna ... zile, în anul 7080 [1572].“

Gândul lui Badea era, de buna samă, acela de a-și isprăvi pioasa operă prin zugrăveli vrednice de scheletul arhitectonic. Împrejurări pe care nu le putem găci il împiedecară de la aceasta. Totuși la 1575, în Ianuar, el era tot Mare Stolnic¹. Și în 1576 se întâlnește numele lui în Divan, dar în April 1577 Stolnic era Horvat (Hörváth sau un Croat rămas slav)².

Atunci același scriitor de slavonește, probabil prin același meșter, făcu a se săpa în fața părțelului despărțitor dintre pronaos și naos această-

¹ Ibid., p. 893.

² Ibid., p. 89.

laltă inscripție, de o formă cu totul neobișnuită:

† Къ имена га ба и спас нашего иса ха п[ос-
тав]и с[е] титторъ бадѣ, под смъртіа и не пос-
тави с[е] воювѣд, и владка, и болѣрин егдемѣн, аще
постави с[е], а тога чика анатема бѣдетъ, ани
да пост. титторн и калѣгерн едни от нилл.

Adecă:

„Întru numele lui Dumnezeu și Mântuitorul nostru Isus Hristos s'a pus ctitor Badea, iar după moartea lui să nu așeze nici Voevod, nici Vlădică, nici boier pe egumen, iar, dacă așează, acel om să fie anatema, ci să puie ctitorii și călugării pe vre unul din ei“¹.

De fapt nimeni nu s'a găsit să urmeze acest amenințător sfat. Biserica ajunsese a fi a sătenilor singuri, iar moșia a Eforiei Spitalelor Civile, care a ridicat partea căzută din absida altarului și a înlocuit în partea dreaptă a pronaosului

cărămizile stricate prin altele la care coloarea pusă pe de-asupra suplinește smaltul¹.

Frumoasele uși se află la Muzeul din Sinaia. Ele par a fi încă din secolul al XVI-lea, de și se deosebește o zgârietură cu data de 7231. Registrul superior are supt o revărsare de ramuri cu flori înfățișarea bisericii, dar cu un pridvor închis, având pe lature de-asupra unui larg dreptunghi un timpan rotunzit; două turnulețe elegante, cu coperișul scobit, se razimă pe dânsul, un al treilea ceva mai mare, e pe pronaos; turnul principal, pe naosul însuși, are trei feresti (reconstruirea ar trebui să se facă astfel): două porți vaste se deschid supt această presintare a lăcașului. Registrul inferior înfățișează într'un cadru delicat patru panouri de flori ieșind din vase orientale ori din linii dibaciu impleticite.

II. MĂNĂSTIREA BUTOIU.

Intr'un colț, pierdut din județul Dâmbovița, lângă drumul mai larg care duce de la Găiești la Ludești unde putrezește catapeteasma frumoasă din veacul al XVII-lea și se năclăiesc de ceară înegrită slovele inscripției de pe mormântul soției logofătului și cronicarului cantacuzinesc Stoica Ludescu, se mai ține pe picioare, într'o urâtă formă nouă, lângă casele egumenești ruinate de-asupra puternicei pivniți, — mănăstirea Butoiu.

S'a reproduș de mult, în revista craioveană *Ramuri* (II, 12), inscripția actuală, într'o foarte urâtă cirilică modernă, de de-asupra ușii de intrare, la care se ajunge printr'un pridvor fără sens. Ea are această cuprindere:

„Această sfântă mănăstire ce să numește Butoeu, cu hramul Schimbarea la Față, s'a clădită [în]tăi de lemn de Vladislav-Vodă în anul 6900, și la anul 7152² s'a zidit de Banul Spafiul de la Vălsănești, iară acum, la anul 7362, s'a zidit din temelia alătură cu temelia veche, de părintele Teofan, iconomul acestei mănăstire, pe temelii ce să făcuse de răposatul Ecnatie egumenul Butoiu[lui], anul de la Hristos 185[0], și să surpase de cutremur, și s'au isprăvit în anul de la H[ristos] 1853, toată den nou, de acel iconom mai sus, și au rămas ca să [să] zugrăvească de noul egumen Amvrosie; 1853, Noemvrie 20“.

Avem a face oare cu o zidire din secolul al XIV-lea — 6900, dată culeasă dintr'o inscripție din 1648-9, e 1391-2 —, datorită lui Vladislav-

Vlaicu, care, ce e drept, nu domnia, de mult, la data arătată mai sus?

Un număr de acte pe care, acum câțiva ani le dădea d. N. Bees în revista *Българска* din Atena (1909)³, acte scoase din Condica mănăstirii Sfântului Ștefan de la vestitele Meteora din Tesalia, ar părea că sprijină această părere.

De fapt, ele, ca și istoria mănăstirii, de egumenul Arsenie la 1785, nu sânt decât un mijloc spre a dovedi că de la început a fost o legătură cu Meteorele, pentru care chiar Vladislav-Vodă și-ar fi făcut fundația.

O analiză mai de aproape a povestirii egumenului și a documentelor înseși e pe deplin luminătoare.

La 6900 Tatarii — de cari nu poate fi vorba la o asemenea dată — ar fi năvălit în Țara-Românească. Domnul, amenințat, ar fi părăsit Târgoviștea — care pe atunci nu era capitala principatului — și s'ar fi refugiat în pădurile de la Butoiu — de fapt a fost aici un sat, al cărui nume trebuie să vie de la moșul întemeietor (Butoiu din: Bută). Intovărășit de egumenul Ghenadie, el primește a face un lăcaș de închinare dacă Dumnezeu îl scapă. Lăcașul se înghiabă din lemn. I se dăruiește o bucată din lemnul

¹ V. cetirea d-lui Virgil Drăghiceanu, în lorga (*Studii și documente*), XIV.

² Nu: 7195.

³ Un preot a însemnat pe una din cărți: „Aicea am însemnatu ca să să știe cându au făcut Muscalii pace cu Turcul, la luna lui Iulie, adecă la luna Iulie (*sic*) în șapte zile, Duminică, și umbla veleatul 1812 de la nașterea lui Hrstu., și era Mitropolit părintele Ignatie“.

⁴ Le-a dat în traducere d. N. Bănescu, în *Neamul românesc literar* pe 1911, p. 388 și urm.

crucii, un deget al Sf. Ioan Botezătorul, unul al Sf. Ștefan. Urmează închinarea la Meteore, de unde, de la Sf. Ștefan, vine Nil arhimandritul ca întâiu egumen, în locul lui Antonie Cantacuzino (*sic*), care succedase lui Ghenadie. Se dă și anul sosirii Grecului: 6921 (1412-3)¹.

Toate acestea sânt inchipuiri. Pe calea realităților se ajunge numai la pomenirea ca mai vechiu ctitor a lui Dragomir Udriște, „din neamul lui Vladislav Voevod“, pe care-l presintă ca mai vechiu dăruitor și pretinsul act din 6921 (1412-3), 12 Maiu, de la Mitropolitul Eftimie.

Știm că acest important sfetnic al Domniei era Mare-Vornic — cum i se spune și aici — între 1481 și 1492, cariera lui începând însă de la 1456 încă². Dar la această din urmă dată Domn era Vladislav al II-lea. Și astfel se întărește vechea mea părere³ că Butoiul e o ctitorie a acestuia. Iar prin pomelnicul întrebuițat de Arsenie — și care, păstrat în copie de pe la 1700, la mănăstire, e strămutat acum în Muzeul din Vălenii-de-Munte — aflăm și numele Doamnei lui, Neacșa.

Și un alt Dragomir Marele Vornic, „din Băilești, fiul lui Manu“, invocat de Eftimie în ambele acte, de care ne vom ocupa îndată, trimete la aceiași epocă și la același Domn. Căci avem a face cu un contemporan, și el de mare influență, al omonimului său, fiu al lui Udriște: Dragomir al Manei (МАНЕР). Acesta se înfățișează între 1471 și 1492, fiind odată confundat chiar cu Udriște⁴: e unul din consilierii lui Radu-cel-Frumos, trecut apoi și la urmași lui. Din falsificatul de la Meteore aflăm că era din Băileștii Doljului. Poate chiar că aici e vorba numai de el.

Pomenirea lui Eftimie Mitropolitul, care ar fi dat două mărturii — una tradusă din românește în grecește —, din 24 Octombrie 6921 (greșit redată cu „1579“) și din 12 Maiu următor, prin care se certifică donația de „Dragomir fiul lui Manea“, apoi de „Dragomir al lui Udriște“, a capului Sf. Haralamb, vine din aceia că, după anume donații făcute de Neagoe-Vodă mănăstirii de la Meteore, care-l pomeneste ca pe un

ctitor principal¹, alte danii venită în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, când de fapt se făcu închinarea către mănăstirea Sf. Ștefan, ca urmare a unei cereri desperate de ajutor către Mihnea-Vodă al Țării-Românești².

În adevăr Eftimie, pomenit la Cobia, a păstorit de la 1568-9 la 1574. Și în prima declarație, datată — contra oricărui obicei și oricărui simț — după Împăratul bizantin Andronic cel Tânăr, care nu domnia atunci, și după „Împăratul Otomanilor Baiezid I-ii“, care n'a fost contemporanul lui Andronic, se citează ca mărturi alt Dragomir Vornicul (cu care s'au confundat ceilalți doi, mutându-se produsul acestei confuzii la „1579“), apoi un Stanciu Mare-Păharnic, un Ἀρχαῖος Mare-Postelnic. Iar în a doua Stanciu, acum Postelnic, stă lângă Mina Vistierul și lângă Radu Marele-Comis.

Dragomir e însă Vornicul lui Alexandru-Vodă Mircea, de pe la 1568 înainte. Stanciu e Logofăt la 1583-7 și cumnatul lui Vlad Voevod, nepotul celui Domn³. Un Mihnea Vistierul nu cunoaștem pe acest timp, dar Radu Comisul e cumnatul lui Ivașco Goleșcu⁴. Cum în a doua declarație se dau pentru pomelnic, pe lângă Dragomir al Manei, pe lângă Vladislav și Neacșa, la cari se adaugă un Vlad, care, poate fi ori Țepeș ori, mai curând, Călugărul, și Neagoe, și un „Pate“ și o Păuna, e de admis identificarea, făcută de d. Bănescu, a primului cu Badea⁵, dar acesta nu poate fi decât ctitorul de la Cobia, cu soția lui.

Mănăstirea, „schit mic și umil, cu biserica de lemn slăbuță și putrezită“⁶, ajunsă însă în ruină și avu nevoie peste vre-o trei șferturi de veac să fie prefăcută. Sarcina și-o luă, spune Arsenie, Marele Șufar al lui Matei Basarab — acesta cuprins și în pomelnic — Spahiul, de la Vălsănești, și soția lui Voica, descendenți ai vechilor ctitori. El înălță o zidire de cărămidă, „și o duse la mare înălțime, cu boltă și cu trei turle, și făcu toate zidurile bisericii groase de șase palme, și o împodobi cu icoane și cu sfinte veșminte, și scrisse d'înaintea bisericii pe o bucată de marmură, în slove săpate, astfel: „Cu vrerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșitul Sfântului Duh, am început a scrie pentru această sfântă mănăstire, căreia este hramul Schimbării la față. Din temelie a fost făcută de

¹ Urmează ca egumeni: Mitrofan, Gavriil, Teona, Samuil, Antim, Teodor, Serafim, Nichifor, Teona, Antim, Nichifor, Visarion.

² Bogdan, *Relațiile Țării-Românești cu Brașovul și cu Țara-Ungurească*, I, pp. 263 nota, 290 și urm., 291, nota.

³ *Neamul românesc literar*, I, c.

⁴ Bogdan, I, c., pp. 263, 264 nota, 265-8. El ar fi însă fiul lui Manea Udriște, și acesta boier al lui Vladislav (*ibid.*, p. 264).

¹ *Neamul românesc literar*, I, c., p. 365.

² V. cererea *ibid.*, pp. 364-6. O aduc patru călugări.

³ Hurmuzaki, XI, pp. LX, 826, 828, 830, 833-5.

⁴ *Ibid.*, pp. 802, 825, 832, 834, 837.

⁵ *Neamul românesc literar*, I, c., p. 394.

⁶ *Ibid.*, p. 395.

către Vladislav Voevod, de lemn, la anul 6900, după aceia rămase în ruină până în zilele preaiubitului de Hristos Mateiu Basarab Voevod. Supt Domnia Sa, la anul 7157 de la Adam [1648-9], aduse Dumnezeu pe Spafiul, Marele Șufar, cu nobila sa soție, Voica, fiul lui Drăghici din Vălsănești, care o zidi și o săvârși, ca să fie pentru sufletul său și pentru sufletul părinților săi¹.

Ctitoria Spafiului, dar și ceva din legăturile lui de familie, se deslușește și din inscripția următoare pe o cadelniță de argint, din fericire păstrată:

Acăastă cădeatnițe o am făcutu eu, Voda Vornecul și cu frate-meu... Spahiul Cămărașul vă dni Io Mateiu Voevod, mța Sep. dni 15, văleat 7158 [1649].

La 13 Septembrie următor, Patriarhul de Ierusalim Paisie, aflându-se în țară, dădu un act de întărire pentru închinarea noii clădiri către aceiași casă de la Sfintul Ștefan². Măsura află însă împotrivire la clerul de țară și astfel, după egumenii Gavriil, Partenie, Toma, Nichifor, Mitropolitul Varlaam puse mâna pe Butoiu și așază egumen român³. Cu Antim însă, de la 1679-80, Grecii își recăpătară posesiunea, până la acel nou Antim, care, urmaș al lui Nichifor, Serafim și Teona, supt Brâncoveanu⁴, stăpâni treizeci și șase de ani, până în 1758. O însemnare a lui îl prezintă zugrăvind biserica la 1733, făcând acele „case de de-asupra pivniței”, care azi se dărâmă, apoi cele trei chilii, dispărute, „din fața bisericii”, trei mori, un foișor, cărciuma, iar, la capăt, „tâmpla de piatră”. Un alt egumen grec, Antim, fu ucis de hoți și astfel lăcașul, părăsit trecu în sama Mitropoliei, până ce, peste douăzeci și opt de ani, sosi, supt Mavrogheni, Arsenie, care așază la Butoiu pe egumenul Ignatie⁵.

Dar de aici înainte, cu toată prezența egumenilor străini, preoți români se îngrijesc de clădire. Aceasta o arată însemnările de pe cărți.

Dacă sosirea egumenului Agapie se anunță așa: Ἦλθετο εἰς τὸ μοναστήρι Μπουτόν ἡγούμενος Ἀγάπιος ἱερομόναχος ἀπὸ τὸν Ἅγιον Στέφανον, Μετέωρα, supt Ioasaf iconomul și preotul Radu un Cernovo-

dean, „Andrei Enăulescu Cernovodeanu” scrie: „Trei lucruri sânt urâte lui Dumnezeu: bătrânul curvar, calicul fudul, bogatul nemilostiv”. Contemporanul lui Ignatie notează acestea pe o Psaltire din Veneția, 1796: „Să să știe că am scris eu, popa Radu, pă această sf. Psaltire dă la sf. mănăstire, la leat 7295, 1788”, apoi: „Să să știe că la leat 1788 au perit soarele la al 3 času din zi, Mai 24”. Și „Tanase fečor popi Radului” crede potrivit să-și însemne numele la 1802⁶. În acest an, pe Antologhiul din Veneția, abia sosit, se cetește: „Leat 1802, s’au cutremurat pământul în luna lui Ocvr. 14, în zioa de Vinerea Mare, de s’au dărâmat sfânta mănăstire și s’au făcut alta de egumen Ignatie”, — așa cum spune inscripția de la 1850.

Și însemnările urmează, dând un fel de cronică a mănăstirii, „1821, luna lui Iulie 24, au tăiat Turci pe părintele egumen Dositie, în zilele zaveri, și pe părintele Lupoianu. 1823, Maiu 21, au venit părintele egumenu Meletie la sfânta mănăstire Butoiu, cu părintele Ifrim (în copia mea: Icriv) iconom, fiind și logf. Marin Sărbu”. Cine scrie e tot Enciulescu din Cernavoda („și sânt și eu mărt[urie]: Andreiu Enăulescu”). La 1825 pe Apostolul din Veneția se scrie: „acest Apostol este al sft. mănăstiri Butoiu ot sud Dămbovița”. La 1829 sosește de la Meteore ieromonahul Agapie. Cutremure din 13 Novembre 1829 din 11 Ianuar 1838, când, la 4 noaptea, după mărturia lui Agapie egumenul, s’a stricat biserica și au fost, la București, și oameni omorâți (ἐχάρησαν τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐτρώσαν καὶ ἄνθρωπους). Încă din 6 Octombrie 1830 sosește călugărul grec Teofan și un Gheorghe Athanasios, care moare aici în 1835. Două însemnări de cutremur fără stricăciuni locale: „1844, Avgt. 29, Duminecă, la opt časuri, au arsu București. 1847, Martie 23, în ziua de Paști au arsu iar București de s’au stinsu”.

Mai departe, în această încercare de a face istoria mănăstirii pe temeiul notițelor din cărți, aflăm că la 10 Septembrie 1850, după o funcționare de opt ani, moare egumenul Ștefan: locul i-l ține economul Teofan.

¹ *Ibid.*, pp. 389-90.

² *Ibid.*, pp. 394-5.

³ *Ibid.*, p. 390.

⁴ Numele lui, în grecește, pe paginile 50, 148 din Evanghelia greco-română a Mitropolitului Antim (azi la Muzeul din Vălenii-de-Munte).

⁵ *Ibid.*, pp. 390-1 (după o însemnare a lui).

⁶ *Ibid.*, pp. 91-2.

¹ Un Badea diacul scrie românește pe Evanghelia lui Antim, la paginile 278, 301, 321, 346.

De la Turda spre Apus printr'un Ținut de dealuri, de pe care de mult s'au tăiat pădurile. Sate de Unguri unde niciun Român nu e îngăduit a pătrunde, sate de Români deschise oricui, — grupe mari sămănate la distanțe. Ogoare pe care peste negrul arăturii proaspete se lasă strujenii porumbului de toamna trecută.

De-odată zarea se întinde în cerc lăsând numai ieșirea strâmtă a Murășului pașnic, cu apa de leșie. Primăvara începătoare dă o iluzie de verdeață costișelor. Sus, un castel din secolul al XVIII-lea, al conților Teleky, înșiră balcoane, turnuri cu fereștile sparte, depozitele imense ale unei gospodării rurale care s'a împărțit, matahală gălbuie-sură, parăsită, ca o pasăre de pădure putrezind pe craca unde a fost împușcată.

Și în marginea povârnișului care coboară spre drumul mare, o bisericuță românească dărmată. O parte din coperiș a căzut, ușa e de mult strămutată, fereștile sânt goale. Dar aripile mari, negre ale șindilei au o distincție deosebită a liniei, interiorul, cu o mare tindă a femeilor pentru un naos îngust, altarul despărțit printr'o catapeteasmă de zid se armonizează perfect prin acel instinct țerănesc care presidează și la întreaga creațiune modestă a artei populare. În altar inscripția, pe o marmură bună, cu oarecare ornamente, cuprinde nume de popi și de iobagi din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea; în risipa generală, ea a rămas intactă.

Ceia ce e încă mai vrednic de luare-aminte e pictura. Desfac cu briceagul păturile de var și tencuială suprapuse și scot la lumină un întreg șir de sfinți rotunzi, cu ochii de un albastru dulce, cari se păstrează încă pe zidul burdușit la dreapta ușii de intrare cu săpături curioase; altarul are o zugrăveală asămănătoare. Mai vechi sânt, cum o dovedesc liniile lungi ale inscripției,

figurile de pe catapeteasmă, care s'ar putea curăți ușor.

În vale, tot aici la Galda, stăpânii, doritori să scape de visita robilor în curtea chiar a castelului, au dăruit loc pentru noua biserică unită, fără interes, ale cărui cărți, venite de la acest lăcaș de sus, spun o întreagă poveste de adunare grea a banului, măriși, horgoși, cu cari se îndeplinia opera, mare pe acel timp, a procurării Evangheliei, Psaltirii, Mineelor, Ceasloavelor și cărților de predică.

De ar fi rămas așa și schitul de la Mesentea (Mindszenty, Toți Sfinții). Intr'un sat înstărit, dar așa de mic, cu un învățător harnic și econom, cu un preot bătut de multe nevoi, bisericuța de pe deal și-a pierdut în mare parte farmecul amintirilor. Și ele sânt multe, de la înjghebarea de lemn din 1672 la zidirea de către sătenii neli-beri a lăcașului de cărămidă și, în sfârșit, până la suferințele anului 1848, când preotul ce zace supt crucea aceia sură, „leul cel bătrân“, cum îi plăcea a-și zice, a fost târât în lanțuri de călăreții revoluției maghiare până la cuibul de ură din Aiud. Acuma arhitectul Wagner a stricat delicata zidire ce-i fusese încredințată. În locul streșinilor lungi de șindili înegrite, eternit banal, rătezat ca să lase apele de ploaie să mănânce nisipul pus de reparatori la temelie; marchise de lemn abia geluit acolo unde odată era prispa adunărilor populare; în firide cruci latine din tencuială. Numai slăbuța pictură interioară n'a fost modernisată, cu inscripțiile grămădite care se șterg la cea mai ușoară atingere. Sătenii nu se văd: fără a-i întreba s'a făcut lucrul, și intervenția lor a fost înlăturată cu un nemotivat despreț.

Statul cel nou a risipit isprava de artă a vechilor țerani români fără Stat.

Credeam, după repararea de noi a bisericuței Vovidenia, cu data ei prinsă în tencuială pe partea dreaptă a sinurilor, cu catapiteasma ei de zid aspru zugrăvită, după semnalarea argintării lor, atât de bogate, ale bisericii breslei săpunarilor, după presintarea, în text și în figuri, a bisericii armenesti, care oferă atât interes prin turnul de zid cu sprincene în jurul fereștilor, prin cadrele sculptate, prin forma bolților, prin linia neobișnuită a altarului, că Focșanii, moldoveni și munteni, n'au nimic nou să ni arăte.

Mă înșelam.

Ineditul artistic mi-a venit cu grămada într'o vizită recentă, de și atât de scurtă.

Am văzut, în biserica de curând refăcută — și, vai!, cum, cu toată bunăvoința! —, fragmente din vechile pietre sculptate și pe perețele exterior din dreapta o întreagă fereastră de la începutul secolului al XVIII-lea, cu flori din cele mai delicate.

La Precista, întreg pridvorul poate fi degajat de zidăria care astupă spațiul dintre coloane și mi s'a arătat ce fină e sculptura țeranească pe grinda care străbate bolțile. Câteva icoane între 1780 și 1830 merită toată luarea aminte. Dar pe cele de la catapiteasmă ca și în odoarele din altar sânt dovezi ale activității, întinse pe mai multe generații, a breslei argintarilor, reprezentată astăzi numai prin vrednicul meșter Caras, elevul lui Ropală din Iași. Sânt însă și obiecte de aiurea, o parte din cele de la Mira sau Miera,

mănăstirea de înmormântare a lui Constantin-Vodă Cantemir. Dacă patena de argint are marginea cu trandafiri răspicați din vremea unui egumen de la 1848, figurile din sculptura bos-

Fig. 1. Icoană îmbrăcată cu argint la biserica principală din Focșani.

selée a fondului sânt cu mult mai vechi. Este și o Evanghelie venețiană de la 1780, care se intitulează cu mândrie copie după aceea închinată — pe la 1720-30 — lui Hrisant Notara, Patriarhul

Ierusalimului, oaspete obișnuit al țărilor noastre: legătura cu zdravene ramuri înflorite, de un stil cu totul inusitat la noi, e lucrare venețiană adaptată după gustul Orientului; se vede și după litera greacă de un caracter pronunțat latin. De la Ioan Sandu Sturza se păstrează o carte de biserică dăruită Mirei.

făcută, și de turnul lipit de pridvor, care turn apare fără ornamente, tot caracterul de la început. Naltă, supțire, în interiorul, de unde au fost scoase coloanele din fața tindei — se păstrează numai cele de la Precista —, una din cele mai armonioase sprijiniri de boltă, ea e mai ales nouă ca împodobire exterioară. Supt brâul

Fig. 2. Disc de la biserica principală din Focșani.

În margine între copacii bătrâni, lângă o zidire care se dărâmă și în fața unui spital de săraci, bisericuța Profetului Samuil, purtând acest hram din cauza unui oaspete Patriarh de Alexandria, această ctitorie a milosului de boli, pentru că-și pierduse iubita Doamnă tânără, Constantin-Vodă Racoviță, are, afară de fațadă, prost re-

de cărămidă firidele se întind lungi, și le despart stâlpi prinși în zid, supțirăteci, cu elegante capitele. Acest edificiu trebuie supus unei atente cercetări tehnice. Ca și oriunde aici, ca și în toată Moldova secolului al XVIII-lea, pictura lipsește.

Țesături și broderii, din vremea lui Matei Basarab, sunt foarte rare. Doamna Ana Lahovary posedă o astfel de raritate: Un epitaf al Mitropolitului Ștefan. Reparat la o epocă posterioară el are intercalat între marginile epitafului și ale bordurii cu inscripția o altă bordură cu o decorațiune mediocră, pe care s'au cusut medalioanele cu simbolele evangheliștilor, luate din vechea bordură.

Are brodată scena obișnuită a plângerii corpului lui Hristos, luat după cruce, *Ἐπιτάφιος ἁγίου, гробное изображение или погребение Христова* (inscripțiile ce le însoțesc de obicei), ce se raportează la cântecele de plângere pe care Triodul și canonul le atribuie Maicii Domnului, Sfântului Iosif din Arimateia, lui Nicodim și mironosițelor, pentru moartea Mântuitorului. Este o scenă următoare luării după cruce și premergătoare punerii în mormânt. Și nu sunt rare casurile când pe același epitaf se reprezentau ambele aceste scene, cum este cazul celor două epitafe făcute de Șerban Cantacuzino, în 1680, pentru Biserica Doamnei, din București: unul grecesc și altul slavonesc¹.

* * *

În epitaful de față reprezentarea este făcută după tipul Muntelui Sfânt, exact așa cum a fost fixat de manualul lui Panselinos în veacul al XVII-lea: o mare piatră pătrată. De-asupra întins un lințoliu, peste care corpul lui Hristos, gol. Sf. Fecioară, îngenunchiată (în epitaful nostru stă), se apleacă asupra lui și-i îmbrățișează figura. Iosif îi sărută picioarele, iar Teologul mâna dreaptă. Nicodim, sprijinit de scară, privește pe Hristos. Lângă Sf. Fecioară, Maria Magdalena, cu mâinile întinse către cer, cu totul în lacrimi. Celelalte femei, care aduc aromate, își smulg părul. În spate, crucea cu inscripția.

Dedesuptul lui Hristos, coșul lui Nicodim, cu cuiele, cleștele și ciocanul. Aproape un alt vas, în

formă de sticlă mare². Reprezentarea, deci, este dramatisarea umană a serviciilor divine care conferă zilei în care epitaful este expus o importanță deosebită, întru cât este cea mai importantă zi a celei mai importante săptămâni din întregul an.

Acest mod de reprezentare arată ultimul stadiu al evoluției concepției iconografice a scenei plângerii.

Căci, în urmărirea dezvoltării iconografice a acestei scene, se pot observa mai multe etape: La început, în veacul al XIV-lea, de când avem cea mai veche pictură în Țara-Românească, la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș, această scenă iconografică este concepută mistic. În frumoasa scenă ce se află în proscomidia acelei biserici, numai îngerii, îmbrăcați în costume diaconesti, participă la plângerea victimei expiatoare, întinsă și înfășurată ca o momie sub un baldachin, pe când alți îngeri, cu ripide, sfeșnice și cățui, oficiază sfânta liturghie îngerească³.

Aproape aceiași reprezentare, sub numele epitaf, se află pe un patafir al lui Ștefan-cel-Mare și al fiului său Alexandru, din Mănăstirea Putna³.

În epitaful sârbesc din al XIV-lea veac, aflat la Mănăstirea Putna, se reprezintă de asemenea Hristos întins, la mijloc, fără piatră de onțiune: patru îngeri, în zbor, în planurile de sus și de jos, încadrați de patru arhangheli, având ripide, oficiază sfânta slujbă.

Și la începutul veacului al XV-lea aceeași concepție iconografică domină: În epitaful dela Cozia, zis pe nedrept al lui Mircea-cel-Bătrân, fiindcă a fost datat greșit 1396, în loc de 1422 (6930), predomină cei patru arhangheli cu lumânări și ripide.

Aici pentru prima oară vedem combinată liturghia cerească cu istoria umană, întru cât sunt re-

¹ M. Didron, *Manuel d'iconographie chrétienne*, Paris 1845, p. 198.

² *Curtea Domnească din Argeș*, p. 210.

³ *Albumul Expoziției din Paris*.

¹ *Albumul fotografic al Expoziției din Paris din 1925*.

presentate și două personaje: Maica Domnului și Ioan Teologul¹.

Începând cu cel de la Mănăstirea Neamțului al egumenului Siluan, din 1437, reprezintă pe lângă cei cinci

Fig. 1. Epitafiu din 1652.

Epitafele lui Ștefan-cel-Mare, care au un caracter atât de definit pentru epoca veacului al XV-lea,

¹ Sp. Cegăneanu, *Obiecte bisericești*, București 1911, p. 86; Millet, *L'iconographie de l'évangile*, p. 498.

arhangheli, cu ripide, împărțiți în planul de sus și de jos, și pe Maica Domnului și Maria Magdalina¹.

¹ N. Iorga, *Ștefan-cel-Mare și Mănăstirea Neamțului*, în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, an. 1919, p. 99.

Antimisul, cu scena epitafului din 1481 dela Putna, reprezintă de asemenea, pe lângă patru arhangheli, pe Maica Domnului și Iosif la capul

din 1506 dela Dobrovăț¹ introduc mai multe personaje; Maica Domnului, Sf. Ioan, Nicodim, Maria Magdalina.

Fig. 2. Același: partea din mijloc.

și picioarele lui Hristos, întins. Epitaful din 1490 dela Putna¹, cel din 1494 dela Moldovița și cel

Veacul al XV-lea introduce și crucea, cum se

¹ Tafrali, *Le Trésor de Poutna*.

¹ Albumul expoziției din Paris.

vede pe epitaful mănăstirii Slatina din 1556¹.

La începutul veacului al XVII-lea, rolul îngerilor este din ce în ce mai redus; ei de abia sunt desemnați pe epitaful lui Anastase Crimca de la Dragomirna din 1622, unde apare pentru prima oară și scara².

Prin urmare, tipul iconografic al veacului al XIV-lea și al XV-lea, care pare să fie de origine sârbească, se umanisează din ce în ce în cadrul

lul de concepție iconografică al epitafului ce ne preocupă.

În privința felului de lucru al acestul epitaf, e de remarcat că vechea bordură formată de inscripție în epitafele lui Ștefan-cel-Mare este înlocuită, aici, printr'un *rinceau* cu foi, lucrat cu fir de aur și argint.

Pe când veacurile anterioare preferau fondurile de stofă albastre și lilichii, în veacul al XVII-lea

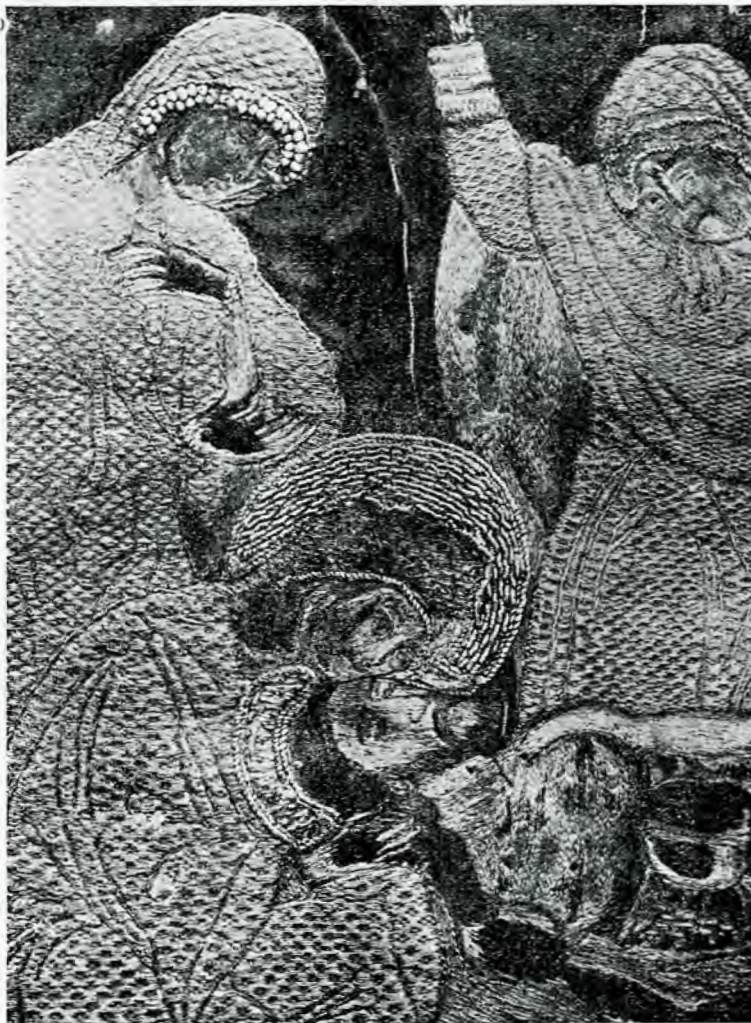

Fig. 3. Plângătoarele.

istoric al personagiilor care au participat la luarea corpului lui Hristos de pe cruce, rare fiind exemplele reprezentării vechii scene liturgice, cum este casul cu un acoperemânt liturgic din veacul al XVIII-lea dela Hurezi³.

Prin urmare, influenții atonite, care, se știe, a suferit influențele școlii cretane, se datorește fe-

se preferă roșul.

Figurile și corpul lui Hristos, — care, în acest epitaf, are corpul despicat, astfel că se văd măruntaiele, — sunt lucrate în mătăasă, hainele personagiilor în fir de argint, cutele lor fiind indicate prin mătăasă, bordura acoperemântului capului e mărgenită cu boabe de mărgăritar.

Factura țesăturii firului, formând romburi, linii frânte, linii drepte sau puncte, deosebite de la hainele unui personaj la ale altuia, este funda-

¹ *Ibid.*

² *Ibid.*

³ *Ibid.*

mental diferită de aceia a broderiilor veacurilor anterioare: e o nuanță de lucru mai accentuată și prin aceasta mai grosolană.

Două inscripții în românește și grecește indică în epitaful ce ne preocupă data efectuării și a reparării lui:

ACESTE SFINTE PROCOVE CUSUTE ÎN MĂIRAN (*sic*)

SĂNTU FĂCUTE CU TOATĂ CHELTUEALA
CINSTULUI MITROPOLIT AL UNGROVLAHIEI,
CHIR ȘTEFANU, V LEAT 7170 (= 1667).

ΜΗΝΕΘΗΤΕ ΤΩΝ ΔΕΛΩΝ ΕΞ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΟΝΕΩΝ ΚΑΙ ΕΙΡΗΝΗΣ,
ΕΥΔΟΞΙΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΓΩΝΕΩΝ.

Fig. 4. Parte din epitaf.

CETĂȚUIA DIN VALEA-BERHECIULUI

de CONST. SOLOMON.

—O—

Așezată pe urmele unei stațiuni antice, într'un punct care, deși nu e o înălțime mare (120 m. de-asupra nivelului mării și 68 m. de-asupra apei Berheciului), totuși domină valea acestuia pe toată lungimea ei, care de aici se'ninde 12 km. până în Valea Bârladului, cetățuia, de care voim să vorbim, a fost aleasă în timpurile mai noi pentru construirea unui puternic „reduit“ din motive strategice de ordin general și mai ales local (fig. 1).

Din cetățuia de odinioară n'au mai rămas decât

(fig. 3^{A-C}). Un alt bloc (fig. 4¹) e făcut dintr'o pastă de lut galben fără paie, întărit prin ardere ca orice cărămidă și purtând aceleași urme de bărne cu fețe netede și golurile dintre ele; pe partea opusă un strat de 8 cm. pământ galben grunjos.

Pe laturile de N-V, E și S-E apare profilul unui șanț adânc azi de 80-120 cm. lat 4-5 m. (fig. 2 L M N).

Am făcut două secțiuni în întăritură: una pe latura de Vest (fig. 2 A) și alta în colțul S-E

Fig. 1.

câteva resturi din întăriturile ce închideau o incintă de 3.25 h. a. de formă poligonală-oblongă, după cum se vede și în planul din fig. 2, astăzi întăriturile fiind nivelate din cauza arăturilor, dar vizibile încă printr'o bandă de pământ roșu și bucăți mari de chirpiciu calcinat.

Chirpiciul acesta, adevărate blocuri, poartă pe el urmele unor stâlpi destul de groși cu un diametru de 15 cm. (fig. 3¹), unii despicăți, diam. 20-25 cm. (fig. 3²⁻¹), cu urme de lemn lucrat

(fig. 2 K). În A primul strat, adânc de 30 cm., lat de 170 cm., e de pământ roșietic; al doilea strat, adânc de 70 cm., lat de 150 cm., e de pământ galben ars, chirpiciu, cenușă. În K primul strat, adânc de 40 cm., lat de 200 cm., e de pământ roșu și chirpiciu; al doilea strat, adânc de 80 cm., lat de 150 cm., de pământ galben ars, chirpiciu, cărbuni, cenușă.

Bătrânii din satele vecine îmi spuneau că mai de mult nici nu se putea pătrunde cu căruța

înăuntru, așa că a trebuit să se taie drum prin întăritură¹.

Această relațiune, pe lângă urmele de acum, împrăștierea și nivelarea făcută în timp prin cultivarea locului, arată că aici a fost o puternică cetățuie.

Cum a fost însă construită, se poate ușor deduce: un șanț incunjurător, probabil foarte adânc, dacă avem în vedere lărgimea de azi, 4-5 m. (fig. 2 L M N), cu parapet interior și palisade formând doi pereți distanțați cu 1.50 m. (sec. din fig. 2 A și K), între cari s'a bătut pământ galben (loess), ca și solul de aici luat din șanțul

din pământul grunjos dintre cei doi pereți ai palisadelor¹.

Cetățuia mai târziu a fost incendiată și distrusă din cauza focului, ceea ce indică resturile dela baza întăriturii, cărbunii și cenușa din cele două secțiuni (fig. 2 A și K).

Alte săpături făcute în incintă (fig. 2 B-I) până la epuizarea stratului de cultură — sondagii variind între 50-70 cm. adâncime — au dat puține rezultate: în primul loc nicio urmă de zidărie de piatră sau de cărămidă, ci, în partea de N V a incintei, într'un mic număr, cioburi de vase antice (getice și grecești), vetre cu cenușă și oase de

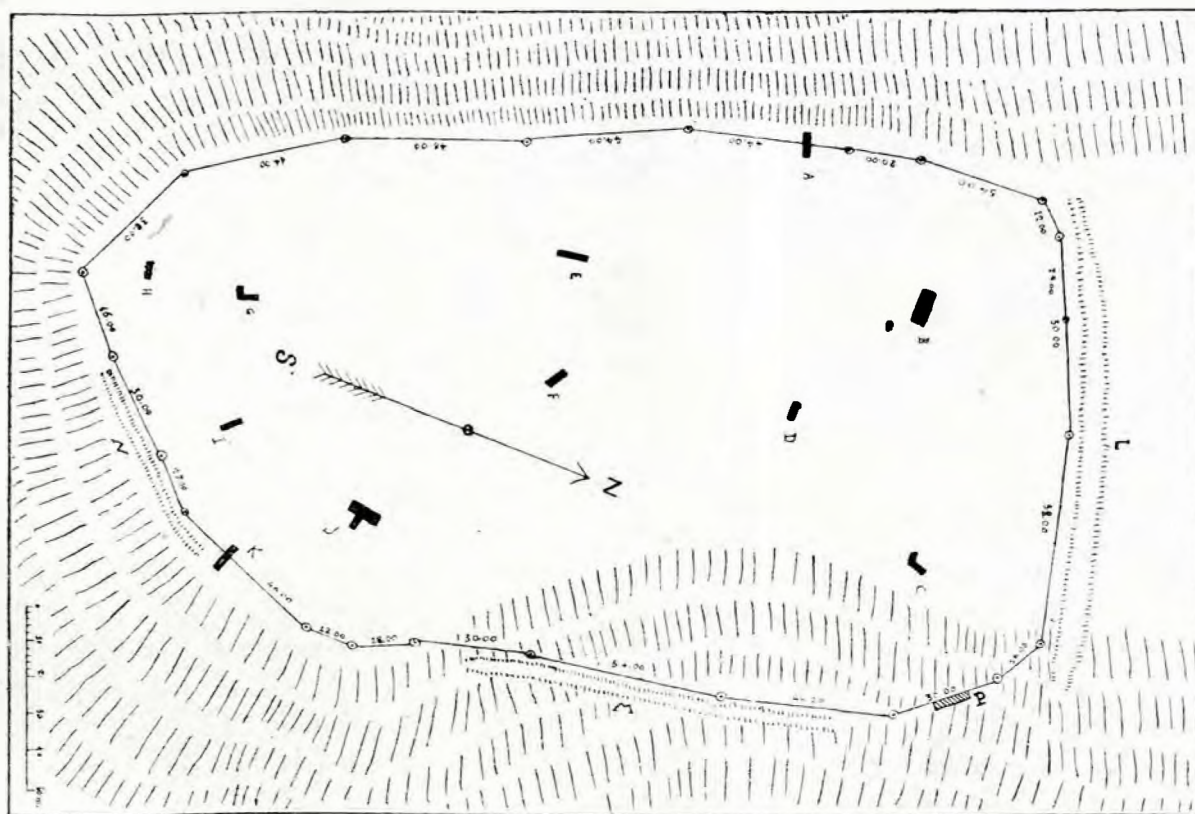

Fig. 2.

de alături și chirpiciu făcut din același pământ, amestecat sau nu cu paie, pus pe marginea interioară a pereților pentru a împiedeca astfel măcinarea celui d'întăiu printre golurile bănelor. Blocul (fig. 3⁴) păstrează încă pe partea opusă o parte

animale. Acest inventariu aparține deci unei temporare așezări străvechi, de care va fi vorba în altă parte, odată cu cercetarea câtorva stațiuni getice mult mai importante, dar în legătură cu așezarea de aci².

¹ Numai așa se explică cele trei intrări date de autorii Marelui Dicționar Geografic în anul 1899, vol. II, p. 351: „Cetățuia, urmele unei vechi întărituri, situată în capul dealului, între Corcioveni și Cosițeni, jud. Tecuciu. Sânt trei intrări.” Cred însă că la început n'a fost decât o singură intrare prin colțul de N. E. al cetății (fig. 2 P), unde se observă foarte puține urme, și acestea de sigur provenite din împrăștierea și răscoliri recente.

² Cf. generalul R. Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan-cel-Mare*, „An. Ac. Rom.”, Mem. sec. ist., seria III, t. VI. Fortificația, pp. 85-99.

³ Vezi articolul „Noi descoperiri arheologice în Moldova de Jos”, ce va apărea, unde se aduc dovezi că cetățuia nu poate fi contemporană cu prima așezare aici, ceea ce va reieși și din această expunere.

La noi s'au făcut prea puține studii asupra acestor cetăți

D. inginer C. Tomescu, atrăgându-mi atențiunea asupra acestei cetățui, mi-a pus la dispoziție și o spadă (fig. 4), aflată aici cu vreo treizeci de ani în urmă, fiind scoasă la suprafață cu ocazia arăturilor, când s'au mai găsit de către oamenii proprietarului de atunci și mai multe săgeți de fier, dar niciuna nu s'a mai păstrat.

Spada e plată pe toată lungimea, cu patru caneluri pe ambele laturi, până la 50 cm. supț gardă, afară de cele două mediane, care se continuă pe toată lungimea lamei. Tot pe ambele laturi ale acesteia, la 7 cm. supț gardă, se mai poate observa imaginea unui cal galopând —

la finele secolului al XV-lea¹. Din nefericire vârful e rupt: lungimea totală de azi, 1.055 mm. a lamei, 845 mm., și, totuși, admitând că ar avea lungimea totală de 1.180 mm., a lamei 985 mm. (spada din colecția Olszewski), comparate ambele, se poate vedea că spada noastră este plată, cu două tășuri și a avut lama de aceeași lățime pe toată lungimea (45 mm.): ca atare n'a putut servi și pentru împuns, ci numai pentru a râteza capul dușmanului în fuga calului.

În ce privește proveniența acestei spade — dacă lăsăm la o parte o origine mai îndepărtată apuseană —, trebuie să admitem că provine din

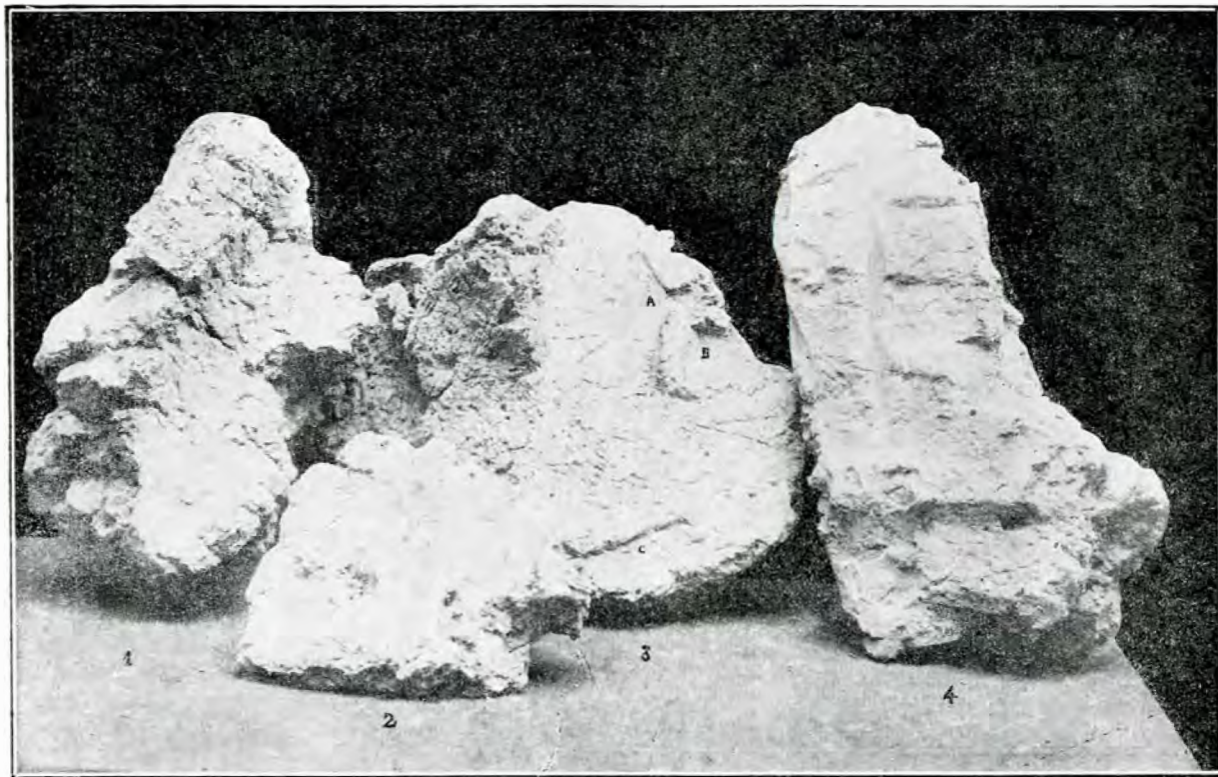

Fig. 3.

poate fi chiar o marcă de atelier —, execuție din linii drepte și puncte săpate (fig. 5); pe roata mânerului două pătrate opuse în relief, iar pe partea superioară, în capătul mânerului, care se supțiază și străbate roata, o foaie de aramă cu patru adâncituri.

Spada aceasta — de formă medievală —, cu garda simplă în cruce, este tipul caracteristic al secolului al XIV-lea, care se întinde însă până

de pământ; toate cercetările și săpăturile arheologice au avut în vedere în primul loc pe cele construite din piatră. De asemenea cele d'întăiu, foarte puține, sau aproape de loc, nu se bazează pe materialul arheologic, ci pe date istorice.

atelierele săsești ale Brașovului, nu numai prin legăturile comerciale și politice ale acestui oraș cu Moldovenii, mai ales în cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, dar și pentru alte considerațiuni².

¹ Cf. Virg. Drăghiceanu, *Curtea domnească din Argeș*, p. 62; G. Olszewski, *Bul. Com. Mon. Ist.*, XVII, fasc. 40, April-Iunie 1924, p. 79 și colonelul Al. Culici, indicații, *ibid.*, XIX, fasc. 48, April-Iunie 1926, p. 90.

² Însuși Ștefan-cel-Mare a preferat o sabie săsească în locul uneia venețiene; iar la 18 Februar 1470 sau 1476, scria judeului din Brașov să permită meșterului Mihai „să vie la noi cu săbii și cu arme (сх мечи и сх оружїе) ca să ni fie împotriva păgânilor”; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan-cel-Mare*, vol. II, pp. 337 și 468.

II. În ce timp însă a fost construită și împotriva cărui dușman era îndreptată cetățuia din Valea-Berheciului? Tradiția populară n'a păstrat nicio amintire a vre unei lupte pe aici și cetățuia de sigur a fost ridicată în împrejurări cu totul speciale. Poziția strategică a locului netăgăduit că și astăzi se presintă în aceleași condițiuni favorabile pentru apărător. Sistemul de întărire și vechimea spadei ne duc într-o vreme când și izvoarele istorice și condițiile strategice generale pentru apărarea Moldovei indică Valea-Berheciului ca fiind cel mai bun loc unde putea fi atras și înfrânt un dușman numeros.

Un astfel de dușman, Turcii, amenințau din nou Moldova în vara anului 1476. Ștefan, învingătorul dela Vaslui, pentru a preîntâmpina atacul acestora, uniți cu Laiotă, începu să se coboare cu oastea sa în Țara-de-Jos, și în 22 ale lunii lui Maiu era la Iași, iar la 5 Iunie îl găsim la Bârlad, de unde scria Brașovenilor ¹.

După o săptămână, Domnul Moldovei scria din nou, de astă dată din *Valea-Berheciului*, mulțumind Brașovenilor pentru informațiile trimise și-i roagă să-i comunice și în viitor altele, de asemenea să nu permită exportul de proviziuni în Țara-Românească ².

Ștefan cu oastea prin urmare se îndreptase spre S. V. în spre vărsarea Trotușului în Siretiu, trecând din Valea Bârladului în cea a Berheciului, unde se afla la 11 Iunie. În ce punct se găseau în această vale nu e greu de descoperit. Luând calea Bârlad — Priponești — Gohor, dădea direct în Valea-Berheciului, tocmai la capul dealului unde se află astăzi cetățuia și unde se varsă pârâul Zeletinului în Berheciu (fig. 1). De aci legătura cu drumul Ardealului prin pasul Oituz și cursul Trotușului, *direct spre Vest*, la vărsarea acestuia în Siretiu, *nu era cale decât de câteva oare*,

pe unde aștepta să coboare ajutorul de oaste al lui Matiaș Corvinul.

Cam pe la jumătatea lui Iunie, când Ștefan se afla tot aici în Valea-Berheciului, sosia vestea despre invazia Tatarilor și prăpădul ce-l făceau în Basarabia. În fața unui atac neașteptat ca acesta, viteazul Domn trimite pe cumnatul său Șendrea și pe Iuga Vistiernicul, împreună cu un corp de oaste, — aproape toți țărani —, să pună pe fugă oarda Tatarilor, împiedcând joncțiunea cu oastea turcească.

Ca un vârtej oarda cutreierase Nordul Basarabiei și apoi se coborâse spre Sud, fie că avea ca obiectiv indicat de Turci atacul pe uscat al Chilie și Cetății-Albe, conlucrând cu flota turcească, așa ca la asediul Caffei, fie că veniau să se unească și ei cu aceștia ¹. Aici în Sudul Basarabiei însă li iese în cale Moldovenii — erau însuși țărani ale căror căminuri le pustiiseră: îi bat așa de groaznic că Tatarii spre a-și mântui viața nu lasă în mâna învingătorilor numai prada și robii luați, dar chiar tolbele și hainele ce le aruncau de pe ei spre a fi mai sprinteni la fugă ². Astfel sunt aruncați peste Nistru în părțile Cetății-Albe ³.

Fig. 4.

¹ Noveritis, amici nostri dilecti, quod nos una cum serenissimo domino nostro rege (Matiaș!) abemus guerram cum infidis Turcis, et nos iam summus in campo cum omni potencia nostra et pergitur super Turcas. Ergo, rogamus amicitias vestras quod nos omni ora avisetis cum novitatibus ex parte Turcorum et eiam ex parte omnium qui cum infidelibus Turcis sociantur (Munteni)⁴. Bogdan, *o. c.*, II, p. 339.

² ... „Et nunc rogamus amicitias vestras quod in futuro quascumque novitates abueritis ab ambabus partibus (Turci și Munteni), nobis cicius per fideles vestros renungietis. Eciam rogamus amicitias vestras ut faciatis amore nostri et triticum vel alia commestibilia at terram Transalpinam non permitatis ducy, quia ipsi cupiunt periculum nostrum et totius christianitatis, et sunt subditi Turcorum... Datum in Walle Berheecz, feria tertia post festum Sancte Trinitatis, anno Domini MCCCCLXXVI⁴. *Ibid.*, p. 340.

¹ Se admit și două atacuri ale Tatarilor, unul în Sudul Basarabiei și altul în Nord, ajungând până la Ștefănești dincoace de Prut (cf. generalul R. Rosetti, *o. c.*; *Strategia*, p. 45 u., și schița no. 2); ori mai curând trebuie să admitem că Tatarii n'aveau niciun interes a-și divisa forțele, ci din contra, și deci intrarea lor nu s'a făcut decât prin Nord, ținuturi mai populate, și nu cu intenția de a pătrunde până la Suceava (chiar înaintea Turcilor), ci aceasta fiind calea obișnuită a atacurilor de la Est.

² „Coprînși de groază, fugarii își aruncară nu numai armele ca să fie mai ușori la fugă ci și arcurile și tolbele, șeile și hainele ca să scape fie și nearmați și goi“, scrie Dlugosz, trad. de N. Orghidan, *Ce spun cronicarii străini despre Ștefan-cel-Mare*, p. 25.

³ Părerea că Tatarii au fost bătuți în Sudul Basarabiei a susținut-o și regretatul istoric Ursu, *Ștefan-cel-Mare și Turcii*, p. 76 u. și *Ștefan-cel-Mare*, p. 128, basându-se pe relația omului lui Țepeș, izvor totdeauna demn de încredere. Marșul de 135 km. din Valea-Berheciului până la Vadul-Obluciței, și de 540 km. dus și întors de la Dunăre până la Ștefănești a întregii oștiri moldovene, în total 675

Li se dă țăranilor un concediu de două săptămâni spre a-și regăsi familiile, a se reaprovisiona și apoi să se întoarcă la Vadul-Obluciței, unde Șendrea cu 1.000 de călăreți rămânea să supravegheze mișcările Turcilor, cari încă nu trecuseră Dunărea, căci numai așa poate să se explice concediul cam lung și locul de reîntâlnire.

Ștefan în acest timp își concentra oastea și organiza pozițiile pentru cursa ce o pregătia Turcilor în spatele corpului de acoperire (Șendrea), unde își aștepta aliatul dela Vest, deci tot în Valea-Berheciului. Staționarea aici va fi fost de o durată mai lungă, aproape o lună (11 Iunie-11 Iulie); nici o informație precisă n'avem că

Fig. 5.

km., apoi lupta acolo cu Tatarii nu e de admis, după cum crede d. general R. Rosetti, basându-se pe informațiile culese de Baldassar de Piscia de la cei cinci tineri Genovesi din Caffa, cari, după cum spune și Ursu, „n'au fost martori oculari ai evenimentelor” și ca atare „datele lui Piscia nu resistă criticei, fiind mai totdeauna rău informat”. Vom vedea și noi că în ce privește această relațiune trebuie să fim foarte circumspecți. Marșul acesta e inexplicabil nu numai ca timp, cel mult 15 zile, adică minimum 50 km. pe zi, dar nici ca înțelegere a situației: tocmai dușmanul principal care se apropia de Dunăre să fie părăsit, și Ștefan însuși să se întoarcă în Nordul Moldovei pentru a pune pe fugă cu o armată de 40.000 oameni, 10.000 Tatarii, „circa Tartari 10.000”; relația omului lui Tepeș apud Ursu, o. c., p. 127, la Piscia însă „Tartharorum exercitus pro certo dicitur triginta milium equitum fuisse (sic)”, in *Col. lui Traian*, VII, p. 378.

Ștefan însuși, cu restul de oaste, probabil vre-o 20.000, s'ar fi coborât mai jos pe cursul Bârladului sau al Siretiului. În acest timp va fi pus să se construiască și cetățuia dela capul dealului ce domina toată Valea-Berheciului, care prin poziția strategică a locurilor se asemăna foarte mult cu aceia dela Racova unde zdrobise pe Turci în anul trecut.

Gândul acesta va fi scăpărat în mintea marelui Voevod și o atragere a Turcilor în această vale putea fi o nouă înfrângere pentru ei; dar „sfatul cel bun al ticălosului Laiotă nu-i lăsa data aceasta să se incurce în bălți, râpe și păduri, de unde îi putea pândi așa de sigur moartea”. Și într'adevăr o poziție strategică minunată, o vale strâmtă și mlăștinoasă cu păduri dese pe ambele laturi și în spatele aceleași păduri și la nevoie puțină de retragere în Nordul țării, la linia puternicelor cetăți a Neamțului, Sucevei și a Hotinului, și cine știe poate vre-un ajutor polon, dădeau viteazului Domn al Moldovei noi speranțe.

Aci, repet, se putea uni direct spre Apus pe drumul cel mai scurt cu oastea lui Matiaș — acesta urmând obligațiile tratatului de ajutor reciproc, — iar spre Răsărit cu însăși partea din oastea sa ce fusese trimisă supt comanda lui Șendrea și luga chiar din acest loc, din Valea-Berheciului, să pună pe fugă oarda Tatarilor și astfel să împiedice joncțiunea cu oastea turcească².

La capul dealului, așezând în cetățuie tunurile sale și un corp de oaste, ar fi putut lovi în plin în mulțimea dușmanului, iar el printr'un atac fulgerător de flanc, pornit din pădurile din împrejurimi, spera să smulgă din nou victoria Turcilor. Că Ștefan a avut intenția să dea lupta aici, unde se putea uni imediat cu oștile crăiești, dovedește și mărturia de mai târziu făcută prin intermediul unchiului său Țamblac că, dacă ar fi știut că vecinii creștini n'au să-l ajute, încerca să oprească pe Turci la Dunăre³; și atunci *nu mai avea ce căuta în Valea-Berheciului, ci se cobora direct pe Valea-Bârladului spre Dunăre*.

Dacă dușmanul s'ar fi îndreptat în aceste părți, Ștefan singur, cu cei 20.000 de oșteni, în fața a 150 de mii de Turci și 12.000 Munteni, fără ajutorul vecinului de la Vest, fără propriile sale ajutoare

¹ N. Iorga, *Istoria lui Ștefan-cel-Mare*, p. 175.

² La 5 Iunie știm că se găsea la Bârlad „in campo cum omni potencia”, deci cei 10.000 viteji și boieri și 30.000 de țărani.

³ C. Esarcu, *Ștefan-cel-Mare*, p. 61, apud Ursu, *Ștefan-cel-Mare și Turcii*, p. 75, nota 1: „...se questo (speranța de ajutor) non fosse..., me haveria opposto al inimico sul passo e non l'haveria lassado passar”.

din Basarabia, Valea-Berheciului ar fi devenit poate Valea-Albă...

Turcii însă nu se mai avântară prin luncile Bârladului în drum spre Capitala Țării, ci trec Siretiul, îndreptându-se pe drumul cel mare al malului drept, înaintând însă cu greu din cauza obstacolelor ce le vor pune în cale Moldovenii.

Ștefan, aflând că Turcii au apucat celălalt drum, pierzând și speranța ajutorului dela Matiaș — care era reținut de pregătirea nunții cu frumoasa Beatrice din Neapole—, apoi corpul de oaste din Basarabia, care nu se mai întorcea, părăsește aceste locuri și începe a se retrage în sus pe malul cestălalt al Siretului, observând mișcările Turcilor, îngrijind să se ardă totul în calea lor, zdrobind cetele răzlețe și poposind prin poienile pădurilor ca la Homocea¹ și în alte puncte, înainte de a trece Siretiul, pentru a se opune dușmanului care țintea spre Suceava și care pe la 20 ale lunii lui Iulie pătrunsese până la Roman².

Prin logica faptelor, condițiunile strategice și posibilitatea de timp, urmează că Ștefan-cel-Mare dela 11 Iunie la 11 Iulie (1476) n'a părăsit Valea-Berheciului cu restul oștii sale, fiind hotărât să dea lupta aci cu Turcii, că grupul de țărani supt comanda lui Șendrea și Iuga a bărut pe Tatari în Sudul Basarabiei, înainte ca dușmanul principal să fi trecut Dunărea.

Toate aceste date istorice și considerațiuni de ordin strategic general și local trase din poziția cetății din Valea-Berheciului ne duc în epoca acestui mai mare Voevod al Moldovei, epocă ce concordă perfect cu vechimea spadei, cu sistemul de întărire și materialul întrebuintat la construirea cetății.

De și așezată pe urmele unei stațiuni antice, cetățuia din Valea-Berheciului ea însăși nu datează decât din ultimul sfert al veacului al XV-lea.

¹ Cf. Const. Solomon, *Descoperiri recente și cercetări asupra câtorva stațiuni antice din jud. Tecuciu*, în „Bul. Com. Mon. Ist.”, XX, 1927.

² O distrugere sistematică în fața dușmanului n'o putea face decât o armată regulată, care în retragerea ei să ardă fânețele, să ascundă grânele, „să sece până și lacurile” (Angiolello), să distrugă totul așa cum se mai făcuse în trecut. Încă odată părerea că toată armata și însuși Ștefan s'a luptat cu Tatarii la Ștefănești și apoi întoarcerea la Dunăre pe care Turcii o trecuseră, e fără nicio rațiune. În cazul acesta Ștefan vine în urma Turcilor, tocmai când trebuia organizată slăbirea lor prin hărțuiri, și le știm foarte frecvente: Sultanul nici nu descăleca până nu se forma ta-

băra; iar cel care se depărta de grosul oștii era pedepsit cu moartea și punerea în imposibilitate de a se aproviziona prin o distrugere sistematică — caii Turcilor chiar suferiau din cauza prafului și fumului ce se ridica din mormanele de tăciuni (Angiolello); apoi ce rost aveau plimbările pe la Bârlad-Vasluiu și în fine direct Bacău pentru ca astfel să apară b'ietul Domn abia aici în fața Turcilor, după ce bătuse atâtea vreme marginile și dăduse foc orașelor pe unde trecuse, ca și altora ca Iași, Roman și Baia? (cf. relația lui Piscia, *Col. lui Traian*, VII, p. 377, și în ce măsură a fost utilizată de Xenopol, *Istoria Românilor* ed. III, ed. de I. Vlădescu, vol. IV, p. 76, și generalul R. Rosetti, *o. c.*, p. 45 u., 54 u. și schița No. 2).

BISERICA ADORMIREA MAICII DOMNULUI SAU PRECISTA DIN SLATINA (OLT)

de IOAN C. FILITTI.

Ca plan, biserica aparține tipului dreptunghiular ca și, spre pildă, biserica din Curtea brâncovenească de la Doicești, tip fixat pentru bisericile mici tocmai spre sfârșitul secolului al XVIII-lea¹.

Pridvorul preceda imediat naosul. Acest pridvor a suferit transformări pe la mijlocul veacului trecut. Un hagi evlavios, dar puțin artist, socotind că biserica în care se păstra icoana făcătoare de minuni „Izvorul Tămăduirii”, nu era destul de încăpătoare pentru mulțimea credincioșilor, spori proporțiile sfântului lăcaș. Zidi pridvorul primitiv, adăugase un altul, lipsit de orice stil, și lărgi și vechea intrare a bisericii, care azi se află între vechiul naos și pronaosul format din vechiul pridvor. Se deosebește însă foarte bine că pridvorul primitiv era sprijinit pe patru coloane libere în față și două prinse în zidul bisericii, coloane pe care se răzimau cinci arcade deschise, în aceeași formă ca și arcadele oarbe ce incunjoară biserica și unite, probabil, prin grinzi, azi dispărute. Pridvorul primitiv era ca acela, spre pildă, al bisericii din Surpatele, care amintește de biserica din Slatina și prin turnul ei².

Ca urmare a lărgirii ușii de la intrare, prin transformările făcute de piosul hagi, pisană și chenarele ușii au fost strămutate, proporțiile lor ne mai potrivindu-se cu ale noii intrări.

De altă parte, portretele ctitorului și soției lui, de la dreapta și stânga ușii vechi, au fost reduse în lățime la jumătate prin lărgirea ușii. Astăzi, între înălțimea și lățimea figurilor este, firește, o disproporție izbitoare.

Inscripția:

CU VREAREA TATĂLUI ȘI CU AJUTORUL FIULUI ȘI CU SĂVÂRȘIREA DUHULUI SĂNT, ÎNCEPUTU-S'AU ACEAȘTĂ SFÂNTĂ BISERICĂ ÎNTRU HRAMPRE-SFINTAA DORMIREI

DE DUMNEZEU NĂSCĂTOAREI ȘI PURUREA FECIOAREI MARIEI, ÎN ZILELE PRE LUMINATULUI DOMN IO COSTANDIN NECOLAI VOEVOD ȘI S'AU OSTEÎNIT DUMNEALUI JUPÂNUL NICULA BRAT JUP[Â]NUL IANE BIV VEL CĂM[Â]RAȘ ZA OCNE DE AU ZIDIT-O DIN TEMELIE ȘI AU FRUMUSEȚAT-O PE CUM SĂ VEADĂ CU TOAT[Â] CHELTUIALA DUMNEALUI ȘI S'AU ÎNCEPUT TEMELIA LA LUNA LUI IULIE ÎN 4 ȘI S'AU SĂVÂRȘIT LA SEP. ÎN 15 DE LA ZIDIREA LUMII 7244, IAR LA ANUL DE LA HS. 1736.

Picturile interioare, cuprinzându-se și figurile ctitorilor, au fost spoite toate, până unde putea ajunge brațul unui om urcat pe o scară. Cu ajutorul vărului meu, d. Emanuil Hagi Mosco, le-am spălat, și portretele ctitorilor au ieșit la iveală. Ei sunt:

Nicola [Slătineanu]; soția sa Bălașa și copiii lor lordache, Anastase, Safta și Ilinca. Apoi, lângă Ilinca, un băiat Radu, nepot de frate al ctitorului, și viitor Mare Vornic. Se vede că după Radu urma, pe perețele de miazănoapte, chipul lui Iane Slătineanu, fratele lui Nicola și tatăl lui Radu, dar acest chip a fost înlocuit prin ale negustorilor cari au reparat biserica pe la începutul veacului trecut.

Pe perețele de Miazăzi mai figurează, despărțiți prin fereastră, o jupâneasă Safta și un jupân Neculache, tânăr, Vel Cămăraș za ocne, care ar putea fi fiul mai mare al ctitorului.

În biserică se mai află mormântul soției ctitorului:

Supt această piatră odihnescu-se oasele răposatei roabei lui Dumnezeu Bălașei jupâniță a dumnealui jupân Necula, fratele răposatului jupân Iane biv Vel Medelnicer, care s'au pristăvit (restul șters).

Se mai află un mormânt cu inscripție grecească, a căreia traducere este:

¹ *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, II, p. 109.

² *Ibid.*, IV, p. 99.

Epigramă.

Pe cine dintre boieri, morminte, ascunzi aici?
Spune-mi!

Pe Izvoranca, știi? Pe Elena, străinule, fosta soție a vtorii Vistierului, celui mai bun dintre bărbați, a lui Ioan, prea-iubitoare de soțul ei. Și, fiindcă înainte de ceas și în floarea vieții, vai, muri, mahnire multora lăsă, bărbatului însă de lacrimi multă curgere.

În anul 1785, Septemvrie.

Pe un clopot mic cu data 1804 este scris numele lui Răducanu Slătineanu, iar pe un clopot mare: „Hoc opus fecit Philippus Piscatoris Novoliensis, anno Domini M. D. C.“

În biserică se aflau următoarele odoare principale:

Un potir de argint cu inscripție grecească, arătând că este dăruit de Răducanu Slătineanu Mare Comis la 26 Maiu 1776.

Un disc de argint pentru anaforă cu inscripție iarăși grecească, arătând că este dat de cucoana Safta Fălcoianca, soția boierului Vornic Răducanu Slătineanu, la 20 Oct. 1815.

O icoană mare a Maicii Domnului, cu inscripția că „s'a îmbrăcat peste tot în argint de robul lui Dumnezeu Scarlat Grădișteanu intru cinstea Maicii Domnului și pentru sănătatea fiului său Ioan, anul 1805“. Aceasta era icoana privită ca făcătoare de minuni.

O icoană mai mică de argint, cu inscripția „Elena Grădișteanu, anul 1817“.

Turnul bisericii, octogonal, cu opt ferestre lungi, închise în arcade adânc profilate, e așezat pe un tambur pătrat. Sunt urme care dovedesc că și turnul, ca și de altfel întreg exteriorul bisericii¹ era zugrăvit. Acoperișul doar al turnului

a fost schimbat, după cum o dovedește forma stranie ce are azi și imaginea păstrată a turnului primitiv, singura parte ce a rămas din reprezentarea întregii biserici purtate pe brațele citorilor.

Între cornișă și brâu, biserica era încunjurată de o frasă de la care au rămas urme pronunțate, și de treizeci și două medalioane cu sfinți, ce se văd încă.

Biserica este incinsă, ceva mai sus de jumătatea înălțimii, de un brâu, cu ornamentație de culoare alternativ roșie și neagră pe fond galben și cuprins între două rânduri de cărămizi în zimțuri alternativ roșii și negre.

Supt brâu, zidul bisericii este ocupat de o serie de arcade oarbe, de formă ogivală, care se prelungesc până la soclu.

Motivul decoratiunilor le formează foile de acant, alternativ aurii, roșii și negre, pe fond cenușiu, închise în triunghiuri alipite, motive ce se urmează, cu variații numeroase, pe arcadele bolților și coloanelor și în jurul deschiderilor ferestrelor.

Biserica Maica Domnului este a doua în vechime din bisericile Slatinei. Odată ce biserica, mai veche, a lui Ghinea Vistierul Brătășanu a fost astfel refăcută încât a pierdut orice interes istoric și artistic, biserica Maica Domnului, puțin restaurată, ar fi singura rămășiță de valoare din trecutul orașului.

S'ar cuveni cu atât mai mult ca acest ultim vestigiu al vremurilor de odinioară să nu dispară, cu cât în chiliile din jurul bisericii a funcționat în veacul al XVIII-lea cea d'întăiu școală a Slatinei¹.

¹ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, I, p. 380, și vol. II, p. 100.

† GRIGORE CERKEZ

Fost președinte al Comisiunii Monumentelor Istorice, † Maiu 1927.

Cuvântarea rostită de d. Președinte N. Iorga la înmormântare:

În momentul când se despărțesc de un bun coleg și de un delicat prieten, membrii Comisiunii Monumentelor Istorice țin să adauge la înduioșatul lor cuvânt de adânc regret recunoașterea publică a meritelor pe care Gr. Cerkez și le-a câștigat în opera grea a păstrării celui mai scump al nostru tezaur de artă.

Pe când monumentele noastre erau lăsate capriciului unor străini nepregătiți și neînțelegători, reparând prin dărâmare și adăugind elemente ieșite din închipuirea lor, el a afirmat cu hotărâre principiul că datoria noastră este numai de a conserva consolidând.

Inteligenței și inițiativei lui i se datorește astfel păstrarea frescelor admirabile din Biserica Domnească de la Argeș, pe care a știut-o apăra contra crimei plănuită de a o distruge.

Oricine va călca pragul acestui mai vechiu sanctuaru românesc va trebui să-și amintească de dânsul, cum, de câte ori vom apăra și noi aceste neprețuite zidiri contra vandalismului năvălitor, un gând de recunoștință ni se va duce către memoria lui.

INSCRIPTII ȘI CTITORI DIN BISERICILE DOLJULUI

de I. C. FILITTI.

I. ARGETOIAIA, JUDEȚUL DOLJ.

Pisania bisericii:

„Cu ajutorul sfintei și de viață făcătoarei Troițe, din început au făcut zidirea acestei sfinte biserici amândoi răposatii boeri Argetoeni, însă Ion Argetoianu biv Vel Clucer cu soția d-sale Ecaterina Obedeau Clucereasa i Gheorghe Argetoianu biv Vel Paharnic cu soția d-sale Ilinca Buzasca Paharniceasa, și au pus hramul întâi pe cel dintre sfinți marele ierarh Nicolae arhiepiscopul Miralichiei, făcătorul de minuni, fiindcă a fost hramul la biserica cea veche ale cărei semne se văd alături, și a mai adăos Clucerul Ion Argetoianu și pe a prea-slăvitului prooroc Ion Botezătorul, după numele d-sale, precum și Paharnicul Gheorghe Argetoianu au pus pe slăvitul și sf. marele mucenic Gheorghe purtătorul de biruințe, însă știut să fie că această biserică, zidind bolte de la altar până la bolta bărbăților, a răposat Clucerul Argetoianu împreună cu soția d-sale și Paharnicul Argetoianu a isprăvit-o de toată zidirea și, răposând, la urmă s'a apucat dumneai Paharniceasa Ilinca Buzasca de au făcut sf. icoane cele noi și au zugrăvit biserica; încă au luat și alte trebuincioase vase care se vede, luând săvârșire întru întâia Domnie a prea înălțatului nostru Domn Io Ion Gheorghe Caragea Voevod, leat de la Hristos 1813, Oct. 6.

Biserica fiind fost zugrăvită de Ilinca Buzasca, văduva Paharnicului Gheorghe Argetoianu, ea n'a înfălișat pe pereți decât pe copiii ei, nu și pe ai cumnatului (?) ei Ion Argetoianu.

Inscripțiile de-asupra portretelor ctitoricești s'au cam șters cu vremea și apar greu de descifrat într-o fotografie ce a făcut preotul bisericii, înainte ca, de curând și în mod inutil, chipurile ctitorilor să fi fost spălate, iar inscripțiile vechi, unele șterse cu totul, altele înlocuite prin inscripții noi și nesigure.

Privind din interiorul bisericii în spre ușă, avem, dela stânga spre dreapta:

Un tânăr, cu rang de boerie, fiu al Păharnicului Gheorghe Argetoianu; un băiat; un băiat, ținând o cruce, adică mort la săvârșirea bisericii; un tânăr, (Gheorghe?), cu rang de boerie (Stoic?), fiu al Păharnicului Gheorghe Argetoianu; marele Păharnic Gheorghe Argetoianu, ctitorul; supt el, patru copii, din care trei ținând crucea, adică răposati.

Urmează ușa și apoi:

Ilinca Buzasca, soția ctitorului Gheorghe; supt ea,

două copile răposate; o fată (Maria?), răposată; o fată, răposată; o fată, (Ilinca?), răposată; o fată (Ecaterina?); Marele Clucer Ion Argetoianu (fratele (?) ctitorul Gheorghe Păharnicul); Ecaterina Obedeau Clucereasa (soția Clucerului Ion Argetoianu). În biserică frumoasă lespede de marmoră pe mormântul Marelui Păharnic Costache Argetoianu, mort necăsătorit la 11 Sept. 1860, în vrâstă ca de 60 de ani, fiu al Păharnicului Gheorghe Argetoianu, ctitorul bisericii. Lespedea a fost pusă de sora răposatului, Ecaterina, soția maiorului Macreovici.

II. BRĂDEȘTII-DIN-FAȚĂ (Dolj).

Pisanie săpată de un meșter ignorant, cu cuvinte stălcite și litere omise.

Biserica, cu hramul Sf. Mihail și Gavriil, s'a zidit în vremea lui Grigore Dimitrie Ghica Voevod, la 28 Nov. 1827, de coconul Ioniță Muscă și de Maria, Costandin, Nicolae, Dumitru, Roxandra, Ștefan, Bălașa, Maria, Constandin,..., Panait...

În biserică, privind spre ușă, se înfățișează, de la stânga spre dreapta, următorii ctitori: Armaș Panaiot; cocoana Ușa, soția d-lui Armașului; Ioan Muscă, ginerele d-lui Armașului.

Urmează ușa, apoi: cucoana Elenca Musculeasa cu fetele d-sale; supt ea doi copii: Consta și „Bălașa fiica”; „cocoana Maria fiica”; „cocoana Dumitru fiica”; „Neculce Măldărescu, ginerele Elencai Musculeasa”; „d-lui Const. Ferarul și cu fiul lor Ioniță”; Anghelina, soția d-lui Const. Ferarul.

III. BRALOȘTIȚA (Dolj) 1760.

Inscripția este publicată de N. Iorga, în „Inscripții din bisericile României”, vol. II, p. 205.

Pe pereți se înșiră ctitorii în ordinea următoare, privind spre ușă, de la stânga spre dreapta:

Grigore episcopul Râmnicului (anteriu gălbui, brâu verde, caftan castaniu cu blană neagră, mantie liliachie);

Panița ego (numele lipsește; este vorba de soția Spătarului Mihai Cantacuzino, care urmează);

Pan Mihai Cantacuzino biv Vel Spătar;

Panița Bălașa Argetoianca; pan Constandin Argetoianu, biv Vel Pitar (cu barbă); pan Constantin Argetoianu, biv Vel Pitar.

Urmează ușa, apoi: Panița ego Maria (soția lui Costantin Argetoianul Pitarul), Pan Nicoleta Slătineanu

(cu barbă); panița ego Bălașa; Pan Mihai Argetoiann biv Vel Păharnic; Panița ego Maria; Pan Radu Bengescu, biv Vel Serdar; supt el, un băiețuș; Panița ego Maria; supt ea, o fetiță.

IV. COȚOFENI (Dolj) 1830.

Inscripția, publicată de N. Iorga, (*l. c.*, pp. 37-8). De rectificat numai că „Medelnicereasa Smaranda Goțofeanu” nu era „mătușa”, ci „cumnata” Păharnicului Gheorghe Coțofeanu.

Dau din nou numele ctitorilor.

Privind din interiorul bisericii spre ușă, avem, de la stânga la dreapta:

Maria monahia Coțofeanca; Gheorghe Coțofeanu biv Vel Stolnic (cu crucea în mână); Nicolae Coțofeanu biv Vel Medelnicer; Panița ego Zoita; Panița ego Ecaterina Păharniceasa (soția celui care urmează); Gheorghe Coțofeanu biv Vel Păharnic (ctitor);

Urmează ușa, apoi:

Constantin Coțofeanu, biv Vel Medelnicer (ctitor);

Zmaranda. Medelnicereasa ego; d-ei Păuna, fiica d-ilor; jupân Ștefan Coțofeanu, fiul d-lui Medelnicer (line crucea); jupân Gheorghe brat ego (adecă fratele lui Ștefan); jupân Grigore brat ego; Grigore isprăvnicelu (zidirii); 1830. Aug. 25.

V. ALMAJU (Dolj).

Cf. Iorga, *o. c.*, 41-2.

Panița ego (a următorului) Maria; Vasile Vel Visțier; Panița ego (a următorului) Safta; Constantin Poenaru Vel Sluger; Panița ego (întâia soție a următorului) Ancuța; Barbu Poenaru Vel Sluger; supt el: cocoanu Constandin; urmează ușa, apoi: cucoana Catrina Poenăreasa Slugereasa (a doua soție a lui Barbu Sluger); supt ea: cocoana Smaranda; cocoana Ilina; pan Radu Brăiloiu biv Vel Pitar; Panița Maria Condorața (*sic*). Pităreasa ego; Pan Dumitrache capiche halja; Panița Ranița ego; Pan Constantin Brăiloiu biv Vel Clucer; Panița Stanca Brăiloiu Clucereasa ego; Safta Brăiloiu; cuconița Ruxanda; Grigorașcu.

PICTOR STRĂIN LA CURTEA LUI BRÂNCOVEANU

de N. IORGA.

Nu s'a băgat de samă până acum, pentru istoria artei românești, următoarea mențiune de *pictor străin catolic, deci italian*, la Curtea lui Constantin-Vodă Brâncoveanu.

La 1708 preoții catolici din Târgoviște se plâng că asupra lor și asupra „Bulgarilor” catolici din provincia „Bulgariei” a dat știri defavorabile personalul de această confesiune care se află în jurul Domnu-

lui: „Le persone adunate qui al servizio del nostro Celsissimo principe da diverse parti, chi in qualità di medico, chi cerusico, chi da pittore e chi da giardiniere” (după acte de la Propaganda din Roma, comunicate de Gh. Cantacuzino, în notița lui A. D. Xenopol, din *Arch. soc. st. si literare*, V, pp. 548-9).

CERCETĂRILE MISIUNII ARHEOLOGICE ITALIENE ÎN ALBANIA

SĂPĂTURILE DIN VECHEA CETATE ROMANĂ BUTRINTO

Legalia italiană ni arată că șeful misiunii italiene a declarat că materialul preistoric găsit în urma săpăturilor dovedește că în Albania exista o populațiune cu multe secole mai înainte de invasiunea Ilirilor în aceste părți.

A fost găsită la Butrinto o mare placă de mosaic, de aproape douăzeci de metri, cu deseme în trei colori, care placă de sigur aparținea unei băi publice. S'au mai găsit apoi statui reprezentând pe Apolon și Bahuș, care se crede că aparțin secolu-

lui al IV-lea î. de Hr. Au fost de asemenea scoase la iveală cinci statui de marmoră de factură greacă, toate întregi și înalte de 2.20 cm. Una din statui pare că reprezintă pe un rege macedon an sau un diadoh; o altă statuie, ale cărei trăsături sunt de o mare fineță, face a se presupune ca autor al ei pe marele Praxiteles.

Aceste descoperiri au făcut oarecare zgomot în cercurile arheologice din Roma și cred că ar putea interesa și cercurile științifice din țara noastră.

Red.

ROTOCOALELE DE SMALT MOLDOVENEȘTI

de G. BALȘ.

Sunt cunoscute rotocoalele de teracotă smălțuită care înmoldobesc bisericile din vremea lui Ștefan-cel-Mare și care reprezintă animale cu înfățișări mai mult sau mai puțin heraldice. Sunt lei, cerbi, grifoni înaripați, sirene cu două cozi și altele.

Intr-o lucrare despre aceste biserici, publicată acum câțiva ani în „Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice”, am emis nădărea că aceste figuri erau datorite unei înrăuriri germane — occidentale în orice caz —, precum și cele foarte învecinate ca factură și desemn ce se mai găsesc pe unele

plăci de sobă găsite în ruinele cetății Suceava.

Am avut ocazia acumă în urmă să văd în Muzeul ce s'a deschis în Palatul Imperial din Berlin o ladă (*Truhe*) de lemn împodobită pe fața ei, între alte ornamente, cu niște cercuri sculptate care înfățișează animale lucrate aproape identic ca acelea de pe discurile bisericilor noastre; diametrul e cam acelaș, 15 până la 16 cm. Subiectele sunt leul, cerbul, grifonul înaripat, sirena cu două cozi și altele. Lada datează de la începutul veacului al XIV-lea și provine din Ermersleben lângă Halbersdorf în regiunea Magdeburgului.

I. D. ȘTEFĂNESCU, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIX-e siècle.*

D. Ștefănescu își propune în acest gros volum de IX + 330 pp., la care se adaugă un album, a arăta evoluția întregii arte moldovenești din al XIV-lea până în al XIX-lea secol.

Pentru că, pe lângă istorie, arhitectură, artele sumptuare: sculptură, orfevrărie, stoffe țesute, broderii, manuscrise, miniaturi și caligrafii, icoane, de abia între pp. 175-304 se ocupă în special cu iconografia, tehnica și stilul picturilor.

Domnia sa, bazat pe o activitate de zece ani de lucru, de zece ani de muncă laborioasă în mănăstirile țacule, de cinci ani de muncă petrecută la Paris și Sorbona, de trei ani și jumătate la Școala des Hautes Études, unde a învățat severă disciplină, severă constrângere a bunelor metode de lucru (p. VI-VII), crede că este îndrituit să facă munca de descoperiri și de cântărire... pentru cea mai mare parte din monumentele și seria aproape completă de documente pe care le analizează și care îi aparțin în întregime (p. 11). În acest mod domnia sa face o serie de descoperiri, în special „cu o mare precizie de metodă” (p. 287) asupra mediului istoric, evoluției picturii monumentale, și metodei de datare a monumentelor (p. 288).

D-sa își propune a rezolva o serie de probleme: 1) datarea picturilor care, după d-sa, nu se poate face după pisanile pentru zidirea bisericii. De aceia își propune a recurge, în lipsă de date, la analiza operelor artelor sumptuare, „ceia ce îi impune aplicarea metodei stilistice în toată rigoarea sa” (p. 111).

Aceasta nu va împiedica însă pe d. Ștefănescu ca, în clasarea monumentelor decorate, să-și însușească toate datele pisanilor monumentelor (p. 86), afirmând că a găsit „concordanța stilului decorativului și spiritului său cu stilul altor opere ale artelor sumptuare”.

Însă nu putem pricepe cum d. Ștefănescu vede într-o sculptură o concordanță între detaliile iconografice ale crucii din Dragomirna și picturile dela Cetățuia (p. 38): o afirmație a d-sale nu este o dovedire a tezei ce și-o propune.

În orfevrerie, în care capitol vorbește chiar de poezie și panaghiare, nu ni dă niciun exemplu de concordanță între ornamentele lor și ale picturii.

Pentru stoffe țesute, de și ni vorbește de concordanțele ornamentelor lor cu ale pietrelor de morminte, „concordanțe așa de strânse încât se poate data pietrele după motivele lor”, și de și ni afirmă

că „putem demonstra într-un mod precis corespondența foarte strânsă a artei broderiilor și picturii monumentale în toate epocile” (p. 50), de abia la Sucevița ni vorbește „de înrudirea strânsă pe care d-sa o descoperă” între figura lui Ieremia Movilă de pe pereți și între aceia de pe acoperământul său de mormânt. Cu acest singur exemplu și cu acela al concordanțelor dintre scena înmormântării Domnului într-o pictură și epitafe (p. 196), d-sa rezolvă problema concordanțelor.

În privința *manuscriselor* și caligrafiilor, și în special *icoanelor*, d-sa nu ni dă niciun exemplu de concordanță, de și d-sa face sute de afirmațiuni asupra punctului său de vedere.

Evident existența figurilor sau ornamentelor pe toate operele artelor sumptuare, știute de toată lumea, trebuie să aibă pecetea timpului în care ele au fost executate și există concordanțe, ce trebuiesc dovedite; a prelinde, însă, că nu se poate studia pictura fără ajutorul lor, este a umplea aproape o jumătate de volum cu un studiu străin de felul ce și-l propune d. Ștefănescu, adică studiul evoluției picturilor.

Găsim foarte multe originalități în această lungă lucrare a artelor sumptuare pe care d. Ștefănescu o face cu un mare lux de enumerație de obiecte și de descrieri, nu numai din Bizanț, dar din toate țările vecine.

D-sa arată că toate aceste lucrări: miniaturi, icoane, covoare, orfevrărie, etc., erau opera atelierelor, dirijate de un maestru și ridicate în aceleași locuri cu mănăstirile, și dovedește aceasta prin faptul că „recunoaște același stil în toate obiectele aparținând aceleiași mănăstiri” (p. 34). Dar a afirma numai că cutare cruce din Dragomirna și Secu „ne aduce la atelierul moldave” (p. 38), că ivoarele dela Sucevița aparțin atelierelor moldovenești, pentru că artistul „face probă de slabe cunoștințe de compoziții” (p. 40), a afirma că orfevrăriile dela Sucevița se ratașează la „atelierul de orfevrărie” din Rădăuți, fără a ni vorbi nimic despre acest atelier; a afirma că „armonia ce apare în figuri, cu expresie ușor mistică, depărtată, ce izbește, e marca atelierului lui Ștefan-cel-Mare, în materie de stoffe”; a afirma și preciza existența atelierelor de stoffe până la anul 1630, fără de nicio dovadă; a afirma existența atelierelor celebre „ale epocii de la Humor, unde se află un splendid evangheliar cu miniaturi din 1487”; a afirma chiar existența corporațiilor artistice la Suceava pentru că acolo se află un pictor cu numele Ștefan este a nu dovedi nimic.

Istoriște de-abia se cunosc numele câtorva pic-

tori, restul tuturor operelor lor este anonim. Orfevrăria, în special, e comandată de Domniile noastre în cetățile săsești sau la Danzig, Augsburg și Nürnberg și nu are, în genere, nicio legătură cu vre-un atelier moldovenesc.

Zugravii de obicei trăiau în târguri și orașe, unde își făceau elevi și, foarte rare ori, întâlnim câte un zugrav printre călugării mănăstirilor. Cât privește țesăturile, ele erau atunci opera domnițelor și femeilor boierilor români, cum se întâmplă cazul și astăzi, și comenzi în străinătate. Este cunoscut, după tradiție, cazul epitafului lui Nistor Ureche, de la Secu, lucrat de soția lui Nistor Ureche, închisă într-un turn de soful ei, pentru motive pe care nu le cunoaștem.

Un atelier presupune o continuă muncă, de ani de zile, în toate direcțiile artelor sumptuare, în vederea aprovizionării mănăstirilor și bisericilor din regiune.

Unde sunt lucrurile rămase de pe urma acestei activități a atelierelor?

Tot așa de curioase pentru acest capitol sunt afirmațiunile d-sale care pretinde că prin tehnică și analiză, chiar chimică, a putut să stabilească atelierele (p. 9). Ripidele dela Putna ar fi italiene, (p. 43), de ce?, probabil pentru considerente de speța aceasta, pe care le dă la celelalte lucrări analize, că figurile „contrastează cu aierul umflat și surâzător al figurilor măștrilor saxoni din Transilvania” (p. 45). Sau că „lucrările saxone ni dau figuri ce tind la pătrat” (p. 46). Sau că portretul lui Ștefan-cel-Mare e „datorit atelierelor moldave” pentru că „sunt din cele mai miraculoase realizațiuni ale broderiei” sau că „analiza chimică i-a permis a descoperi întrebuințarea colorilor vegetale extrase din plante orientale cultivate, în Moldova” (pp. 53-54), în coperișul de mormânt al Mariei de Mangup.

Tot ca o curiozitate notăm pretinsa influență a artei populare asupra ornamentației artelor sumptuare și monumentale, basată pe strania teorie a d-lui Tzigara-Samurcaș, că țărânul român în bisericile sale de lemn a creat stilul roman și gotic, care, mai pe urmă, a influențat asupra arhitecturii monumentelor noastre și deci toată arta.

E de remarcat că o bună parte din obiectele acestui capitol, de care vorbește d. Ștefănescu, au fost expuse în Expoziția din Paris, de unde a luat și fotografiile pe care le reproduce. D-sa nu pomenește, însă, decât întâmplător de această expoziție.

Notăm în treacăt unele inexactități: că nu există niciun iconostas moldovenesc din al XVII-lea veac (p. 36). Există cruci din secolul al XV-lea (p. 37). Nu a existat nicio relație de pictură între Danzig și Moldova, dar a existat numai pentru clopotele turnate acolo, deci portretul lui Ieremia Movilă, absolut bizantin, pe care d. Focillon l-a asemănat cu portretele lui Luca Kranach sau Holbein, nu are nicio legătură cu pictorul propus de d-sa, Krober (p. 57), din Danzig, care l-ar fi executat.

Icoana zisă a preotului Mătase datează evident de prin anul 1780, după felul de tratare al încadramentului și al cutelor hainelor sfinților, prin trăsături de aur, iar nu din veacul al XIV-lea.

Toate icoanele citate de d. Ștefănescu, ca și cea din Golia, ca fiind al XVI-lea secol, sunt din al XIX-lea secol. Cele mai vechi icoane moldovenești sunt cele indicate de mine: Putna și Sf. Ion de la Suceava (p. 71). Nici o icoană din veacul al XVIII-lea nu e pictată în ulei (p. 73). De abia la finele veacului se pictează astfel.

Venind în sfârșit la pictură, d-sa face enumerarea bisericilor ornate, așa de precis în enumerare încât socotește chiar bisericile care nu au fost niciodată ornate, notând chiar numărul de ordine al bisericii al cărui nume i-a scăpat d-sale, dar la care pune dată precisă de: veacul al XIX-lea. Chiar biserica Mănăstirii Cașin, care nu conține un milimetru pătrat de pictură, este pusă ca model de pictură refăcută în al XVII-lea veac! (p. 88).

D-sa, în acest capitol, face o sumară înșirare a scenelor care ar exista în diferitele despărțăminte ale bisericilor, cu indicațiuni asupra stilului de felul acesta: „decorațiunile originale ne autorisă a considera aceste picturi ca aparținând artei monumentale a veacului al XV-lea”.

În iconografie este obsedat, ca și în capitolele de până acuma, de termenii: *evoluție, tehnică și analiză*. D-sa pe aceste metode găsește că biserica Sf. Gheorghe din Suceava, Sucevița și Dragomirna, și în special aceste două din urmă, ar face o categorie aparte, care a suferit influențele picturii valahe, și aceasta pentru că are pe tamburul turlei divină liturghie (p. 179).

Cercelând absida principală, d-sa stabilește două tipuri de ordonanță a picturilor: 1) tipul Moldovița, caracteristic bisericilor înainte de 1570, cu figura Maicii Domnului în conca absidei, deci tipul bizantin; și 2) tipul Sucevița, Dragomirna, cu scena Înălțării Domnului. D-sa afirmă că acest al doilea tip a suferit influențe valahe, probabil pentru că în ambele biserici se află reprezentată scena tabernacolului care se găsește și la Biserica Domnească din Argeș.

Dar existența friselor la Moldovița, în naos, și Bălinești incalcă regula stabilită de d. Ștefănescu și face ca biserica Moldovița, pusă de d. Ștefănescu la tipul unu', adică bizantin, să fie ratașată la tipul doi, adică valah (pp. 181-182). Insuși d. Ștefănescu, după o fixare așa de riguroasă a tipurilor de ordonanță a picturilor, la pagina 189 așează biserica Moldovița la tipul doi, valah, de și mai înainte o așezase la tipul unu'. „Întru cât starea picturilor ni permite, ratașăm redacțiile moldave la tipul bizantin, excepțăm Moldovița, ale cărei picturi acasă, cum am observat-o încă, o influență serbă sau valahă” (p. 189).

Un cuvânt care revine adesea de la primele pagini ale lucrării d-lui Ștefănescu și căruia îi consacra un lung capitol este tehnica. D-sa emite o părere originală asupra tehnicii picturilor Muntelui Athos și deci și alor noastre. De și avem faimosul tratat al lui Panselinos, d-sa se bazează pe tratatul lui Cennini, pentru aceasta, copiat și tradus în toate limbile Orientului, și la noi, d-sa spune că aceste picturi se făceau *à la détrempe* cu zama colorilor minerale amestecate cu var în praf. Înainte de aplicarea tonurilor se arunca apă pe pereți și

se acoperiau cu șifoane muiate păreții ce trebuiau pictați (p. 208).

Pe lângă aceasta d-sa descopere că în orice pictură ar fi trei straturi: 1) Mortar cu două părți nisip și unul var legat cu câlți; 2) un strat de opt milimetri var foarte fin, amestecat cu în locat și 3) un strat de cinci milimetri de var foarte fin, care face suportul picturii.

Pe aceste date d-sa se bazează și la datare: „n'am găsit un singur cas în care aceste cercetări să fi fost contrazise” (pp. 209-210).

Ca probă ni dă cazul de la Bălinești și alte biserici, în care în josul păreților a văzut „urme de roșu-cărămiziu, trase cu pensula și formând carouri, romburi sau dreptunghiuri, pe var viu.

D-sa spune: „În aceste cazuri avem a face cu o preparație destinată a susținea tonurile picturii propriu-zise” (p. 211).

De fapt cele trei strate de care vorbește d. Ștefănescu provin dela trei epoce diferite.

Panourile de la Bălinești, cu acele carouri, datând de la originea bisericii, sunt caracteristice picturii medievale.

Ele există în castelul elvețian Chillon și în castelele franceze.

Stratele de pictură de de-asupra, crezute de d. Ștefănescu din veacul al XVI-lea, sunt din alte epoci. De fapt picturile moldovenești ca și cele valahe sunt făcute pe un singur strat de var care nu are nici un bob de nisip în compoziția sa.

Așa-zisele analize himice, fără nicio indicație de dosagiile găsite, pe care le amintește în întreaga carte, aflăm într-o notă strecurată la pagina 212 că sunt făcute de o domnișoară. Nu au, deci, nicio greutate științifică. Astfel ni explicăm cum d. Ștefănescu, care știe că roșul pe care îl întrebuințează țărani se extrage și din planta roiba, afirmă că roșul picturilor provine din garanță orientală! Și, cum negrul de fum, constatat de d-sa în picturi (de fapt de cărbuni de leu). Se pune pentru obținerea în special a albastrului, d-sa crede că este un amestec cu orice culoare, ba încă d-sa face și procesul himic „al disocierii de culoare (prin introducerea negrului de fum), penetrație în adâncime și în întindere, în suprafață, a acestui negru, protejând contra umidității sănătatea tonurilor” (p. 212). Tot ceea ce spune d-sa cu privire la faptul că picturile noastre ar fi fost executate *à la détrempe*, pentru că se șterg mâinile și fețele sfinților prin spălare, nu este exact: noi am întrebuințat fresca, și, dacă se șterg câte odată unele figuri și draperii, și, în special, inscripțiile, prin spălare, este că pe aceste părți mai revenia maestrul asupra muncii ucenicului, la sfârșit, atunci când fresca începuse să se usuze.

În privința stilului d-sa emite, pe lângă generalitățile cunoscute ale funcțiunii simbolice și arhitecturale a picturilor în biserici, și o teorie asupra calității extraordinare a liniilor. D-sa crede că un sistem de linii și modulații poate determina un stil. (p. 220). Deci d-sa admite vocalitatea liniei! „Un ritm al mișcărilor care organizează elementele acestui tot inseparabil, făcându-l să trăiască în modul unei opere musicale” (p. 228).

În acest sens d-sa ne asigură că „păreții deco-rați ai Moldovei și Voronețului *cîntă*” (p. 223).

O notă tot așa de originală are d. Ștefănescu în studiile draperiilor, care după d-sa pot fi în funcție de trei puncte de vedere: 1) modelate pe model viu, 2) pe manechin și, al treilea, în funcție arhitecturală.

După d-sa, o draperie în funcție de arhitectură joacă același rol ca draperiile-leacă ale statuilor-coloane ale evului mediu (p. 234)!

Cu o draperie în asemenea funcție „un corp drapat nu mai este în aceste circumstanțe un nud învelit în draperie... draperia este însărcinată să sugereze și figureze corpul și viața” (p. 283).

Arta bizantină după d-sa abandonează virtuositățile artei grece ale ultimului secol și se întoarce la concepția corpurilor drapate ale artei monumentale (p. 234).

Aceasta însă nu-l oprește ca, vorbind pe aceeași pagină de îmbrăcăminte artei bizantine, în pictură, să ni spuie că se ratașează „la tradiția antică” și să afirme că draperia Mântuitorului din Capela Bistriței dă imaginea corpului”, ba chiar „împresie de ordin psihologic, fiindcă ni relevă mișcarea, neliniștea și rugămintea” (p. 234). La pagina 237 ni afirmă chiar că „draperiile veacului al XV-lea sunt corpuri”, iar la pagina 236 că în cutele ei dau mișcările interioare ale sufletului! De altfel ce funcție arhitectonică poate îndeplini draperia unui sfânt într'un mic panou pictural!

D-sa numește foi de acant sau palmetă chiar foile de viță cu struguri.

În privința *portretului*, trecând foarte superficial asupra adevăratelor portrete ctitoricești, între care pune și pe al unui ctitor reprezentat călare, la Lujeni, d-sa, care insistă aproape o foaie asupra portretului lui Metochites (p. 259), se oprește mai ales asupra portretelor sfinților facute, crede d-sa, după natură.

Într'un panou cu asemenea sfinți analiza științifică a d-sale îi permite a presupune că se reprezintă pictorul bisericii. Arbure, ba chiar se identifică rudenia acestuia cu alte patru personaje (p. 275).

Ne mirăm că pe cale de analiză nu a fost găsit și numele pictorului.

Autorul exaltează importanța portretelor familiei lui Brâncoveanu de la Hurezi, ai cărui membri au toți capetele deplasate prin retușări posterioare, cum se știe.

Albumul, admirabil executat de editorul Geuthner, dar fără niciun plan, ni dă o cădelniță (între picturi!) din veacul al XVIII-lea, pusă greșit în al XV-lea, p. 19. Icoana din Golia din al XIX-lea veac o pune la al XVI-lea veac, iar Maica Domnului cu partea sculpturală a icoanei, care denotă rococoul sfârșitului veacului al XVIII-lea, e pusă în secolul al XVII-lea, p. 25.

Icoana fecioarei din Museul Orero, pusă în veacul al XVIII-lea, e fantasmă. Pictura de la Golia dată la planșa 105 este din 1838.

Stilul d-lui Ștefănescu este bombastic, infatnat și prolix.

P. P. PANAITESCU, *Fondations religieuses roumaines en Galicie*. A Lwów (Lemberg) l'église de l'Assomption, aujourd'hui uniata, appartenant aux Ruthènes, est bâtie sur une ancienne fondation moldave du XVI-e siècle. Elle a joui pendant longtemps de la munificence des princes de Moldavie, après avoir été entretenue par le riche marchand crétois Constantin Corniacte. La famille des Movilă et surtout leur parent, le prince Miron, la comblèrent de dons. L'église de S. Onuphre, des Basilitains, contenait la tombe du prince Étienne Tomşa, décapité dans cette ville en 1564, et celle d'une fille de prince du même pays. L'église de S-te Parascève porte une cartouche du nom de son fondateur au XVII-e siècle, le prince Basile Lupu. A Uniew, à Ustie, à Kejdani, près de Wilna, etc. sont commémorés encore les dynastes du même pays. Est signalé aussi l'Évangile peint par Étienne de Suceava, en 1617, qui se trouve au Musée de la Confraternité de Lwów. Des notes sur le Grand Skite, nourri des revenus créés par les princes moldaves.

N. IORGA, *Deux monastères du district de Dâmbovița*. Le monastère de Cobia est une fondation du boïar Badea en 1572: belle bâtisse en briques apparentes formant des arcades lombardes oblongues. Celui de Butoiu, refait au XVII-e siècle, a des origines qui remontent au XV-e (les moines de Thessalie, auxquels il était dédié, voulaient même en remonter l'origine au XIV-e).

N. IORGA, *Deux églises de Transylvanie*. L'église paysanne de Mesentea, mal réparée, était un type intéressant de sanctuaire paysan, comme on en faisait au XVIII-e siècle. Celle de Galda, en ruines, conserve son toit en bardeaux et offre des fresques d'un caractère très distingué; elle est de la même époque.

N. IORGA, *Églises de Focșani*. L'église de la Vierge (Precista) à Focșani offre surtout de riches travaux d'argenterie. Comme type d'architecture, celle du Prophète Samuel, bâtie vers 1760, a la ligne élancée des bâtisses du XV-e siècle.

VIRGILE DRĂGHICEANU, *Un épitaphe du Métropolitain Étienne de 1652*. M-me Anne Lahovary possède un épitaphe du XVII-e siècle, d'un travail extrêmement soigné, dont le donataire est le Métropolitain de Valachie Étienne. La comparaison avec d'autres objets, plus anciens, du même genre est très instructive.

CONSTANTIN SOLOMON, *La fortification de la vallée du Berheciu*. Sur l'emplacement d'une station antique, une forteresse en terre défend, dans le district de Tutova, la vallée du Berheciu, l'auteur décrit minutieusement la forme de la fortification. On y a trouvé une épée qui est certainement du XIV-e ou du XV-e siècle. Or, un document montre que, à cet endroit même, descendant de Bârlad, Étienne-le-Grand, prince de Moldavie, était venu, au mois de juin 1476, pour défendre le passage à Mahomet II. La campagne est présentée en détail. De la confrontation des sources il ressort qu'Étienne y resta entre le 11 juin et le 11 juillet, avant d'aller se poster dans les forêts de Valea-Albă, où fut livrée la bataille.

JEAN C. FILITTI, *L'église de l'Assomption ou de la Vierge à Slatina (Olt)*. Fondation d'un administrateur des salines valaques en 1736. On a découvert les fresques représentant la famille du fondateur. Celle des Slătineanu figure parmi les donateurs. Une réparation malhabile a changé le caractère premier de l'édifice.

Notice biographique sur l'ancien président de la Commission, M. Grégoire Cerkez.

La Chronique contient des inscriptions d'églises du district de Dolj (Argetoaia, Brădești-din-față, Bralostîța), recueillies par Jean C. Filitti, une notice sur un peintre italien à la Cour valaque en 1708 (par N. Iorga), une autre sur les travaux de la mission archéologique italienne en Albanie, une dernière sur les disques d'émail qui ornent les églises moldaves (par G. Balș).

M. Virgile Drăghiceanu donne un compte-rendu de la thèse de J. D. Ștefănescu sur la peinture religieuse en Moldavie.

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 26

Secretar-Director : VIRGILIU N. DRĂGHICEANU

Buletinul se găsește de vânzare la principalele librării din Țară.
Studenții, profesorii și preoții au 45° reducere, adresându-se Secretariatului.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :
Ediția pe hârtie chromo Lei 120. — Ediția pe hârtie velină Lei 90.

La Secretariatul Comisiunii se poate procura Buletinul Comisiunii pe anul 1923 consacrat Curții Domnești din Argeș. Exemplar de lux cu text francez Lei 1.100, fără text francez Lei 1.000. Exemplar pe hârtie velină cu text francez Lei 600, fără text francez Lei 500.

**PREȚUL
LEI 90**

COMISIUNII

PUBLIȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 2 9

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ + Vălenii-de-Munte

Présenter les châteaux d'un pays, c'est tout un problème. On peut les présenter au point de vue pittoresque et alors on a une exposition plutôt descriptive à laquelle se mêlent certains éléments d'histoire qui peuvent être utiles pour orner un peu la description.

Je préfère, au risque de transformer cette conférence en une leçon que je chercherai à rendre la moins ennuyeuse possible, présenter autrement les châteaux de Roumanie, c'est-à-dire non seulement les châteaux de l'ancien royaume, mais aussi ceux de la Bessarabie, qui n'est que la partie orientale de la Moldavie, de même que la Bucovine, enfin réunie à l'ancien royaume, n'est que l'ancienne Moldavie septentrionale, et ceux de Transylvanie qui appartiennent aux Roumains, même des châteaux qui ont été bâtis en territoire uniquement roumain par d'autres. Et on verra la raison pour laquelle je les place ensemble, parce que sur les châteaux roumains il y a une influence qui vient de l'autre côté.

Je n'ai nullement l'intention, dans cette conférence, de prétendre à une originalité roumaine qui aurait créé des types de châteaux et qui ne se serait pas exercée ailleurs. Il y a des liens, des dérivations que je ne désire pas éviter, et, même si je le désirais, ce serait impossible.

Mais je préfère, au lieu de donner les châteaux en description pittoresque, avec certains renseignements historiques à côté, les présenter dans un système qui n'est pas tout à fait nouveau et qui a été souvent employé, mais que je crois préférable aux autres, c'est-à-dire par groupes historiques, par époques, chaque époque ayant un caractère particulier parce que chaque époque subit une autre influence.

L'ordre géographique en sera dérangé, le pittoresque perdra, mais on aura ce qui me paraît être essentiel dans toute exposition publique, soit que cette exposition se présente sous la forme d'une leçon ou qu'elle prenne le caractère

d'une conférence : il y aura la compréhension.

Or le but principal est celui d'obtenir cette compréhension. Pour la description, les images dont je puis disposer serviront à compléter les quelques indications ou suggestions que je serais capable de donner.

D'abord, je crois nécessaire de fixer une différence, une différence essentielle entre les châteaux de Roumanie, de l'ancienne et de la nouvelle Roumanie, et entre les châteaux, très nombreux, très intéressants, assez bien connus, décrits plusieurs fois, d'un pittoresque attachant, qui se trouvent dans certaines régions de la péninsule des Balkans.

Pour les anciennes provinces de l'Empire Byzantin, le nombre des châteaux est très restreint. En dehors des admirables fortifications de Constantinople, qui se sont conservées, des fortifications du Bosphore, en dehors de quelque chose sur les bords de la Mer Noire, des restes de châteaux du côté de Mésembrie, d'Anchiale, d'Aïdos, parfois sous une forme turque, dans ces anciennes provinces de l'Empire Byzantin il n'y a pas de châteaux. La raison est très facile à deviner : là où il y a eu la domination de l'Empire, de l'État, l'État avait besoin de certaines fortifications pour se défendre contre les invasions, et alors il y a eu ces murs de Constantinople, jadis aussi les murs d'Anastase, qui défendaient la capitale.

Mais, en fait de formations locales d'un caractère autonome et indépendant, de ces petits États militaires qui se seraient confondus ensuite dans l'Empire, il n'y en a pas dans ces provinces byzantines. Ci et là, aux défilés des Balkans, dans des régions d'une grande importance militaire quelques rideaux de pierres, et c'est tout.

Pour la Bulgarie, sauf une région dont je m'occuperai en présentant en même temps un des plus beaux châteaux de Roumanie, le château bessarabien de Moncastro, d'Akkerman, de

¹ Conférence donnée à la Société des Amis de l'Université de Paris le 25 janvier 1929.

Cetatea-Albă, sauf une certaine rangée de bourgs ayant le même caractère et servant au même but, il n'y a pas de châteaux, parce que, là encore, il y a eu l'imitation de Byzance, c'est-à-dire l'État dominant, n'admettant aucune autonomie locale, ne permettant aucune organisation militaire de caractère particulier, supprimant tout ce qui pouvait paraître avoir un but de résistance à l'autorité du souverain.

En ce qui concerne les provinces serbes et la Grèce, il en est tout autrement et là, en fait de châteaux, il y a une abondance, une variété, parfois des qualités esthétiques qu'on trouverait difficilement du côté de la Roumanie.

Du côté de la Grèce, il faut tenir compte de ce fait que, sur cette ancienne province de l'Empire, il y a eu la domination franque. Cette domination est venue avec ses châteaux. Or il y a eu là une vie locale extrêmement intéressante, un peu anarchique, empêchant la constitution des grandes unités territoriales, mais, sous notre rapport, il y a des avantages qu'on chercherait vainement en Roumanie.

Ces châteaux français sont restés en grande partie jusqu'à notre époque. Les travaux faits pendant les dernières dizaines d'années par un savant de la patience et de l'enthousiasme d'un Rubio i Lluch le grand historien catalan, servent à montrer le caractère de cette vie de châteaux sur le territoire de l'ancienne Grèce.

Puis, du côté de la Serbie, et d'abord des provinces qui sont entrées dans l'État serbe après la guerre, on a pour la Bosnie et pour l'Herzégovine toute une région de seigneurs, de knèzes, de voévodes, qui arrivaient parfois à avoir une influence capable de s'opposer à l'influence du Tzar, du concurrent à la domination de Constantinople, de tenir tête à un Douchan, à un Ouroch. Ces knèzes et ces voévodes avaient leurs châteaux et ces châteaux on les observe d'un bout à l'autre de cette Bosnie et de cette Herzégovine, à Vrandouk, à Visoki. Il y a d'abord le château et puis la ville, qui est tassée au pied du château. En haut, le fort sur le rocher, disons: Visoki, et en bas le Pod-Visoki, c'est-à-dire ce qui a pu se former dans l'ombre, sous la protection de ce fort.

Ceux qui aiment les châteaux pittoresques et ne veulent pas aller les chercher uniquement sur les bords du Rhin ou dans certaines régions du Danube, ceux qui ne trouveraient dans la Grèce actuelle qu'une partie, une faible partie des magnifiques châteaux francs qui en recouvraient le territoire, peuvent aller en Bosnie et

y satisfaire toute leur curiosité pittoresque dans le domaine militaire. Mais en dehors de la Bosnie et de l'Herzégovine, en Dalmatie, on trouve, bien entendu, une autre influence, un fort courant italien venant de l'Ouest, qui a donné le caractère à toute l'architecture de cette région. On n'a qu'à penser aux beaux murs, presque intacts, qui entourent cette magnifique cité ancienne de Raguse, la Doubrovnik des Slaves, avec les belles fortifications entre les deux portes: la porte Pile, qui conserve son nom byzantin, et la porte Plotché, à l'autre bout. Mais dans la Serbie proprement dite les châteaux ne manquent pas, et ils sont parfois assez anciens.

Belgrade est dominée par ce reste de château d'Avala, auquel est reliée une légende, ni plus vraie ni plus fausse que les autres qui remplacent l'histoire par la poésie. Puis, lorsqu'on descend sur le Danube, du côté de Sémendrie, de Smédérévo, on voit, avec le même sentiment d'admiration à chaque voyage, surgir les hauts murs du château des Brancovitch, dans un état de conservation qui était parfait avant les légers dégâts dûs aux boulets autrichiens pendant la grande guerre.

En face de ces châteaux du territoire grec, de ces châteaux de certaines régions de Serbie, la Roumanie,—même la Roumanie qui a été pendant quelque temps sous la domination des rois de Hongrie, la Transylvanie et ces régions voisines qui ont subi l'influence d'une forte civilisation occidentale de caractère militaire—, peut offrir beaucoup moins.

Cependant, s'il n'y a pas de majestueux châteaux perchés sur la cime des rochers, si les ornements de ces châteaux n'appartiennent pas au grand art, ne forment pas des éléments d'une esthétique toujours appréciable, on y a l'avantage, sous le rapport des châteaux comme sous tous les autres rapports, de trouver des époques différentes dont chacune est marquée par son caractère distinct.

La grande synthèse qui s'est réalisée entre les Carpathes et le Danube s'est réalisée aussi dans le domaine des châteaux. Pour les plus anciens, ceux avec lesquels je commencerai en fixant un rapport avec les châteaux de la rive droite du Danube, la rive anciennement byzantine, puis bulgare, pour les châteaux du XIV-ème siècle et du XV-ème siècle il y a une influence; puis, aussitôt, on passe à des influences nouvelles, pour en arriver plus tard, au XVII-ème siècle, au type du château vénitien. Seulement,

ce château ne sera plus le château de défense, mais bien un château de plaisance pour les princes. Et, pour passer plus loin, vers la fin du XVIII-ème siècle et au XIX-ème, on trouve une autre catégorie de châteaux, ceux qui sont une imitation des châteaux de campagne français. C'est la dernière forme. De sorte qu'on commence par des choses byzantines de la fin du moyen-âge pour arriver à ces formes françaises dues à la dernière et à la plus forte des influences qui se sont exercées sur la Roumanie.

I

Je commence d'abord par ces châteaux qui se trouvent le long du Danube.

Ottomans, les châteaux se suivent. D'un bout à l'autre du fleuve il y a ces éléments de défense.

Parmi les châteaux bulgares quelques-uns sont assez bien conservés : la citadelle de Vidine, dans laquelle il y a sans doute des éléments qui viennent de Byzance, se trouve dans un assez bon état jusqu'à aujourd'hui. On peut voir aussi une partie des fortifications de l'ancienne Nicopolis.

Plus loin, les châteaux s'effacent — Giurgiu, dans son ile, a disparu complètement — celui de Brăila est de création turque, vers 1550 et, pour rencontrer encore des murs de défense anciens, il faut descendre le Danube jusque dans la Do-

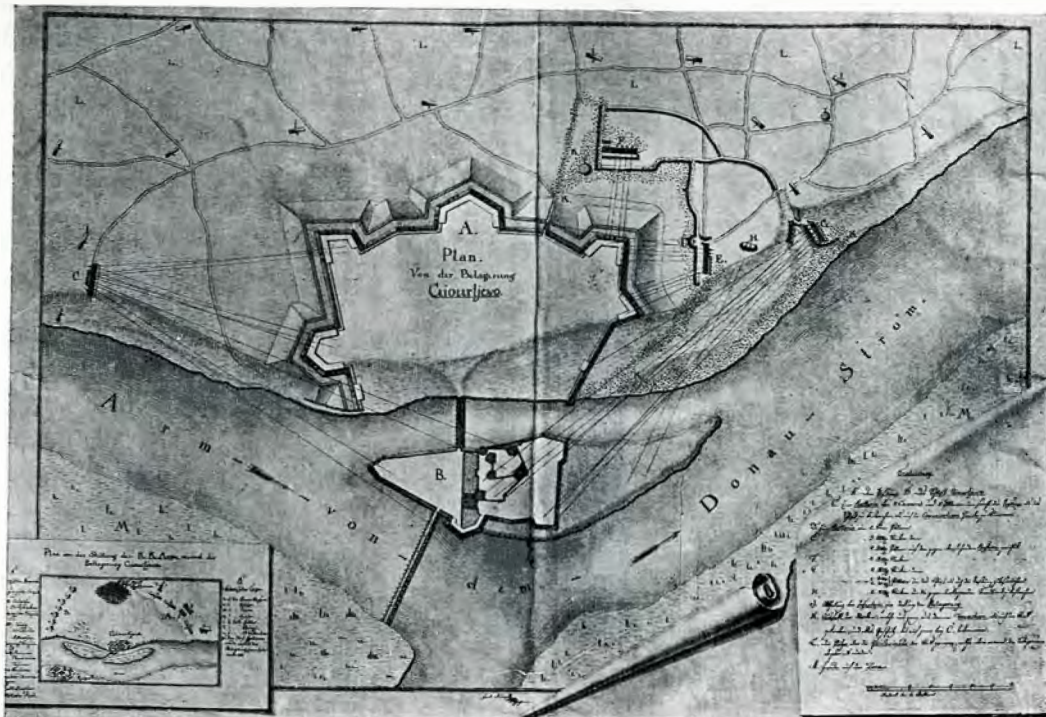

Fig. 1. Vue de l'ancienne forteresse de Giurgiu.

Le Danube a dû être défendu par les Romains d'abord, par les Byzantins ensuite, à une époque ultérieure par les Ottomans, contre des invasions venant de la rive gauche. Alors la rive gauche n'est pas défendue. Cette rive gauche offre de vastes forêts très enchevêtrées, de sorte que la défense est représentée par la nature elle-même. On n'a pas essayé d'introduire au milieu de ces taillis des éléments de fortification dus à l'action des hommes.

Notre Danube, le Danube de la rive gauche, roumaine, n'est donc défendu que par ce que cette nature a pu lui donner, tandis que sur l'autre rive, où il y a eu Romains, Byzantins,

brogea roumaine. Là il y avait d'admirables fortifications d'origine byzantine, peut-être des murs plus anciens encore du côté de Hârşova, qui est l'ancienne Carsum romaine. Dans des reproductions datant d'environ 1860, qu'on vient de publier tout dernièrement, on voit encore ce château, non seulement imposant par ses proportions, mais contenant encore des ornements intéressants. Il peut bien arriver que le dessinateur, qui est un Allemand, ait introduit des portes et des fenêtres gothiques qui n'étaient pas dans le château lui-même, mais, s'il y a eu vraiment ces ornements de caractère occidental, il faudrait chercher une influence qu'on pour-

rait trouver, mais qui ne peut pas être définie d'une façon très étroite, puisque les grandes influences occidentales ne sont jamais allées jusque là.

Il y avait jadis, sur le Bas-Danube, une série de fortifications byzantines. Dans les listes des châteaux qui dépendent du Patriarche de Constantinople, ces châteaux sont nommés. Il y a eu Licostomo, c'est-à-dire Lykostomon, la Bouche du Loup. C'est le château qui correspond au bras Nord du fleuve. Il y a eu le vieux Licostomo, situé sur un îlot du Danube, maintenant absolument désert, où on n'a pas fait de fouilles pour arriver à trouver ces anciennes fortifications; là s'élevait un château génois.

Ce château génois a été occupé pendant longtemps, et il y avait toute une organisation

ment de l'ancienne Chilia, celle que les Turcs appelaient Eski-Kili, un château à l'italienne, dont il ne reste plus de trace à fleur de terre.

Un autre château s'éleva sur la rive gauche du Danube. Seulement, le château de l'îlot est seul l'oeuvre de Génois. Il devait représenter quelque chose de beaucoup plus beau et plus compliqué que le château moldave, bâti au XVe-ème siècle par ces princes de Moldavie qui ont hérité de la domination de ces contrées.

En poursuivant dans cette direction vers l'Est, on trouve un autre château qui a représenté une forme infiniment supérieure par égard à ces bâtisses de caractère purement militaire qu'on rencontre sur le Danube bulgare.

Il s'agit du magnifique château de Moncastro, qui s'appelait d'abord, pour les Byzantins, Maurokastron, c'est-à-dire „Château Noir“.

Il a été pour les Génois, qui l'ont transformé en Moncastro, un de leurs points de résistance du côté de l'embouchure du Dniester dans la Mer Noire, du côté du Liman. Plus tard, il a passé des mains des Génois, établis dès le XIVe-ème siècle et ayant conservé la domination de la place jusque vers 1410, dans la possession de princes de Moldavie. De sorte que le Maurokastron des Byzantins, le Moncastro des Génois devint la Cité Blanche des Roumains, parce que ceux-ci étaient habitués à avoir des fortifications en bois, et alors toute fortification en pierres leur paraissait blanche, tandis que pour les Byzantins c'était le château noir en tant que vieux château et par rapport à d'autres châteaux, d'une fondation plus

Fig. 2. Château de Brăila.

qu'on a retrouvée facilement dans les comptes mêmes de la ville de Licostomo, conservés à Gènes, avec un consul, un *massario* qui tenait la dépense du château. On y faisait un commerce de grains très important. Il y a eu même, à la moitié du XIVe-ème siècle, un conflit entre Vénitiens et Génois.

Car cette abondante production de blé dans la Bessarabie méridionale et dans les régions voisines se dirigeait vers l'une ou l'autre des grandes villes italiennes. Alors, pour avoir un point d'appui, pour entretenir des magasins, pour attendre les vaisseaux qui venaient prendre le blé du bas-Danube, il a fallu avoir, dans cet îlot de Licostomo, sur le point même où se détache le bras appelé de Chilia, sur l'emplace-

ment de l'ancienne Chilia, celle que les Turcs appelaient Eski-Kili, un château à l'italienne, dont il ne reste plus de trace à fleur de terre. Une récente. Il sera après la conquête ottomane de 1484 l'Akkerman des Turcs et des Tatars — Akkerman n'est, du reste, que la traduction en turc de Cetatea-Albă. Donc, du fond de l'époque byzantine jusqu'à notre époque à nous, ces fortifications seront conservées. Il y a eu ainsi une grande continuité de vie militaire sur le liman du Dniester.

Le château est composé de plusieurs grandes cours intérieures entourées de murs très élevés, en pierres. Ceci constitue la très grande différence entre les murs de Moncastro-Akkerman et ceux de la plupart des châteaux moldaves. Ces châteaux moldaves sont bâtis en brique, à laquelle sont mêlés des éléments de pierre broyés dans le ciment. Une fortification passagère, faite

à la hâte, dans laquelle peuvent entrer cependant des éléments d'ornementation. Ces ornements sont pour la plupart assez simples, tandis que, de l'autre côté, à Moncastro, il y a la majesté byzantine à côté de la tendance vers l'art des Génois, — éléments qui viennent d'un monde beaucoup plus développé, en fait de technique comme en fait d'ornementation, que le monde moldave.

Deux grandes cours intérieures s'étendent entre ces murs de pierres conservés presque en entier. Elles sont flanquées de tours où veillaient les archers moldaves de l'époque d'Étienne-le-Grand.

Lorsque la conquête turque est venue, lorsque le Sultan Bajazet II, accompagné des troupes de son vassal tatar de Crimée, attaqua l'ancienne forteresse byzantine et génoise passée entre les mains des Moldaves, lorsqu'après quelques semaines de résistance la forteresse fut prise, les conquérants ne l'ont pas détruite. De sorte que Akkerman a eu un sort infiniment supérieur à celui qu'a eu Famagouste ou bien les grandes fortifications génoises du côté de la Crimée que vient de décrire Mme Skrzinska dans les *Atti della società ligure di storia patria*.

Quelques années avant la conquête turque à Akkerman, il y a eu la prise de Caffa et celle du grand château byzantin de Mangoup. Or, de l'ancienne Caffa, cette grande ville qui avait quelques 100.000 habitants, appartenant à toutes les nations — des Génois, des Grecs, des Tatars, des Arméniens, qui avaient transporté une grande partie de leur civilisation dans ce „pays des Huns“ (les Arméniens l'appellent ainsi dans leurs inscriptions et dans leurs chroniques) — il ne reste rien dans la Féodosia actuelle, rien que des monticules recouvrant les restes de la magnifique cité du XIII-ème et du XIV-ème siècle.

La ville russe qu'on a bâtie au XVIII-ème siècle n'a absolument rien de la beauté de cette splendide colonie génoise. Du château de Mangoup, de ce château qui a été dominé par des princes grecs appartenant à la dynastie des Comnènes de Trébizonde, princes qui étaient alliés aussi à la Moldavie, car la princesse Marie de Mangoup a épousé Étienne-le-Grand, il n'y a que le monceau de débris que recouvrent à chaque printemps les herbes folles du désert. On voit pourtant encore au monastère de Putna,

en Moldavie, le magnifique rideau présentant le portrait de la princesse Marie, les yeux fermés sous la couronne impériale, le corps recouvert d'une longue robe de magnifique brocart. Il y aurait sans doute des recherches à faire là: des fouilles pourraient faire revivre en partie ce qui a été, comme domination, comme puissance de défense militaire, comme fierté byzantine Mangoup aussi.

A Moncastro, au contraire, rien n'a été détruit. Les Turcs se sont établis dans la citadelle moldave. Ils y ont installé leurs janissaires. Ils ont partagé le territoire voisin entre leurs spahis. La domination musulmane a gardé parfaitement l'ancienne cité. Tout récemment seulement, sous la domination russe, il y a quelques dizaines d'années, on a eu l'idée malheureuse de prendre des pierres dans Moncastro. Nous sommes venus

Fig. 3. Vue de Cetatea-Albă.

après la guerre et, comme la Roumanie a repris la place aux usurpateurs, on ne permet plus cette exploitation de Vandales.

La cité se conserve; on a récemment fortifié encore les murs qui menaçaient de s'écrouler. Puisque Moncastro est bâtie sur les ruines de l'ancienne cité grecque de Tyras, de sorte que ces murs ne reposent pas sur un terrain consolidé. Le terrain s'effrite sans cesse, et on peut découvrir à chaque moment des fragments de vases antiques et même des restes de plusieurs autres civilisations qui se sont superposées sur ce même point. On peut être bien assuré, maintenant, que ce superbe château résistera ¹.

¹ Les inscriptions moldaves se conservent encore. Une vieille église arménienne garde des pierres tombales joliment sculptées et des objets du culte d'un beau travail du métal.

II

Je passe aux châteaux de Valachie. Cette ancienne principauté, dans sa partie occidentale, celle qu'on appelait autrefois la Petite Valachie

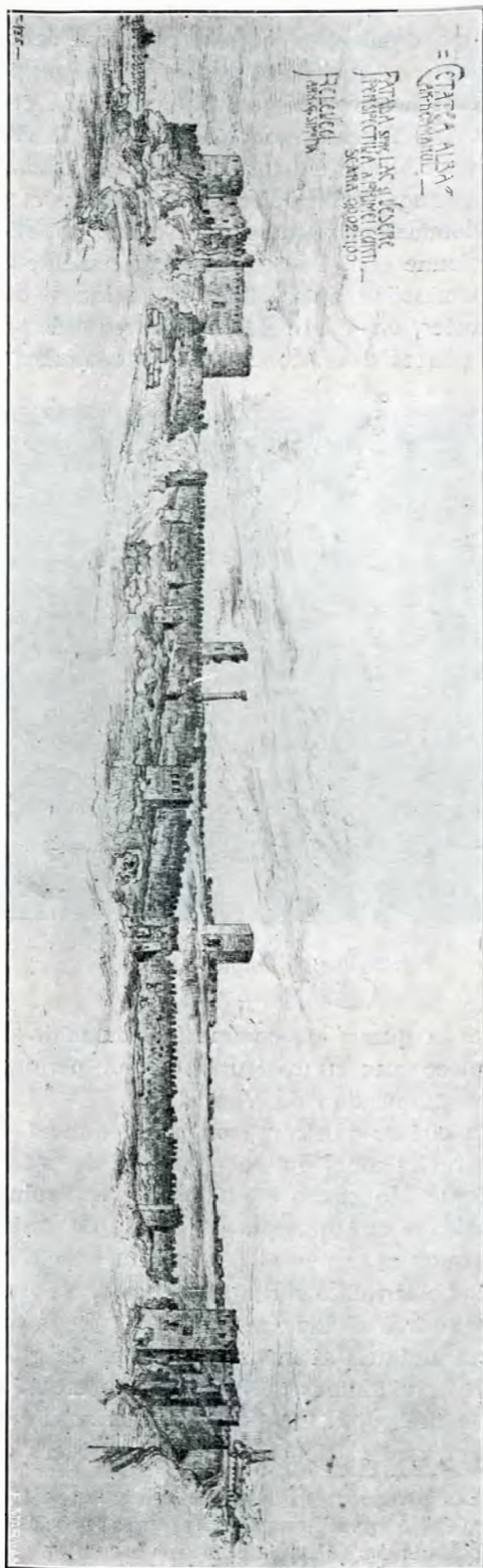

Fig. 4. Moncastro (Cetatea-Albă).

ou Valachie autrichienne, parce que, pendant une vingtaine d'années, elle avait été occupée, au XVIII-ème siècle, par les Autrichiens, l'Olténie, a des fortifications et des châteaux d'un caractère tout à fait particulier.

Je ne parle pas, bien entendu, du château de Severin, qu'on supposait être d'origine romaine. Il y a bien le *castrum* dans les environs, ce *castrum* qui a été en grande partie dégagé et qui forme un des éléments les plus intéressants à côté des pilliers qui restent de l'ancien pont sur le Danube.

Mais à Severin on voit aussi les restes d'une tour. Or, cette tour n'est certainement pas romaine. Du reste, dans Severin il n'y a rien qui rappelle l'empereur Sévère; ç'a été une illusion de l'époque latinisante où on cherchait à donner une origine romaine à toutes les localités de Roumanie: Slatina-Stella Latina, Romanati-Romanati, Târgoviște-Târgul Vestei (de Vesta), Troțuș-Tortuosus.

Avec de pareilles étymologies, il était bien naturel qu'on trouvât l'empereur Sévère, l'un ou l'autre ou, si l'on veut, les deux ensemble, du côté de Severin, tandis que Severin, qu'on appelait, en slave et en hongrois Zevrin, Szörényi, rappelle tout simplement le nom de saint Séverin. Le culte de ce saint, très répandu du côté du Norique, l'était aussi, probablement, dans ces régions du Bas-Danube.

La tour presque ruinée qui orne le jardin public de Severin n'est donc que le reste d'un château hongrois. La Hongrie a fortifié ce passage des Portes de Fer au XIII-ème siècle, au moment où les Arpadiens entretenaient ici un évêque latin et où ils ont espéré pouvoir dominer toute cette Olténie, la retenir sous leur couronne. C'est pourquoi ils ont fait bâtir le château qui, du reste, ne montre par aucun élément de technique quelle est sa date.

Mais dans cette Olténie il y a aussi autre chose que ces restes du château de Severin. Il y a toute une série d'habitations fortifiées. Ces habitations fortifiées se rencontrent un peu partout. Elles ne sont pas d'origine purement roumaine. Ce sont de simples maisons fortifiées dont le modèle a été pris dans la péninsule des Balkans. Du reste, on les appelle en Olténie d'un nom qui rappelle leur origine: ce sont des *cule* (singulier: „culă”); or koulé en turc signifie „tour”.

Il y a de ces „koulé” en Serbie; il y en a en Albanie, en très grand nombre. Comme l'Olténie a été une des régions roumaines où la vie de campagne des seigneurs pouvant ré-

sister aux princes a été la plus forte, il est explicable que les châteaux capables d'être défendus contre les forces du prince se rencontrent ici, et pas ailleurs.

Cette influence balcanique s'est exercée pendant longtemps. Il y a eu donc jusque bien tard des *cule*-habitations, qui sont très belles. Une maison seigneuriale de cette façon est com-

Les plus anciennes peuvent être du XVIe-ème siècle; les plus récentes n'appartiennent qu'au XVIIe-ème. Mais, en dehors de ces *cule*, comme en dehors de l'influence exercée par la Hongrie, comme à Severin, la Valachie, la grande et la petite Valachie n'ont pas eu de fortifications.

Sur la ligne du Danube, comme on l'a vu, il n'y a eu rien. Du côté des Carpathes, on trouve

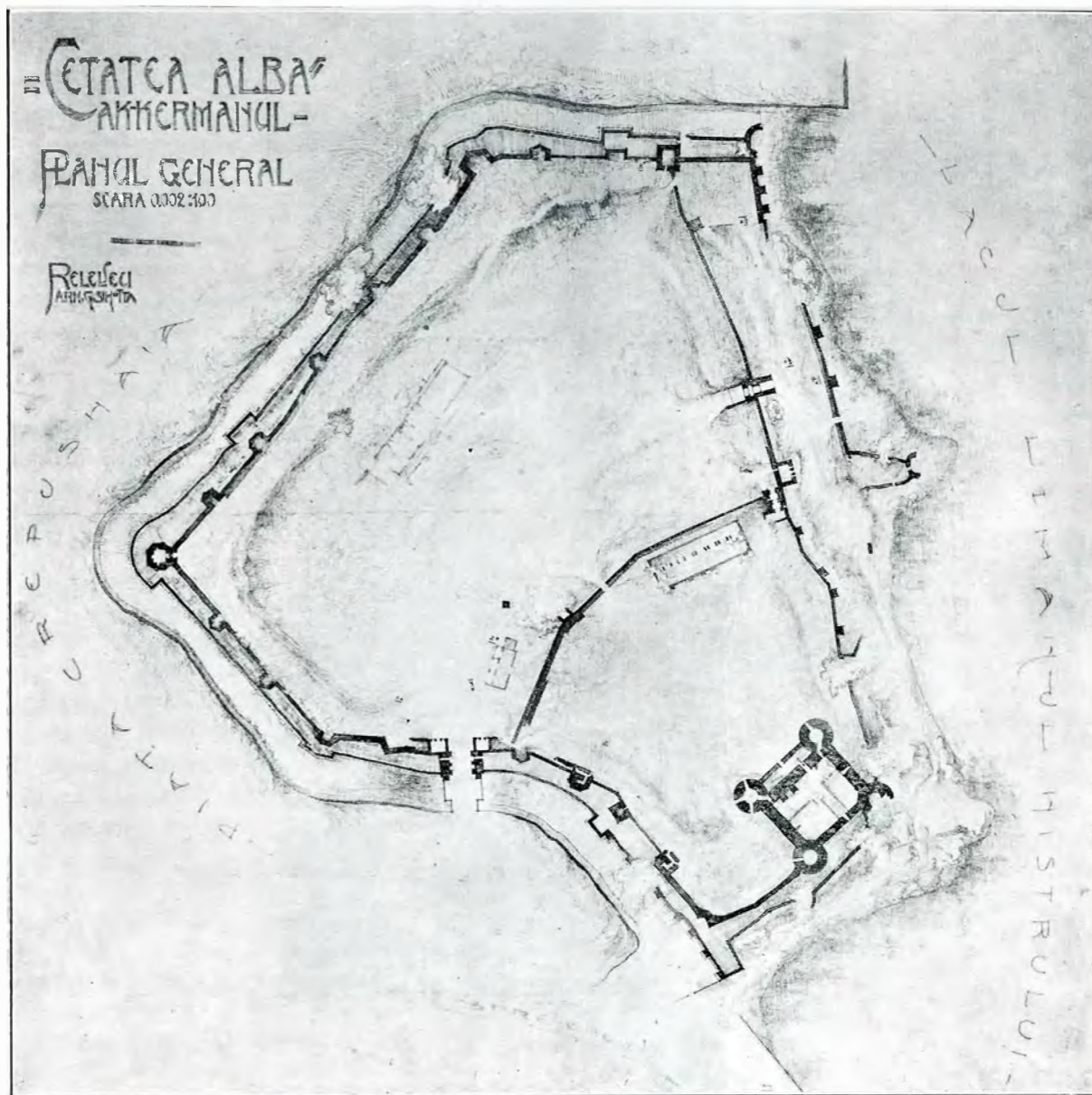

Fig. 5. Moncastro (Cetatea-Albă).

posée d'un étage inférieur qui n'a pas de fenêtres, servant pour les provisions, et d'un étage supérieur orné d'une balustrade, derrière laquelle les habitants se défendaient. Quelques-unes sont très bien conservées. Elle représentent dans le paysage local un élément de pittoresque très appréciable.

une seule grande fortification, du côté d'Argeș, vers ces défilés par lesquels on pouvait passer vers la plus ancienne partie consolidée du pays.

L'ancienne résidence des princes s'appelle Curtea-de-Argeș. Il y a la très belle église princière aux fresques du XIVe-ème siècle et, à côté, une autre église, l'église épiscopale, bâtie

au commencement du XVI-ème, d'un caractère tout à fait différent et, malgré le caractère pré-

Mais ce n'est pas là qu'il faut chercher la plus ancienne fortification valaque. Celle-là se

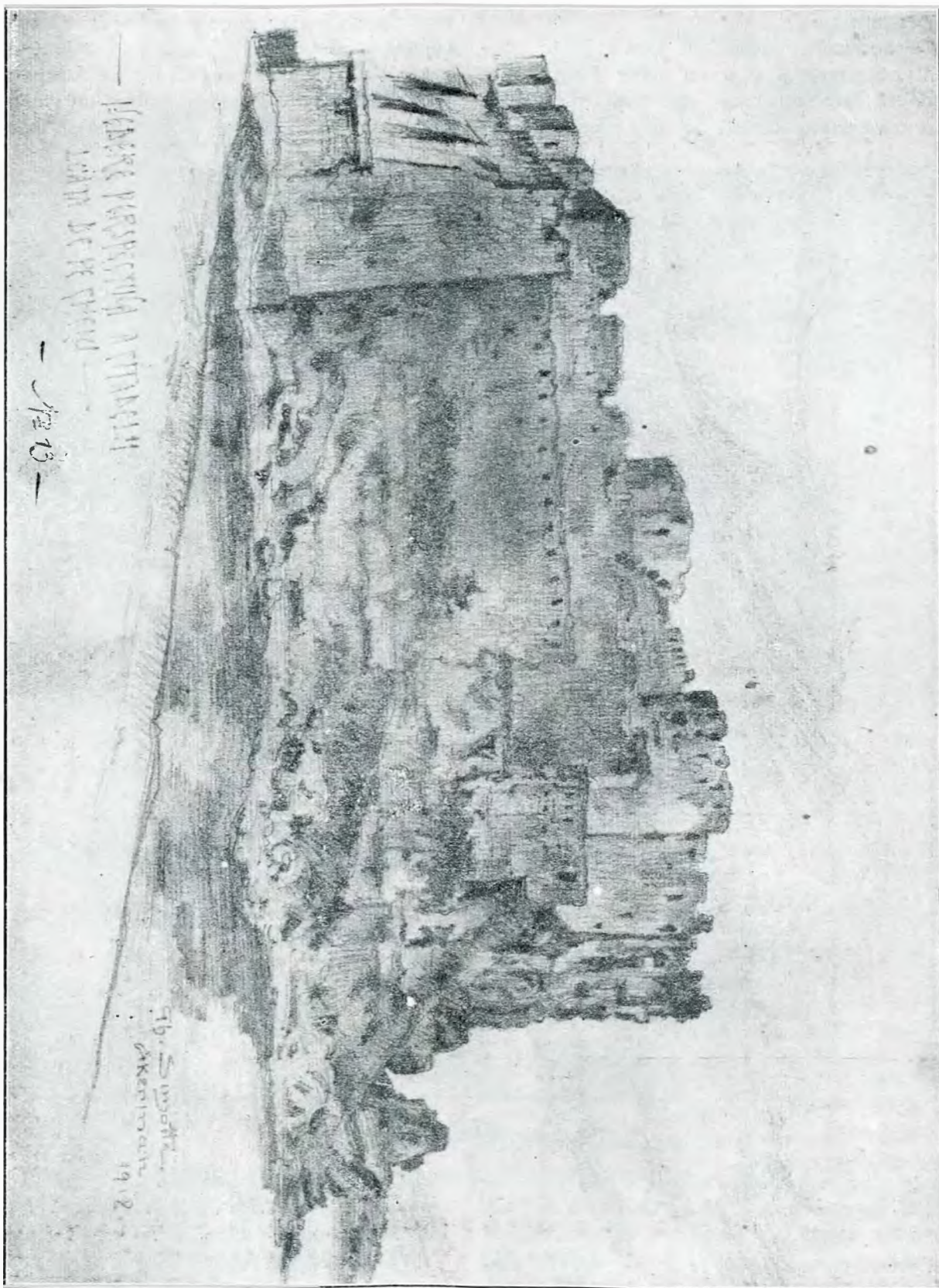

Fig. 6. Moncastro (Cetatea-Alba).

cieux des matériaux, d'une valeur artistique beaucoup inférieure à celle de l'église princière.

trouvait du côté des montagnes, là où il y a en ce moment les restes d'une forteresse qui s'ap-

pelle Poienari. Or, Poienari c'est le nom des habitants voisins, qui vivaient dans la Poiana, terme slave, qui signifie éclaircie de forêts. Mais la forteresse elle-même doit être l'ancien *Castrum Argyes* des documents hongrois, l'ancienne forteresse, par opposition à la résidence princière. On y a relevé des caractères occidentaux de construction.

La résidence princière elle-même ne peut pas être défendue ; elle se trouve dans une région capable d'être très facilement attaquée et conquise, tandis qu'au fond de la montagne il y a eu ce château très défendable sur sa colline à pic, qui est devenu ensuite, dans le langage des habitants, Poienari.

Donc, d'un côté Severin, de l'autre côté Poienari. Aux Portes-de-Fer, l'ancien château du XIIIe siècle ; dans la montagne, un autre château d'origine hongroise, fondation étrangère défendant les défilés des Carpathes. Mais tout cela ne vient pas des Roumains. Des Roumains viennent seulement, en Olténie, ces créations seigneuriales à la façon de la péninsule des Balcons.

Bucarest n'a pas été fortifiée. Devenue capitale du pays seulement vers la fin du XIVe siècle, elle se défendait plutôt par des éléments de fortification tout à fait inférieurs, des haies recouvertes d'argile. C'est la façon dont on assurait à cette époque, avec les moyens très faibles que les princes avaient à leur disposition, la défense d'une capitale ou d'une ville importante.

Pour la Moldavie, on verra que c'est tout autre chose. Cette Moldavie, dont les princes sont venus de Hongrie, apportait une technique, un sens de la décoration, un système militaire de beaucoup supérieurs à ceux de la principauté du Sud, de cette Valachie qui est restée toujours inférieure, bien que plus ancienne, à la principauté voisine.

La Valachie plus riche, la Valachie formant un passage pour les invasions, ne se trouva jamais dans la même situation que la Moldavie, plus pauvre, avec ses vallées étroites, avec la possibilité d'y établir des fortifications capables de protéger le pays.

Cependant, vers la fin du XVIe siècle, la Valachie, comme l'Olténie voisine, a eu ses châteaux, mais ces châteaux sont d'un autre caractère. Ce sont *des châteaux qui défendent les monastères*. L'église d'un couvent est entourée de hauts murs et ces hauts murs servent aussi à des buts militaires.

Lorsque la Valachie autrichienne a été occupée par les Impériaux, on a employé ces forteresses de monastères pour une défense systématique du pays. Donc, il y a le château, mais ce château est autour d'une église. Il peut être employé comme défense militaire, mais ordinairement des moines y sont logés qui ne feront place aux soldats qu'au moment du danger.

De cette façon, on a de très vieux rideaux de murs autour de certains couvents. Il y en a, par exemple, autour de Cozia, qui est une fondation de la fin du XIVe siècle, de style serbe. Les murs qu'on voit aujourd'hui sont sans doute ceux de cette époque, antérieure à l'an 1400. Dans ces murs, on a bâti plus tard des chapelles, on a introduit des loggias, mais l'ensemble représente une fortification de la fin du XIVe siècle.

D'après le modèle de Cozia, on a introduit autour d'autres églises conventuelles des fortifications du même caractère. Plus tard, au XVIIe siècle, on a eu autre chose : des châteaux de résidence des princes. Il n'y avait pas, du reste, autour des couvents mêmes, seulement des murs qui pouvaient être défendus contre l'envahisseur ; il y avait la maison du prince et cette maison du prince pouvait être ornée de la façon la plus riche, en employant les matériaux les plus précieux. Mais pour l'époque la plus ancienne, jusqu'au XVIIe siècle, il n'y a que le couvent-forteresse.

J'ajouterai que, en dehors de ces puissants murs, il y a encore, à Câmpulung („Longchamp"), qui a été jadis une colonie de Saxons et de Hongrois, il y a dans cette très ancienne ville, où se conserve encore la pierre tombale d'un „comte des Saxons" enterré en 1300, autour de l'église princière, totalement refaite, de magnifiques murs et une tour d'un caractère extrêmement solide qui représente ce qu'il y avait de mieux dans la technique de cette époque : des arcades aveugles, des cabochons d'émail vert ; quelques sculptures l'ornent.

III

Après avoir parlé des fortifications valaques, il me faut présenter celles de la principauté moldave, qui sont de beaucoup plus importantes que les châteaux de la Valachie, et dire un mot de la région elle-même dont est venu le système de fortification des Moldaves.

Cette région est la Transylvanie. On s'attendrait à trouver en Transylvanie occupée par les Hongrois, retenue sous la domination hongroise

jusqu'à nos jours, toute une série de fortifications d'un très grand et beau caractère.

Lorsque les rois de Hongrie ont pénétré, vers l'an 1100, dans cette région de Transylvanie, ils en ont fortifié l'entrée par des châteaux. Seulement, aucun des châteaux fondés au commencement du XII-ème siècle par le roi de

première époque de la conquête hongroise.

Il faut attendre très tard pour trouver en Transylvanie des fortifications qui correspondent parfaitement à celles de la Moldavie voisine. Il faut attendre jusqu'au XV-ème siècle, de sorte que, dans une région qui, par son caractère géographique, offrait tant de possibilités d'être

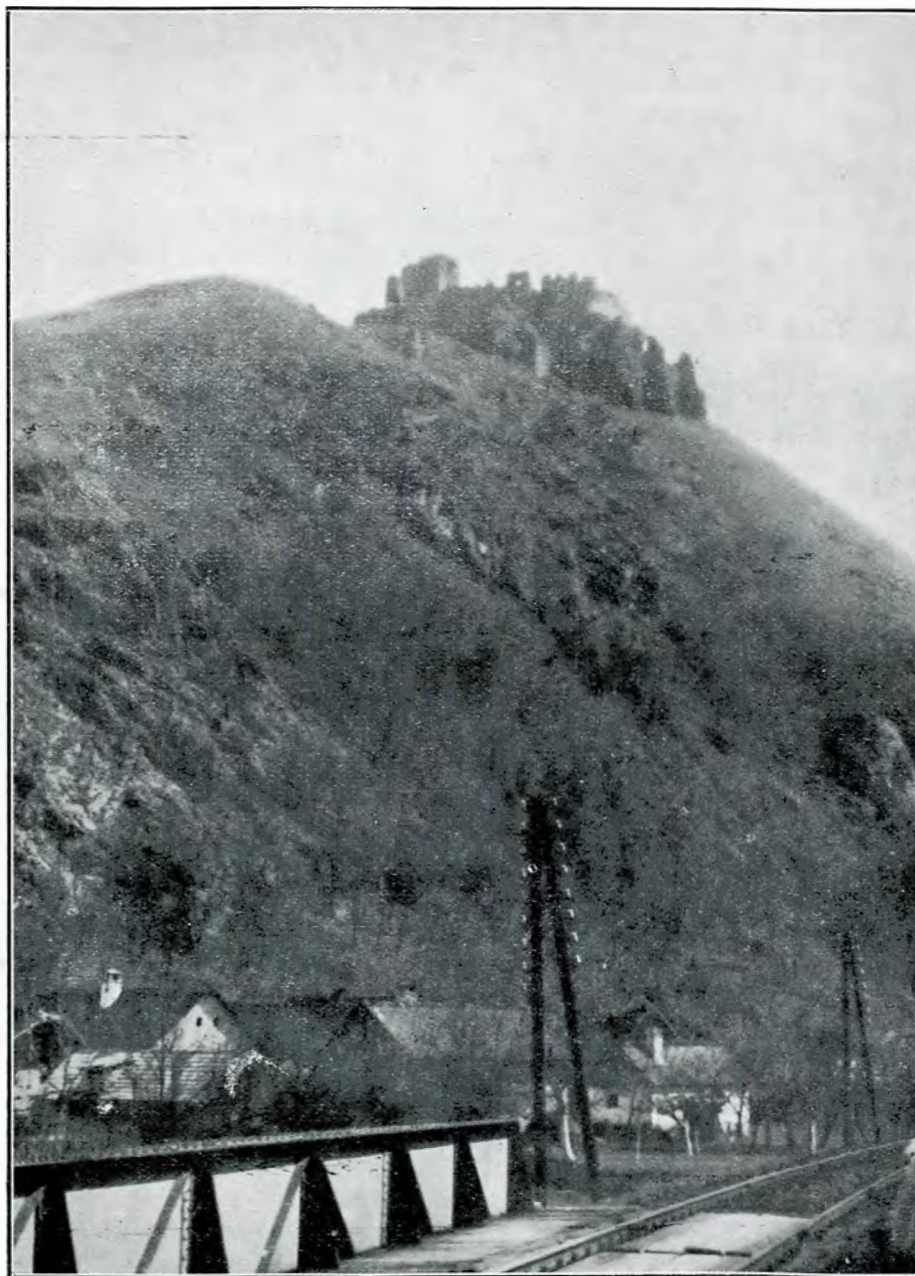

Fig. 7. Château de Șoimuș.

Hongrie n'est resté jusqu'à aujourd'hui. Tous ces châteaux ont été, ou détruits, ou remplacés par des fondations plus nouvelles, comme ce beau château du moine-régent, du „frère“ Georges Martinuzzi. Dans toute cette Transylvanie il n'existe donc rien appartenant à la

fortifiée, on n'a que ces fortifications si tardives, bâties pour couper le chemin aux Turcs envahisseurs.

De ces châteaux, il y en a quelques-uns qui, malheureusement, n'ont été jamais présentés et qui mériteraient de l'être. Près de Lipova, à

Șoimuș (Solymos), dans le Banat, il y a un de ces châteaux bâtis par Jean Hunyadi, ce père du grand roi Mathias qui a été, pour la Transylvanie comme pour la Moldavie, pour tout le Sud-Est de l'Europe, le grand défenseur et aussi le grand créateur dans tous les domaines. L'architecture moldave reproduit très souvent le type des petites églises de Transylvanie bâties alors sous l'égide de Jean Hunyadi, sans s'arrêter à cette magnifique construction, couverte de fresques naïves, qui fut élevée au berceau même de cette famille de paysans roumains, à Hunie-

été fondée par des voévodes descendant des montagnes du Nord de la Transylvanie.

Il y a aussi une grande différence entre les fondations de la Valachie et celles de la Moldavie. La Valachie a été formée d'une façon populaire. C'est un État paysan. Des formations locales se sont réunies d'elles-mêmes. On est arrivé ensuite à avoir deux principautés. Ces deux principautés se sont confondues en une seule. Seulement sur certains points de domination l'influence hongroise a pu intervenir, introduisant un autre principe de fonda-

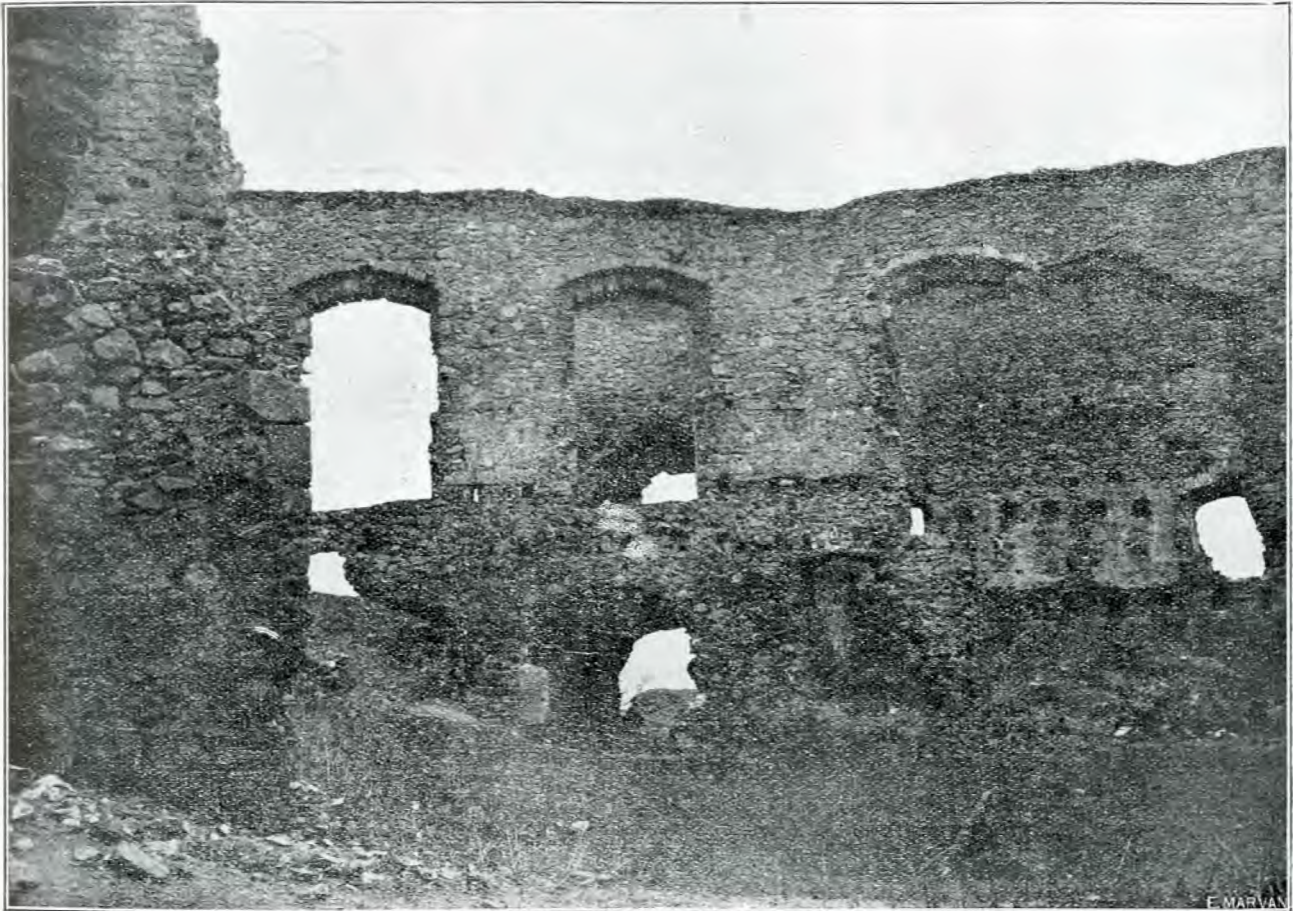

Fig. 8. Château de Șoimuș.

doara ou Inidora (Vajda-Hunyad) par le roi Mathias (mauvaises réparations modernes).

Le château dont je parle, celui des environs de Lipova, Șoimuș (Solymos), est d'un caractère tout à fait impressionnant. Bâti en pierres et en briques, avec une grande cour intérieure, avec les restes des anciens bastions, il forme le modèle des fortifications moldaves. Ces fortifications imitent donc celles de la Transylvanie et des régions voisines de la Hongrie, ce qui s'explique facilement, la principauté moldave ayant

tion d'État, tandis que, jusqu'au bout, dans ses régions essentielles, la Valachie reste paysanne.

La Moldavie est, au contraire, une fondation de princes guerriers, de voévodes qui, pour un motif ou pour un autre, ont abandonné la terre du roi et se sont établis de l'autre côté des montagnes. Les paysans ont été conquis. Le paysan valaque est resté, au moins jusqu'à une certaine époque, jusqu'à la fin du XVI-ème siècle, libre. Il n'y avait pas de seigneur qui le dominât; il n'y avait pas de prince qui lui im-

posât une domination militaire. Au contraire, pour la Moldavie c'est autre chose. S'il y a eu des groupes des villages, ces groupes de villages ont perdu aussitôt toute leur indépendance. Mais il n'y a pas eu une féodalité comme en Bosnie, en Herzégovine, avec ses châteaux à elle, devant céder plus tard une autonomie ancienne à la domination des princes.

Les princes ont procédé comme des conquérants, comme des envahisseurs. La même situation qu'en Occident, du côté de l'Angleterre conquise par les Normands. Là, le roi et ses

eu, au début, que le château de Severin et cette fondation de Poienari, ou l'ancien château d'Argeș, et puis on a copié le modèle de ces tours des Balcan, de ces koulès qui ont servi plus tard à la défense des petits seigneurs de l'Olténie.

En Moldavie, puisqu'il y avait des voisins transylvains d'un côté, de l'autre des voisins polonais, lorsque la principauté s'est établie, en dehors de Moncastro, qui gardait l'embouchure du Dniester, il y a eu d'autres châteaux. Seulement, de ces châteaux qui ont été trouvés au

Fig. 9. Château de Șoimuș.

barons ont pris possession du pays et s'y sont établis, puis il y a eu un conflit entre les barons et entre le roi, mais le roi a fini par imposer son autorité.

En Moldavie, entouré de ses barons, servi par ses nobles, le fondateur de la principauté de Moldavie a créé un pays fondé dès le commencement sur la domination militaire. Or, dans ce pays il a trouvé, au moment de l'établissement de la principauté, donc vers 1350, déjà des châteaux, alors que, en Valachie, il n'y a

moment de la fondation de la principauté moldave, rien n'est resté. Ils ont eu le même sort que les premiers châteaux bâtis par le roi de Hongrie en Transylvanie.

A leur place, d'autres châteaux, de proportions plus grandes, ont été élevés. Il y a eu, sur le Dniester, au moins sur deux points, de ces bâtisses. D'abord celle de Hotin, dont la Moldavie avait hérité. Car le premier Hotin n'est pas une création des princes moldaves; ce château, que les Polonais appellent Choczim, était connu de-

puis longtemps, étant une place très importante, absolument défendable.

avaient aussi une autre forteresse, qui est célèbre par le fait que dans son ombre a vécu pendant

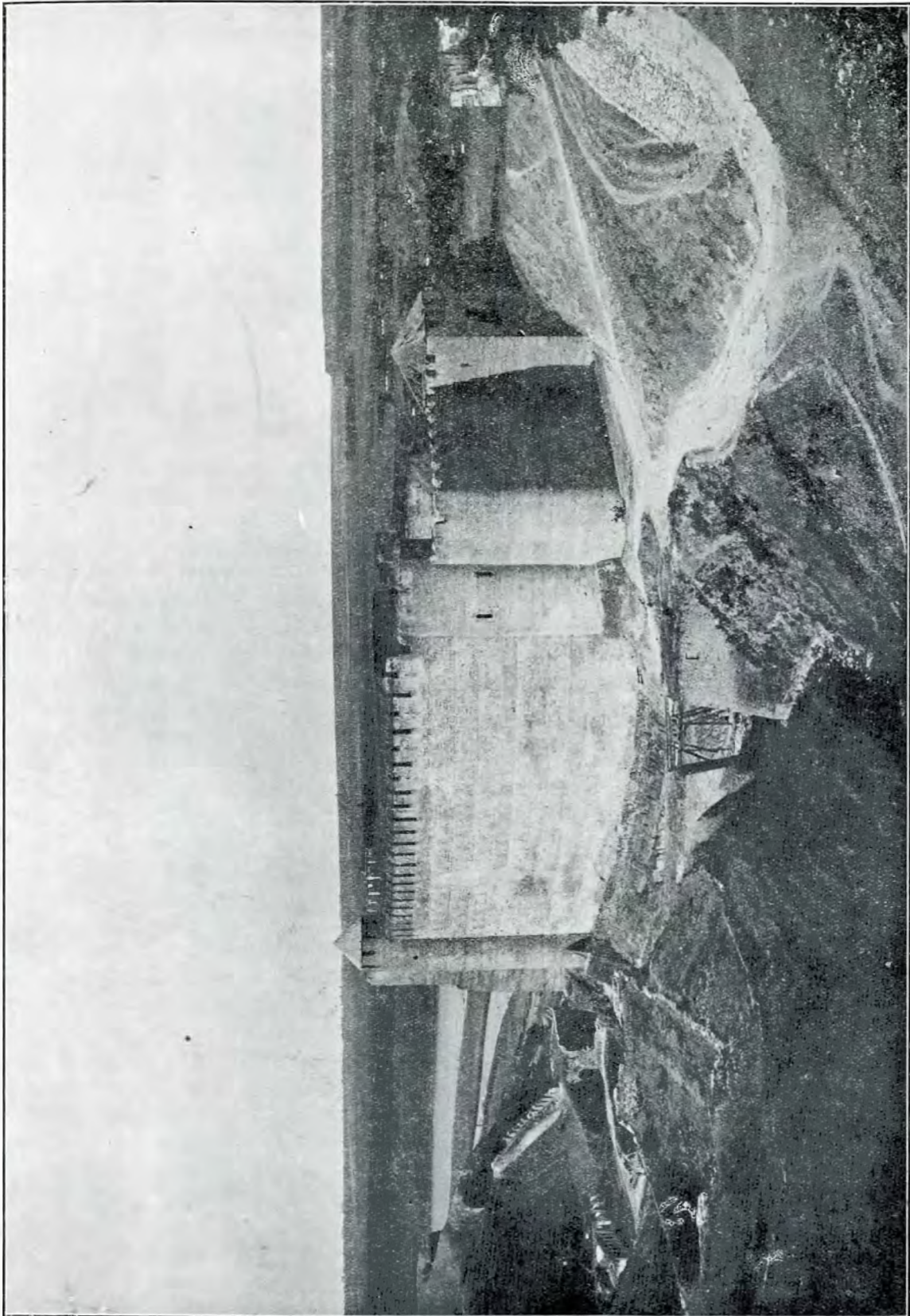

Fig. 10. Vue de Hotin.

Les dominateurs russes, plus tard les dominateurs polonais de l'autre rive du Daïester y quelques années le plus grand représentant de l'héroïsme chevaleresque au milieu des Mol-

daves, si modestes. Près de Bender, la Tighinea des Roumains, a passé la partie la plus doulou-

„Le lion invincible“. A Varnitza, près de la forteresse, était la petite maison moldave à toit

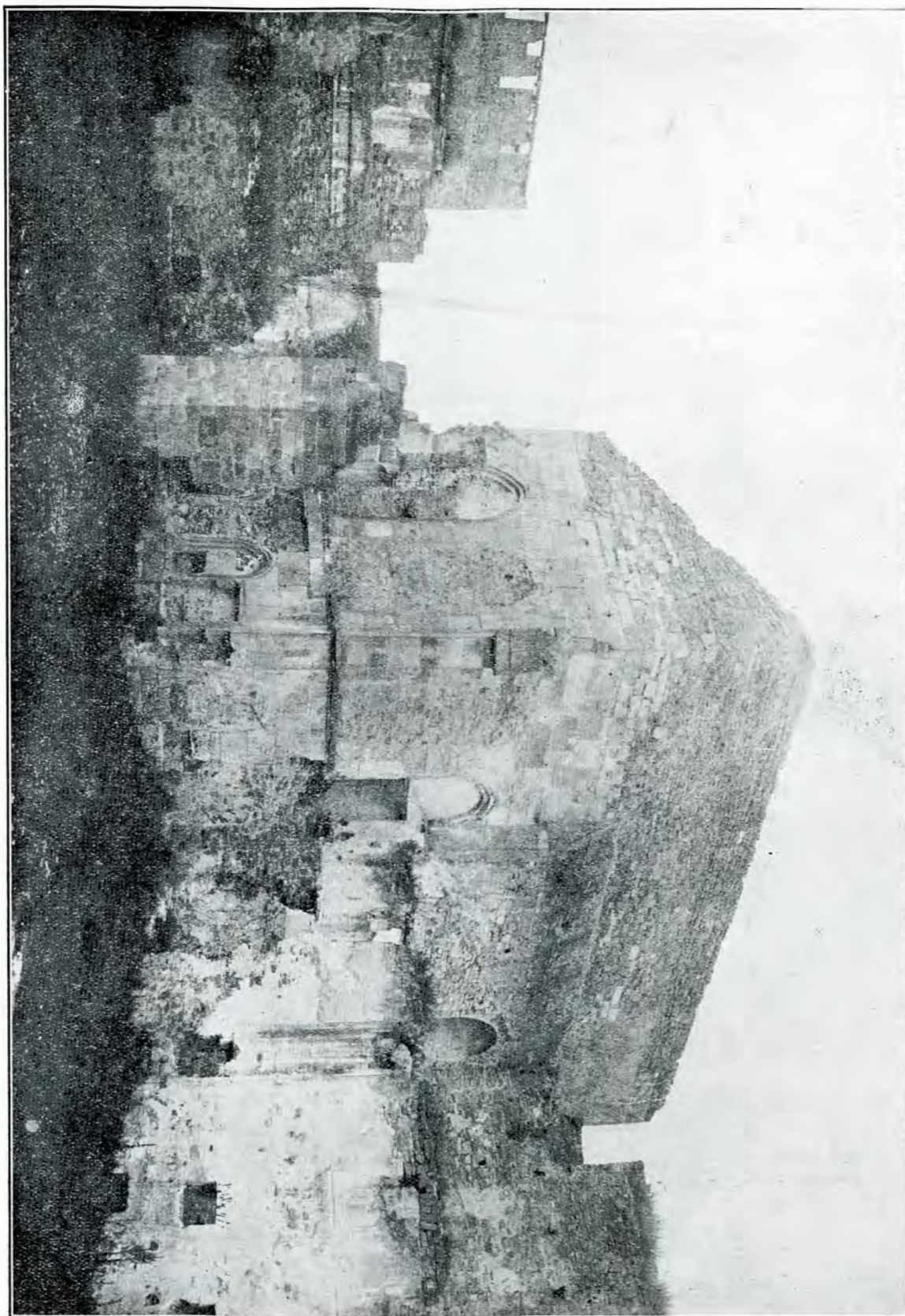

Fig. 11. Partie de Hotin.

reuse et la plus désespérée de sa vie Charles XII, celui que les chroniques moldaves appellent:

aigu, à balustrade en bois, à chambres à demi-obscur, comme dans les habitations des paysans

moldaves, où prit logis ce fier exilé, le roi de Suède.

Le nom de Tighine vient d'un autre plus ancien, d'origine russe ou polonaise, Téhine. Sur

siècle, comme à Hotin, il y avait, sans doute, une forteresse, puisque c'était la place par laquelle on passait le Dniester. Les marchands le faisaient pour se diriger, à travers le dé-

Fig. 12. Plan de Hotin.

la place de Tighinea, le grand Sultan Soliman le Magnifique éleva, après sa conquête de 1538, sa citadelle de Bender. Mais, avant sa construction à cette place, déjà vers la moitié du XIV-e

siècle, vers la lointaine et magnifique Caffa (voy. fig. 14).

De sorte que à la moitié de ce XIV-ème siècle le cours du Dniester était dominé par trois

châteaux : Hotin, au Nord, Tighinea, la future Bender, au milieu, et la splendide forteresse génoise de Moncastro à l'embouchure même dans la Mer Noire. Ismaïl fut bâtie, après 1500, par les Turcs.

De l'autre côté, du côté occidental, vers la Transylvanie, les forteresses n'étaient pas nécessaires, parce que la Moldavie se défendait par les défilés, très difficiles à franchir, des Carpathes. Au Nord seulement, elle était ouverte, et on a essayé de faire une forteresse à la place où est la ville actuelle de Cernăuți (l'ancienne Czernowitz des Autrichiens).

Il y a encore, dans la jardin public de Cernăuți les restes d'un château qui s'appelle Țețina.

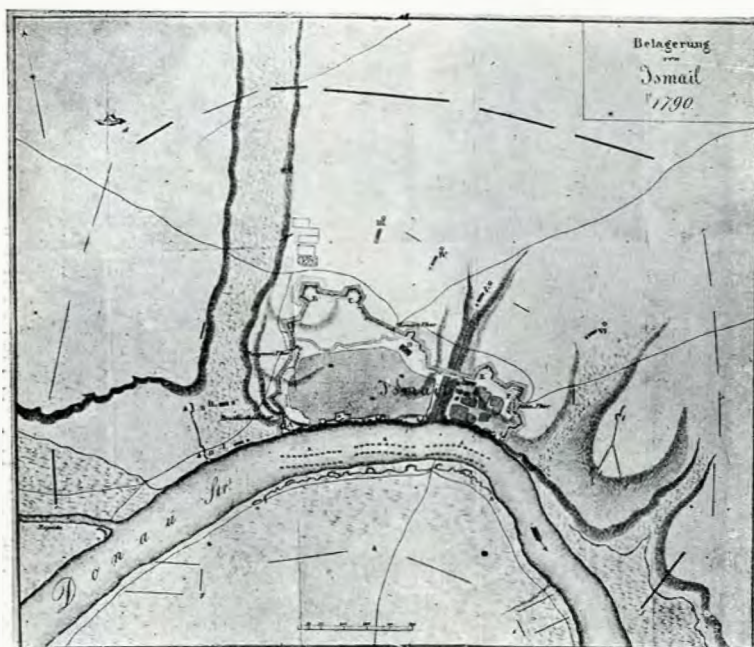

Fig. 13. Château d'Ismaïl.

Très probablement, c'est la *țețina* roumaine, qui signifie „gond d'une porte“. Car c'était comme une porte fermée aux envahisseurs. Mais cette Țețina n'a eu jamais une grande importance.

Il y avait tout près un petit château de Chmielow, hérité aussi des anciens dominateurs du pays, dont on n'a pas fixé exactement la situation : nulle trace de murs de ce côté. Mais Hotin est resté, et aussitôt les princes de Moldavie ont cherché à lui donner un caractère encore plus fort. On a appelé des maçons des pays voisins ; toute une armée de travailleurs a été mobilisée là comme à Moncastro, pendant le commencement du XV-ème siècle, pour opposer une digue infranchissable aux envahisseurs.

La raison pour laquelle ces forteresses de Bes-

sarabie ont été refaites c'est que, à ce moment, on pouvait craindre les invasions de Tatars. La grande domination des Mongols sur toute la steppe russe avait disparu. Les Tatars ne dominaient plus à la place où ils avaient jadis gouverné les princes des Russes, mais une partie des gens du désert avait conservé son indépendance en Crimée. Il y avait là un Khan, un empereur des Tatars, devenu en 1475 le vassal des Turcs, employé toujours par ceux-ci dans toutes leurs invasions mais qui, très souvent, agissait de sa propre initiative.

Pour leur fermer l'accès de la Moldavie, il fallait fortifier à nouveau ces anciennes forteresses de la rive droite du Dniester. Hotin en est devenu ainsi, au commencement du XVI-ème

siècle, une des plus belles forteresses, un des plus beaux châteaux de ces régions. Construit de la même façon que les murs de Cozia, avec des éléments de briques rouges qui s'ajoutaient au gris de la pierre, avec des bastions qui ont été très bien conservés, la forteresse, refaite par Étienne-le-Grand, par Pierre Rareș, resta intacte jusqu'à la conquête par les Turcs.

Ceux-ci ne l'ont conquise qu'en 1716. A ce moment ils s'en saisirent sous le prétexte d'une campagne en Pologne, et ne firent qu'y ajouter de médiocres murs en pierres. Et ce qui montre combien la technique, en fait de châteaux, des Turcs était inférieure à la technique byzantine dont avait hérité les Moldaves c'est que les Turcs n'ont pas été capables de fortifier à nouveau toute l'ancienne citadelle. Au milieu, ils ont introduit cette

autre enceinte en pierres avec une petite mosquée n'ayant aucun caractère ornemental, tandis que les anciens murs portent encore la trace d'ornementations gothiques qui en faisaient la principale beauté. Il y a même les restes d'une ancienne chapelle.

À Tighinea-Bender, les fortifications ont été malheureusement changées en partie. D'abord, le Sultan Soliman, lorsqu'il prit possession de la place de Bender, a dû en changer l'ancien caractère. Puis l'occupation russe est venue par la prise de la Bessarabie, en 1812. Les Russes ont employé cette forteresse pour des buts militaires ; une partie de la citadelle a été détruite. De sorte que, autant Hotin et Moncastro se conservent dans leur forme entière, autant Bender est dégénérée.

Du reste, à l'époque russe il était bien difficile de l'observer, d'y entrer. Je me rappelle encore d'un voyage fait en Bessarabie, sous cette domination russe, pour étudier les anciens souvenirs de la domination moldave, roumaine, et je n'oublierai pas le moment où j'ai été séquestré à la gare même où on prétendait me montrer une séance de *volost* du genre russe. J'ai été retenu jusqu'à une heure assez avancée de la nuit, j'ai été transporté à un hôtel et, le lendemain, quelqu'un s'est présenté avec une voiture me disant être envoyé par le préfet du district pour me reconduire.

À ce moment là, il m'a donc été totalement impossible d'étudier la forteresse. Mais, plus tard,

nes. Mais, en dehors des châteaux de Bessarabie, il y a un autre groupe de châteaux en Moldavie. D'abord, le château de Suceava, l'ancienne capitale du pays. C'est une fondation du XVe-ème siècle, une des belles fondations.

Il a été très bien étudié par un architecte autrichien. Je dois dire que les Autrichiens ont commis beaucoup de méfaits au point de vue artistique dans la Bucovine, transformant à la viennoise d'anciennes églises, introduisant des fresques innommables et inqualifiables et mettant même, pour faire plaisir aux Roumains, le tricolore roumain sur les tuiles des toits. On connaît cela en Occident par une forme dégénérée de l'école de Viollet-le-Duc. Or, c'est du Viol-

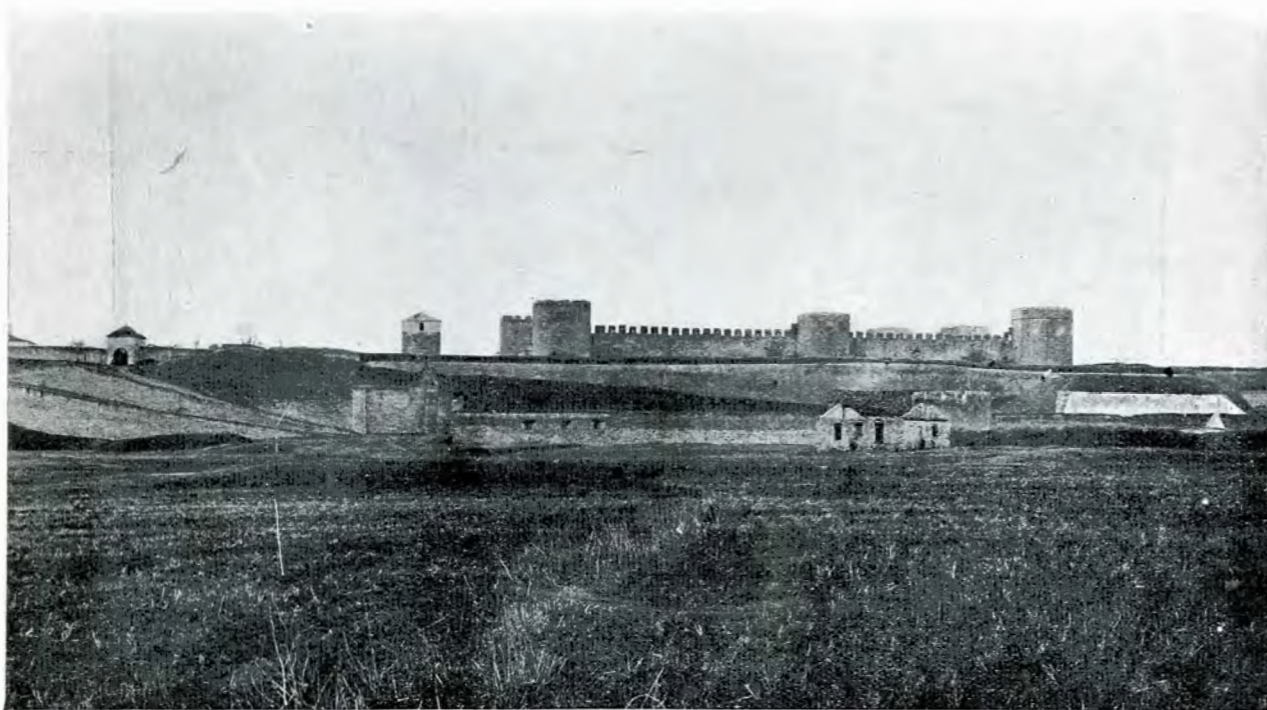

Fig. 14. Tighinea.

j'ai obtenu des renseignements et j'ai eu aussi de belles photographies. La Commission des Monuments historiques, section de Bessarabie, a donné certaines vues de caractère général. Je me suis rendu compte ainsi que des changements ont été introduits par les Turcs et ensuite par les nouveaux maîtres russes (voy. aussi fig. 15).

Sous la domination moldave, contre les Tatars, une autre forteresse a été bâtie, à Soroca, sur le même Dniester. C'est un petit château rond, assez bien conservé. Il n'a pas d'ornements, mais l'ensemble a une forme assez harmonieuse.

Voilà quelles sont les forteresses bessarabiennes.

let-le-Duc qui a passé par Vienne, par le canal autrichien, et on peut bien s'imaginer ce que cela signifie.

Mais en Autriche il y avait une Commission des Monuments historiques très active, qui publiait un des meilleurs bulletins. Il y avait aussi des passionnés pour nos anciens monuments, et on ne peut pas parler des églises ou des forteresses de la Bucovine sans mentionner ce nom de Romstorfer qui, jusqu'à la fin de ses jours, a été un gardien fidèle des restes de la domination roumaine, moldave, dans ce petit pays. Lorsqu'il est mort, celui qui l'aidait, l'humble auxiliaire de ses travaux, qui vient de mourir lui aussi il y a quelques mois, resta pour défendre

contre toute intrusion et contre tout vandalisme cette forteresse de Suceava. On le voyait toujours là pour donner des explications, lui qui avait assisté aux travaux et avait comme un sentiment de paternité à l'égard de ces pierres qui duraient depuis des siècles. Romstorfer a été même le fondateur d'un petit musée que la domination roumaine — il faut le dire à notre grande confusion — n'a su ni cataloguer, ni agrandir, ni faire passer de l'humble réduit où il se trouve dans une maison beaucoup plus correspondante à l'importance de Suceava pour toute la vie de la nation.

Suceava représente bien l'ancien château moldave. Ici, il n'y a pas eu d'héritage. Rien de la

abandonné, recouvert de terre, et Romstorfer a dû venir pour le déterrer (fig. 16).

De la même catégorie que Suceava est la forteresse de Neamț, dans les Carpathes occidentales, très mal conservée. On doit à Romstorfer une recrudescence d'intérêt pour ce vieux château, perché sur un monticule, entouré de forêts. Des recherches ultérieures, entreprises par la Commission des Monuments historiques ont réussi à lui rendre un peu de l'ancien caractère.

Les grandes églises conventuelles de Moldavie ont été aussi entourées de murs; seulement ces murs sont d'un autre caractère que ceux de la principauté voisine. Il n'y a rien qui res-

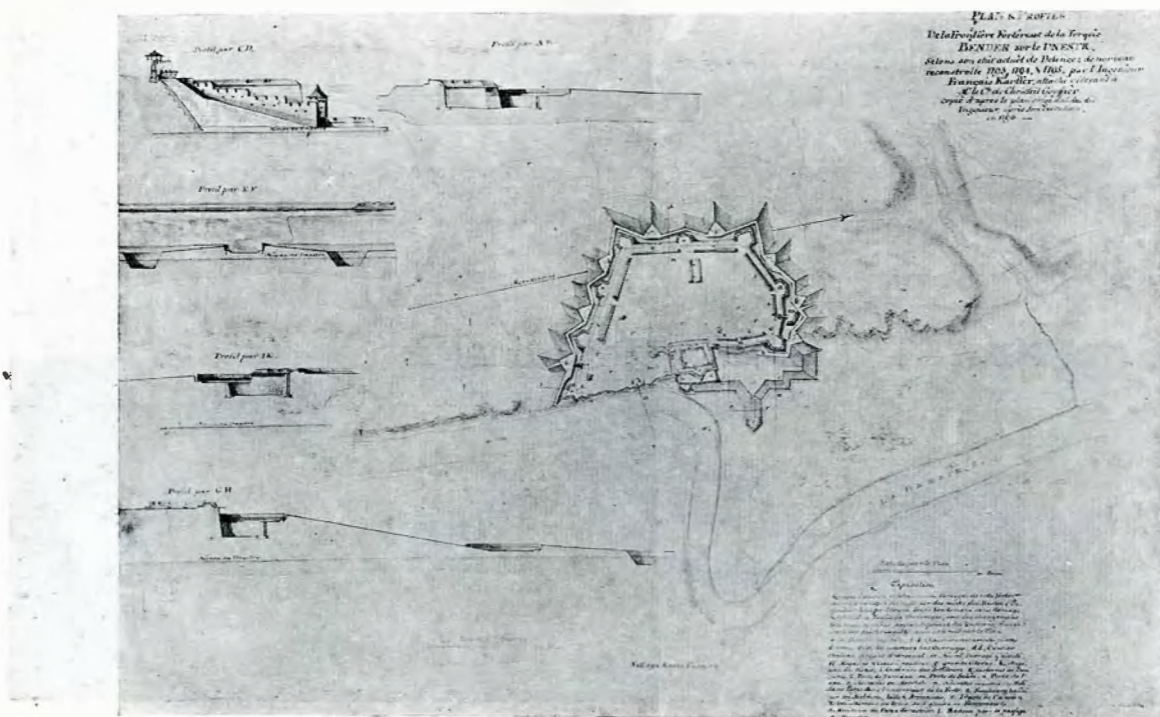

Fig. 15. Château de Bender (Tighinea).

part des princes russes ou de celle des rois de Pologne. C'est un château bâti par les Moldaves, au XVe-ème siècle, un très beau château, avec une chapelle et des éléments de décoration d'un caractère original.

Les murs étaient recouverts de faïences, qu'on a retrouvées en morceaux dans la terre avec laquelle ils s'étaient confondus. Car il y a eu, au XVIIe-ème siècle, la conquête par les Polonais de Jean Sobieski. A cette époque, de grands changements survinrent. Une partie du château a été, sans doute, aménagée d'après un système militaire beaucoup plus avancé, par les officiers du roi de Pologne. Puis il a été complètement

semblé à Cozia. Ici c'est le château dans sa forme polonaise ou transylvaine. Telle église, sur le bord du Séreth, Pobrata, garde encore cette enceinte.

Il faut ajouter, pour être complet, que, dans cette même Moldavie, vers la moitié du XVIIe-ème siècle, le goût de la fortification a surgi de nouveau, sans aucune explication, parce qu'à ce moment la Moldavie était déjà depuis longtemps soumise au Sultan. C'était le Sultan qui, suzerain du pays, le gardait; il n'y avait plus d'invasion à repousser, et cependant un prince de la moitié du XVIIe-ème siècle, s'inspirant de l'e-

xemple des prédécesseurs héroïques du XVII-
ème, a recommencé à bâtir des châteaux.

Il y en a deux qui sont de toute beauté. Près

y a bâti même, sous le règne du prince Duca, un château princier dont certaines chambres offrent un intérêt pour le connaisseur de l'art oc-

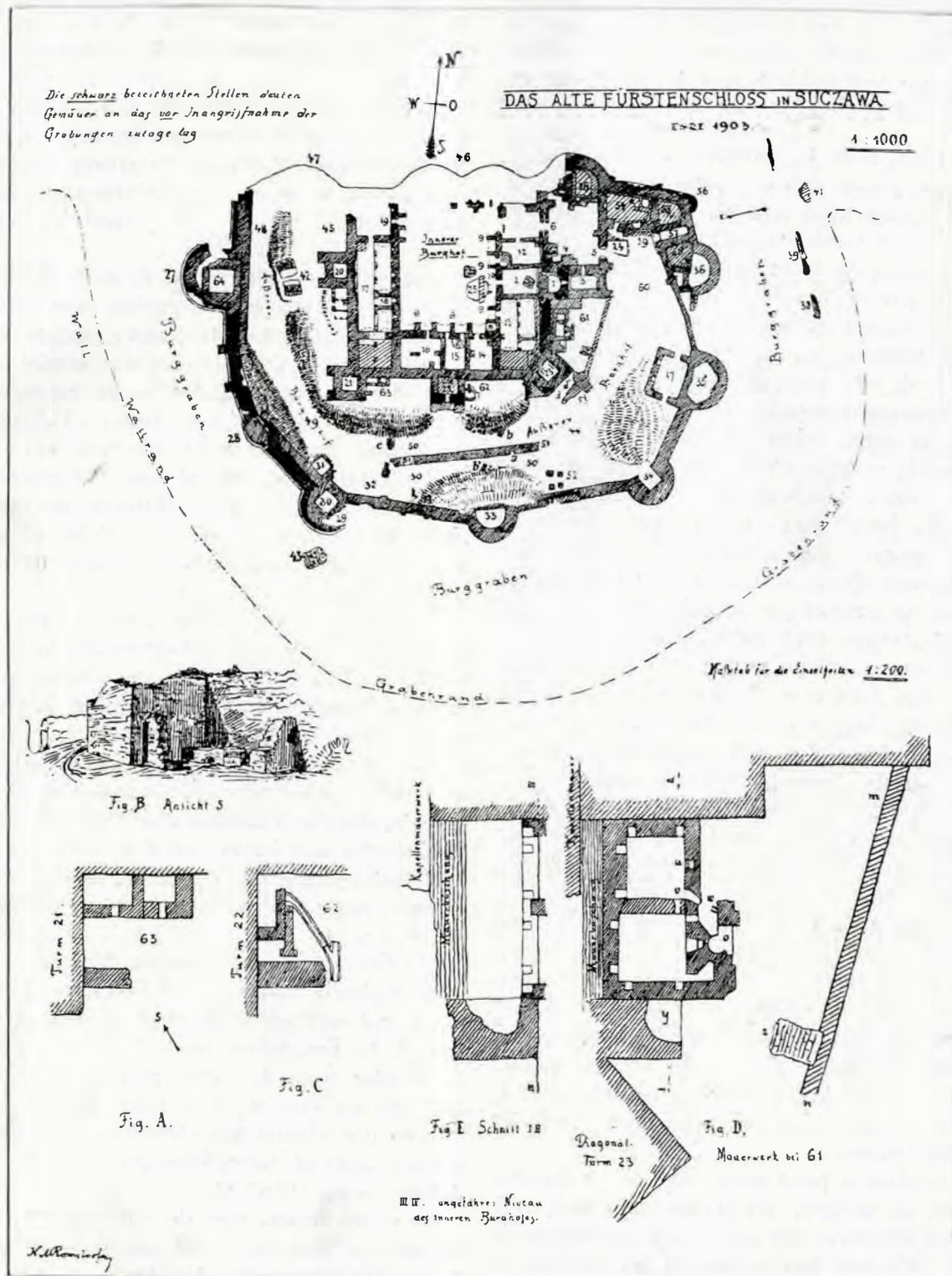

Fig. 16. Suceava.

de Jassy, à la place où il y avait l'ancienne fortification, Cetățuia („citadelle“), est bâti le couvent, et ce couvent est entouré de murs; on

cidental. Il y a même une salle gothique, appuyée sur des colonnes, qui est d'un assez grand caractère.

Dans la ville même de Jassy, autour de l'église de Golia, on voit de magnifiques murs avec des bastions portant encore la couronne moldave et le timbre de Duca. On devrait dégager ces murs sur toute leur étendue et leur donner la perspective nécessaire pour qu'ils puissent contribuer par leur solide beauté à l'ensemble esthétique de la ville.

J'ai parlé, pour la Valachie comme pour la Moldavie, de ces églises entourées de murs. Je dois dire encore un mot sur le motif d'inspiration de cette fortification des églises.

Les Saxons de Transylvanie, dont l'oeuvre ne doit pas être confondue avec l'oeuvre des rois de Hongrie, apportaient une civilisation de beaucoup supérieure. Ils venaient des bords de la Moselle, de la Meuse, du Rhin, et parlaient luxembourgeois et alsacien.

Arrivés aux XIIème et XIIIème siècles, ils apportaient quelque chose des façons de bâtir de l'Occident et cependant ils venaient dans un pays très dangereux; ils pouvaient craindre à chaque moment des invasions. Il y avait bien des paysans roumains, mais avec les seuls paysans on ne pouvait pas se défendre contre des ennemis comme ceux qu'envoyait la steppe.

Alors toute église saxonne dut être en même temps une forteresse. Même cette formidable tour qu'on observe devant les églises saxonnes sert avant tout à des buts de défense. On l'a copiée parfois chez nous. Ainsi à Argeș, sur le monticule où il y a l'ancienne église de Saint-Nicolas. On l'a copiée aussi dans la plaine valaque, près de Craiova, où on voit la formidable tour de l'église de Jitianu.

Les Saxons de Transylvanie ont étudié dans le dernier détail ces églises qui sont en même temps des châteaux, où toute la population d'une ville pouvait se réfugier. De cette façon, on s'imagine facilement quelle devait être l'étendue de cette enceinte. Il y avait des greniers de blé, des dépôts de marchandises. Aussitôt que le danger surgissait, on se renfermait entre les murs de l'église.

Ce système a passé aussi chez les Roumains et alors, au moment des grandes invasions, c'est là qu'on retrouvait les marchands, les bourgeois. On ne défendait pas seulement les moines et les prêtres dans leurs églises; on abritait tout ce qui était civilisation et richesse dans la ville où était l'église ou dans les villes qui se trouvaient dans le voisinage du couvent.

Il me restera à dire quelques mots des châteaux princiers de Valachie au XVIIème siècle.

Un prince magnifique, Constantin Brâncoveanu, le plus riche des princes de Valachie, a fait bâtir pour sa résidence à lui, dans les environs de Bucarest ou ailleurs, des châteaux qui ont un tout autre caractère que les anciennes fortifications.

Il n'y avait plus alors de but défensif. Le pays était complètement assuré, assuré par les conditions d'humiliation de la conquête turque, mais cependant cette conquête turque servit à garantir contre des ennemis venant d'un autre côté.

Le long règne, d'un quart de siècle, de Constantin était donc garanti contre tout danger. Néanmoins la bâtisse défensive réapparaît et dans cette oeuvre le prince a été inspiré pendant tout son règne par un parent, par un oncle qui avait fait des études en Italie, à l'Université de Padoue, au célèbre *Ginnasio Patavino*: Constantin Cantacuzène, qui est aussi le fondateur de la Faculté des lettres de Bucarest pendant le règne de son frère à partir de 1679. C'est lui aussi qui a inspiré la dernière époque des châteaux valaques.

En Moldavie on ne trouve, alors, rien. C'est la phase qui appartient uniquement à la Valachie et elle est déterminée par l'influence dominante, dans plusieurs domaines, de Constantin Cantacuzène.

Alors surgit le château à *loggie*, le château à colonnettes qu'on rencontre aussi bien à Mogoșoaia, dans le voisinage même de Bucarest: il appartient à une femme qui s'est distinguée dans le domaine des lettres françaises, Mme Marthe Bibesco, qui a fait exécuter une réparation du meilleur goût.

D'autres maisons de campagne de Brâncoveanu sont beaucoup moins bien conservées. Il y en a une qui était sur le point de disparaître totalement. Le propriétaire avait affermé la terre et le fermier trouvait qu'on pouvait transformer tout cela en écuries. Il a fallu que la Commission des Monuments Historiques, avertie au dernier moment, intervienne pour que ce vandalisme cesse à Potlogi.

En même temps, près de l'Olt, Brâncoveanu a fait bâtir le plus beau des couvents modernes de la Valachie, celui de Hurezi. Il est aussi d'inspirations vénitienne; les mêmes *loggie*, les mêmes colonnes torsées, les mêmes ornements de sculpture qui tranchent absolument avec ce qui était à la mode avant lui.

Étant donné que ses successeurs ont été pau-

vres et qu'ils n'avaient plus la même ambition et les mêmes moyens, le genre d'architecture qui distingue le règne de Brâncoveanu n'a pas été poursuivi. Après 1720 on revient, pour les églises, aux fresques extérieures. Ce sont leurs seuls ornements. On ne recourt plus à la sculpture pour les agrémenter. De sorte qu'on peut dire que, pour la Valachie, les châteaux finissent avec l'époque de Brâncoveanu.

Ensuite, il n'y a que des maisons de campagne d'un style bâtard, qui n'ont aucune importance.

En Moldavie, il n'y a pas eu à la fin du XVIIe-ème et au commencement du XVIIIe-ème siècle un prince comme Constantin Brâncoveanu. Le correspondant de ce prince était un pauvre petit propriétaire moldave qui avait passé dans les rangs de l'armée polonaise et qu'un caprice des Turcs avait installé sur le trône, — mais c'est tout de même le père du célèbre érudit, du grand orientaliste, de l'esprit universel qu'a été Démétrius Cantemir, qui, lui-même, n'a régné que quelques mois, devant se réfugier en Russie.

La Moldavie ne peut donc rien offrir comme richesses et comme art de correspondant à ce qu'on trouve en Valachie à cette époque. Mais à la fin du XVIIIe-ème siècle et au commencement du XIXe-ème des propriétaires moldaves appartenant à de très grandes familles, comme les Cantacuzène, surtout les Cantacuzène, ayant des relations avec l'Occident, employaient des architectes qui venaient de là et même quelqu'un qui, lui aussi, va être un esprit universel, cultivant l'art de même qu'il a cultivé la poésie et la littérature en général, ce Georges

Asachi qui a fait des études à Vienne, qui a résidé pendant quelque temps en Italie, à Rome, à Pise, qui était un dessinateur d'un assez grand talent. Ces propriétaires moldaves ont bâti des châteaux à la française.

Près de Hârlău, ancienne résidence des princes moldaves, il y a un château des Ghica, habité maintenant par un vénérable membre de cette famille, château qui correspond à ce qu'était un château de France à cette époque. J'ai même passé une nuit dans une énorme salle ornée de glaces de Venise dont quelques-unes étaient encore en bon état.

À Jassy, on voit toute une série de maisons, qui ornent la rue menant à la promenade voisine, toutes bâties d'après le même système. Bucarest, qui est une très grande ville, mais où le goût qui a présidé aux bâtisses du XIXe-ème siècle est plus que critiquable, n'a et n'aura jamais ce que, avant certaines réparations tout à fait récentes, avait cette grande rue qui monte à Jassy du côté du jardin public.

Là il y a un goût français qu'on peut mettre, sans que les proportions soient aussi grandes et l'ornementation aussi riche, à côté du goût vénitien qui a présidé aux châteaux de Valachie à la fin du XVIIe-ème et au commencement du XVIIIe-ème siècle.

S'il n'y a pas une unité dans les châteaux roumains, ils présentent au moins l'avantage de montrer combien des influences différentes ont pu s'établir sur cette terre accueillante et combien on peut reconnaître de civilisations différentes sur un pays qui a su tirer profit de chacune d'entre elles.

Pe șoseaua Alexandriei sau, dată fiind starea ei în valuri, pe o variantă care în curând va ajunge în aceeași stare, se ajunge la o răscruce de drumuri, de unde, dincolo de frumosul pod de fier peste Argeș, se atinge un șir de sate deosebit de interesante, de și vădit mai puțin înstărite decât acelea care mărginesc principala arteră de comunicație.

Ce rost au ele în viața marelui oraș vecin o arată cărăle și autocamioanele pline de cuștile păsărilor care sânt prin toate curțile și care ciugulesc și zburătăcesc pe toate drumurile, printre roți și supt roți, cum se întâmplă. Și tot așa imensele clădiri de ceapă roșcată, înfoiată, pe care o trimesc acești tradiționali cultivatori ai acestei singure legume.

Din sat în sat, aproape fără întrerupere, pătrunzi la Popești, pe un platou încunjurat ca o cetate de largul brâu de apă adâncă al Argeșului. Alături de căsuli risipite, în jurul cărora, cinchite pe pământ, femeile rânduiesc de zor în jirebii ceapa triumfător de coaptă, case solide întind fațade pe care tiparul de lemn a răspândit creațiunile naive ale unei bogate închipuiri țărănești: tot felul de romburi, de stele, de frunzișuri, de păsări, în cel mai pitoresc și mai decorativ amestec. Nu e una care n'ar merita să fie culeasă pentru albumurile folklorului nostru arhitectonic. Câte două uși în față arată o oarecare bogăție în odăi.

La o parte de această harnică lume muncitoare, drept de-asupra apei care se sucește de vale, udând grădinile și livezile proprietarilor, un Bragadiru, un Lăkeman, cuprinsul mănăstirii de odinioară. Nicio

urmă din chiliile de pe vremuri pe locul unde supt o căldură toridă ard frunzele porumburilor coapte. De și dichisită de o reparație care n'a respectat datina a două secole și a așternut uniformitatea banală a varului peste cea mai mare parte a rămășițelor unei capricioase picturi exterioare de linii împleticite, biserica face încă impresie prin eleganța ei sprintenă, prin armonioasa ei desfășurare până în vârful turnulețului care o încunună.

E în cel mai pur stil brâncovenesc, termin final în desvoltarea arhitecturii românești. Ai trece totuși pe lângă dânsa, căci așa de multe sânt exemplarele, de cele mai multe ori superioare, ale acestui tip, dacă de la cel d'întăiu pas înainte nu te-ar stăpâni ceia ce a rămas din foarte frumoasa zugrăveală, datorită fără îndoială unui meșter de un deosebit talent, dar de o scrupuloasă observație a regulilor artei sale.

Ctitorul, Crâstea Vistierul, un bătrân care-și începuse cariera încă de supt Constantin Basarab celalt, cu nasul ciocârtit, a pus să se înfățișeze ambii Basarabi față în față, fiecare cu Doamna lui, Balașa la dreapta, Marica la stânga, figuri individual caracterisate și cu cea mai mare delicatețe supt albele valuri care li înfășoară de aproape părul bogat. Și la Domni e vizibilă grija portretului. Apoi Cristea apare în rând, încunjurat de bogata lui familie. Aceiași siguranță de contur se observă și la sfinții rămași, dintre cari unii lipsesc din iconografia obișnuită.

La Popești e de cules cu îngrijire o bogată contribuție la istoria picturii de biserică a Românilor¹.

¹ Inscriptiile în *Revista Istorică*, Iulie-Septembrie 1922.

De prisos a insista aici asupra însemnătății pe care o are *Ceramica* din punct de vedere arheologic, etnografic și cultural-istoric, mai presus de oricare dintre industriile preistorice exemplificate mai sus la Sultana. Mai mult decât lucrarea pietrei, care dovedește tenacitate și stăruință, plină de răbdare, aptitudini ce întâlnim peste tot pământul; mai mult decât lucrarea silexului, care înseamnă o abilitate și dexteritate neobișnuită, dar iarăși comună mai tuturor neamurilor care s'au străduit pe calea progresului, — modelarea lutului în forme ceramice, de utilaj și cult, sau plastice, antropomorfe și zoomorfe, este, din nefericire, singura oglindă în care se străvede cu mult mai bine ceva din sufletul deosebit al acelor cari într-o parte sau alta a lumii au trăit și au lucrat, lăsându-ni cele mai multe vestigii tocmai de felul acesta. E cazul și dela Sultana. Felul cum locuitorii vremii alegeau și frământau lutul, deci *tehnica*; *formele* ce dădeau vaselor, unele, și nu puține, de un profil ales, de cele mai multe ori, de sigur, în chip voit și conștient; în sfârșit, *ornamentarea* vaselor lor adaugă ultimul amănunt care ne ajută a fixa stațiunii dela Sultana, prin stilul ceramicei sale, locul ce i se cuvine din punctele de vedere mai sus arătate.

La aceasta se adaugă *plastica*, cu care ne vom ocupa la urmă.

* * *

Tehnica ceramicei dela Sultana este, atât ca material și compoziție, cât și ca fel de lucru, tehnica obicinuită a ceramicei neo- și eneolitice sud-esteuropene. Roata nu există, de loc. Prin aceasta și supt raportul materialului ceramic, stațiunea dela Sultana capătă un caracter unitar, vechiu preistoric, în concordanță cu mulțimea instrumentelor de silex, cu raritatea utilizării metalului și cu celelalte date mai concludente cronologice ale inventariului deja menționat, „les haches à tête épaisse“, etc. Aceasta înseamnă însă că nu ne ridicăm chiar la cele mai vechi timpuri neolitice. „La pâte est vraiment peu tenace et poreuse, la cuisson est imparfaite“, și cu toate acestea chiar vasele

mai primitiv lucrate au o soliditate și chiar o precizie de contur, care trebuiesc menționate. Sânt la Sultana vase grosolane, mai ales mai mari, dar și mai mici, cu păreții groși, cu pasta zgrunțuroasă și puțin frământată, dar arderea se reduce de multe ori la o adevărată pârpoaleală. Totuși exemplarele sânt rezistente. Conturul are o linie destul de sigură și, în plus, ornamentul, cât de naiv și simplu, e dispus după anume norme care în niciun cas nu contrazic cadrul de motive ornamentale ale Europei sud-estice. Nu rare ori, cum vom vedea, variații nouă documentează motive altfel cunoscute.

Formele mari sunt aproape totdeauna și cele primitive ca tehnică.

Formele mai mici și cu un profil mai delicat sânt totdeauna și de o tehnică mai bună. Pasta este, atunci, mai uniformă și mai egal arsă, câte odată chiar foarte bine și egal lucrată și arsă.

Cu mult mai rar, suprafața vaselor are un fel de patină în înțelesul preclasic, dar propriu al cuvântului, patină frecventă apoi în ceramica epocii de bronz a Daciei ca și a Europei sud-estice. Cel puțin, la Sultana, vasele nu sânt mari, ci numai mici; profilul li e deosebit de distins, dar iarăși familiar numai Sud-Estului, între limite geografice asupra cărora se va discuta încă foarte mult¹. Ceramica aceasta reprezintă maximum în capacitate tehnică la Sultana.

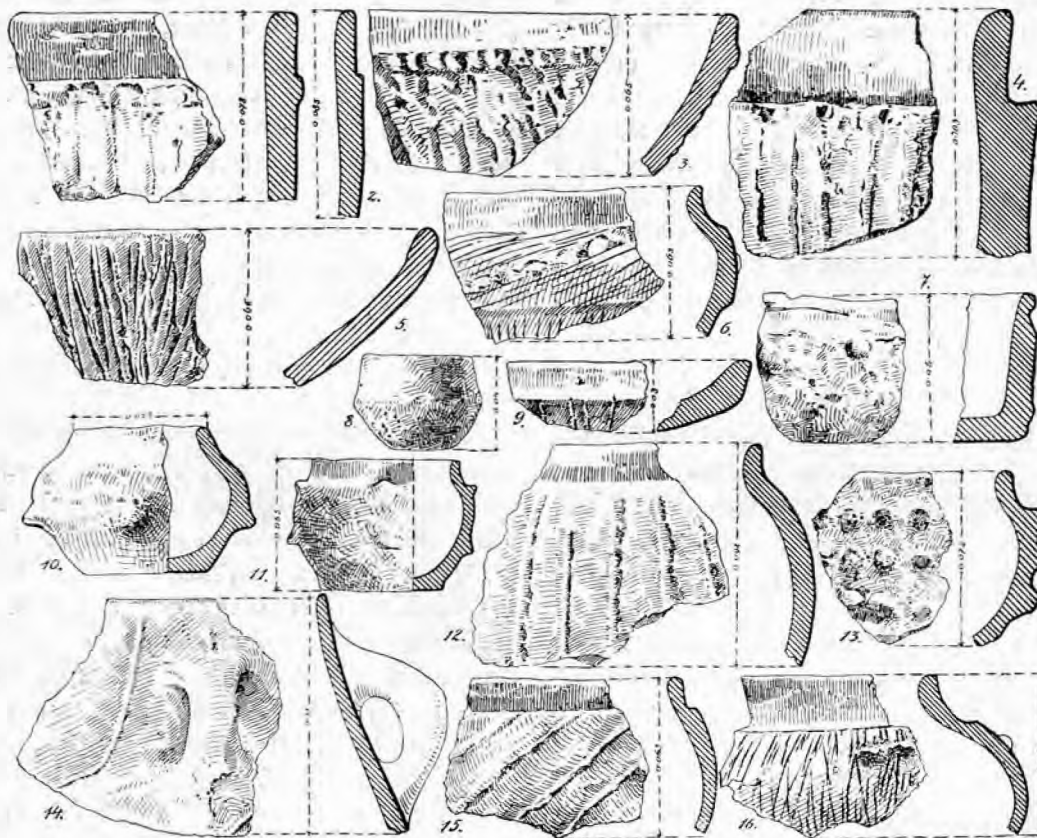
* * *

¹ În treacăt fie zis, sunt departe de a crede că părerile d-lui C. L. Woolleys (*Asia Minor, Syria and the Aegean, Liverpool Annals*, 1922), de și noi și interesante, precum și comentariile d-lui O. Menghin, M. Hoernes-Menghin (*Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa von den Anfängen bis zum 500 v. Christi*, Viena, 1925, p. 772) reprezintă în această privință ultimul cuvânt: Tesalia ar aparține pentru aceste timpuri mediului de cultură al Asiei Mici, etc. Mai justificate mi se par, din contra, revenirea și rezervele din alt loc (p. 794 și nota 131) ale d-lui Menghin, când zice: „Es wäre aber immerhin möglich, dass künftige Forschungen uns veranlassen können, eine andere Aufteilung vorzunehmen“. Dar aceasta nu poate, și nu are nicio însemnătate, a fi discutată aici.

Formele. Dacă în ce privește tehnica, ceramica de la Sultana nu diferă aproape de loc de ceramica neo- și eneolitică în genere și mai puțin de aceia a Europei Sud-Estice, precum am văzut mai sus, în ce privește formele și ornamentarea, această ceramică vine să aducă multe date noi și interesante, cu atât mai mult, cu cât ele umplu un gol de mult simțit în cuprinsul carpato-balcanic, aproape total necunoscut până acum, în ce privește regiunea dintre Carpați și Dunărea de Jos. Sultana este ce e dreptul numai un început în această privință, dar, precum se va vedea, cred, unul destul de concludent.

lende oder der Umlaufstil“ al lui M. Hoernes —, ornament care rezultă din petrecerea degetelor mâinii pe vasul încă crud, în direcție verticală sau oblică. Cu mijloace cu totul simple efectul ornamental e destul de variat (pl. XV, fig. 1, 2 și 4 și pl. XVI, fig. 1-7). De notat că ultimele trei fragmente citate din pl. XVI, de și aflate la cea mai mare adâncime a păturii de cultură, sânt superioare celorlalte ca pastă și ardere. Nu e numai o variație întâmplătoare, ci, precum vom vedea, în multe alte cazuri, o scădere de jos în sus a nivelului general de cultură.

La o altă formă de vas, cu părții înclinați în

Planșa XV.

Ceia ce predomină la Sultana din cele mai de jos straturi ale păturii de cultură și până sus e fără îndoială o ceramică primitivă ca material și ca lucru, tot așa de simplă ca forme și ornamente.

Cu părții groși și drepți, fie că vasele au fost mari sau mici, ele nu au alt ornament decât înălțuirea lângă gură a unui brăușor alveolar sau de încrustări paralele. De asemenea una sau mai multe proeminente mari și mai ales nu prea îngrijit formate, dela care nu rare ori pornesc în jos, oblic, alte brăușoare, sau, foarte adesea, cel mai simplu ornament ce ni-l putem închipui pentru acoperirea suprafeței vaselor, — „der Flächentül-

interior, maniera de ornamentare e aceeași (pl. XV, fig. 3 sau pl. XVI, fig. 8).

La un fragment de vas cu părții și mai înclinați — lucrarea și arderea ceva mai îngrijită —, ornamentul e alcătuit din incisiuni, mai mult sau mai puțin regulate, care pornesc din spre fund și se supțiază, ascuțindu-se, spre gura vasului (pl. XV, fig. 5).

Cu aceeași tehnică, alte vase întregi sau fragmentare înfățișează tot alte forme, mai ales vasele de dimensiuni mai mici.

Un vas mic, găsit în straturile de jos ale săpăturii, foarte probabil de cult, ars binișor, lasă

să distingem deja două linii aproape egale ale profilului (pl. XV, fig. 8 sau pl. XXI, fig. 4); fundul are linia cea mai mică.

Cu o accentuare a unora sau altora dintre aceste linii de profil, putem urmări apoi o variație dintre cele mai interesante, în cadrul de forme al mediului neo- și eneolitic carpato-dunărean și sud-estic european.

Un vas mic, păstrat pe jumătate, cu pereții relativ groși și lucrat cu mai puțină grijă, are pereții iarăși drepecți, linia gâtului destul de distinctă, dar neregulată trasă și două proeminente, care se vor fi repetat și pe partea care lipsește (pl. XV, fig. 7). Găsit în cele mai de jos straturi și de proporții inutilisabile, va fi fost tot un vas de cult.

Tot mic, dar mai puțin adânc, un alt vas are forma de cupă scundă, cu un ornament de incisie, radial, dar neregulat, pe partea lui inferioară: s'a găsit ca și cel anterior la cea mai mare adâncime a păturii de cultură (pl. XV, fig. 9).

Cu mult mai dese sânt alte forme, care, dacă li-ar lipsi fundul, ar avea asemănare cu unele cupe de ceramică pictată din Ardeal și mai departe spre Europa centrală. N'au însă pereții niciodată drepecți și fundul li e chiar mare, necum sferic (pl. XV, fig. 10); proeminentele în diagonală despart linia superioară a corpului vasului de cea inferioară. Cu variante, e una dintre cele mai dese forme dela Sultana. O asemenea variantă o avem, de pildă, în vasul următor, cu o ușoară accentuare a gâtului și de două ori câte patru proeminente în diagonală (pl. XV, fig. 11, pl. XVIII, fig. 6)¹. Și iarăși într'un altul, cu deosebire că aici proeminentele repetate și mai mult sau mai puțin regulate constituiesc un adevărat ornament (pl. XV, fig. 13). Asemenea exemplare se mai găsesc în Muntenia, însă puține. Sânt cele mai caracteristice exemplare care ilustrează ceramica așa-zisă „cu proeminente“ (die Buckelkeramik), despre care va fi vorba mai departe.

La un fragment mare al unui vas de formă similară (pl. XV, fig. 12), rotundul mai amplu al vasului, pornind de supt linia gâtului, e acoperit de un ornament de vârci verticale, de sigur posteriore ca manieră de ornamentare aceleia mai vechi, reductibilă la a varia suprafața lor cu urmele paralele ale degetelor, înșirate vertical sau oblic.

Alte ori, mai rar, linia gâtului lipsește; vasul are atunci o toartă puternică, iar ornamentul constă din vârci mai mult sau mai puțin curbe, care im-

podobesc în felul lor partea superioară a vasului (pl. XV, fig. 14).

De la mai vechiu la mai nou, de la inferior stratigraficește la superior, încă odată avem ocasiunea de a constata nu o evoluție, ci un regres supt raportul formelor, iar celelalte elemente nu diferă discordant (pl. XV, fig. 15, 16 și 6; pl. XVII, fig. 1, 2, 11, 5, 10 și 4; de asemenea pl. XVI, fig. 9-15). Aceste forme nu represintă numai o legătură cu cele anterioare; una dintre ele, mai cu deosebire (pl. XV, fig. 6 sau pl. XVI, fig. 11), prin caracterul profilului ei represintă legătura cu alte forme similare ce vom vedea, de o altă tehnică

11 XVI.

însă și de un alt ornament, cu mult mai semnificativ la Sultana. Forma devine astfel un element de orientare stilistică deosebit de prețioasă.

Consistente ca pastă, arse bine sânt mai multe vase mari, cu un ornament asemenea unora dintre cele mai sus presintate, întrebuințate însă mai liber și mai sigur (fig. text 7-9 și pl. XVII, fig. 7). Cu pereții mai groși, un vas asemănător are două torți puternice și un ornament alcătuit din grupe de câte patru linii proeminente dispuse în două șiruri alternative (fig. text 10; pl. XIX, fig. 1). Fragmentul altui vas de o formă și factură similară are o toartă în formă de cap de animal (fig. text 11).

¹ Numai trei pârcehi de proeminente sânt alcătuite din câte două una supt alta; celelalte două ce constituiesc a patra pârcehe sânt răzlețe.

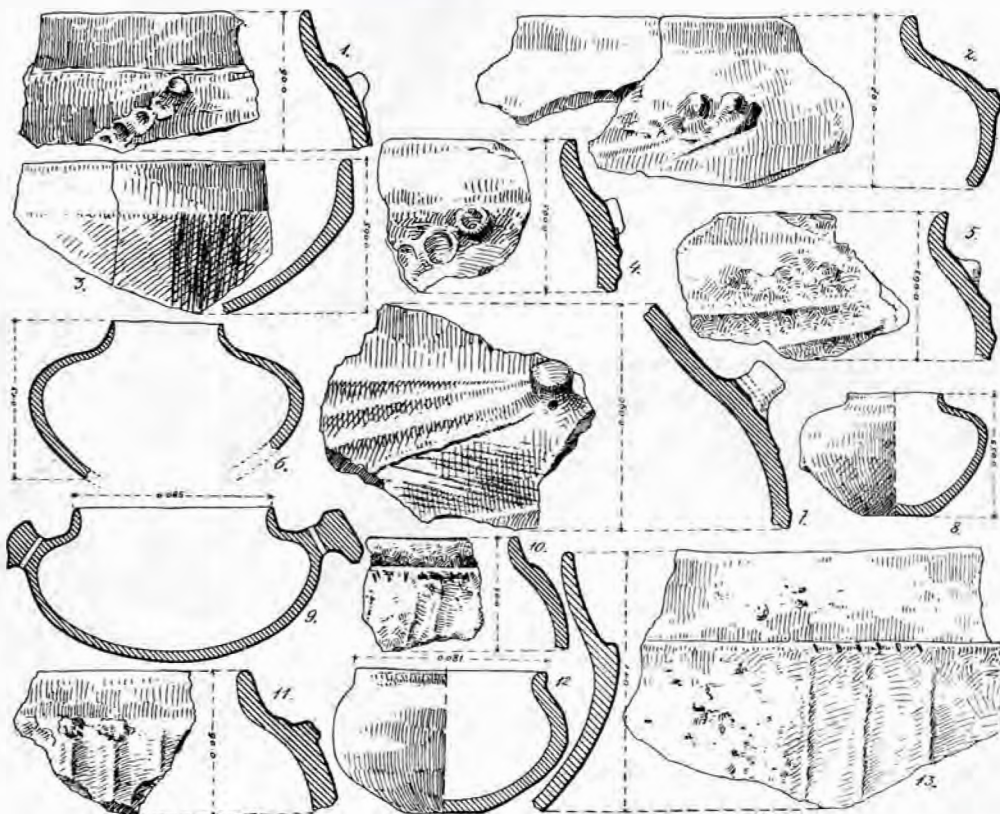
Când partea inferioară a vasului e mai scundă și vasul e în totul mai mic, atunci e lipsit de torți, al căror loc îl țin proeminențele; ornamentul e iarăși mai simplu, întâlnit și mai sus (pl. XX, fig. 1).

Cu aceasta ajungem la una dintre formele predominitoare ale ceramicii dela Sultana, formă pe de altă parte bine cunoscută prin frecvența ei mai ales „în Nordul regiunii carpato-balcanice“ neo- și eneolitice, cu ceramică „incisată și pictată“: forma de pară¹.

La Sultana o întâlnim într'un șir întreg de exemplare, dintre care însă, fără îndoială, cel mai caracteristic este acela reprezentat prin fig. text 12

ramicei cu plastica, și aceasta, precum vom vedea, bine reprezentată la Sultana.

Alte trei exemplare, fără patina vasului de mai sus, ci numai bine și îngrijit arse au fundul mai sigur (pl. XVII, fig. 6 și 12 (pl. XVIII, fig. 4), de asemenea pl. XVII, fig. 8 (pl. XVIII, fig. 5); ultimul, de asemenea o mică proeminență și un ușor ornament pictat în zigzag, pe tot corpul vasului (visibil numai în pl. XVIII, fig. 5). Asupra ornamentului vom reveni; în orice cas, de remarcat, încă odată, legătura dintre forma vasului, proeminența de pe el și ornamentul colorat; în plus, motivul ornamental, — toate date caracteristice pentru unitatea stilistică a ceramicii dela Sultana.

Pl. XVII.

a, b, pl. XVII, fig. 9 și pl. XVIII, fig. 2. Cu fundul rotund și buza ușor ridicată, vasul se sprijină, aproximativ, pe patru picioare în diagonală și care abia ating linia orizontală a fundului. Între două din aceste picioare, vasul prezintă o toartă în formă de cap de animal, găurită; în partea diametral opusă și între celelalte două picioare, vasul are numai o proeminență, de asemeni găurită. Coloarea pastei vasului închisă, ușor patinată. Prin forma și amănuntele sale plastice vasul dela Sultana ni înfățișează un exemplu caracteristic de îmbinare a ce-

Bine arse, alte ori chiar cu o ușoară patină închisă, mai multe vase au înfățișarea de castroane, forme care iarăși nu sânt străine Sudestului. Ornamentul sau repetă motive cunoscute, sau lipsește cu totul (pl. XVII, fig. 13; pl. XX, fig. 8 și 4).

De aproximativ aceiași formă, cu partea superioară însă mult mai scundă și un aspect general mult mai comun, sânt alte două asemenea castroane, fără niciun ornament (pl. XX, fig. 2 sau pl. XVIII, fig. 1, de asemenea pl. XVIII, fig. 3).

Tot fără niciun ornament, un castronaș asemănător, dar cu pereții verticali pe partea inferioară a vasului, e de o deosebită corectitudine și

¹ I. Andrieșescu, *Contribuție*, p. 51 și urm.

delicateță a liniei: s'a găsit mai la adânc decât multe dintre celelalte (pl. XX, fig. 6). Fragmentul unui vas întocmai, mai puțin suplu, totuși bine lucrat, are și un ușor ornament de linii incisate ce constituiesc o bandă verticală, care probabil se repetă (pl. XVII, fig. 3).

De menționat de asemenea că printre formele de vase mai sus arătate, unul cu păreții părții sale superioare ușor înclinați are pe linia pântecului un șir de adâncituri crestate regulat, jur împrejur (pl. XX, fig. 9); pe de altă parte, raportul dintre partea superioară și inferioară a aceluiași forme poate varia; dăm un exemplu (pl. XX, fig. 11).

Curios că, la Sultana, numai un exemplu putem cita în sensul unei egalități între partea superioară și inferioară a unor asemenea forme de vase, și exemplul este destul de comun (pl. XVIII, fig. 7). Aiurea, în mediul nostru sudestic, asemenea variante sânt nu numai numeroase, ci unele se caracterizează printr-o deosebită distincție a formei și a

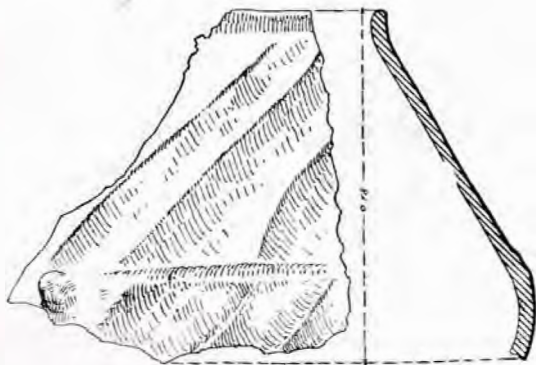

Fig. 7.

ornamentului, mai ales pictat¹. Totuși, o singură dată la Sultana, un exemplar aproape întreg are partea superioară mai prelungă decât cea inferioară² (pl. XX, fig. 12 sau pl. XXI, fig. 2). La Cucuteni, de pildă, forme de vase principal asemănătoare cu acesta dela Sultana stau în strânsă legătură stilistică cu forma cealaltă sudestică citată mai sus și aparțin, după precisiunile celui ce le-a descoperit, culturii mai noi cucuteniene (B), și anume în cuprinsul acesteia represintă maniera stilistică mai nouă³. În orice cas, în această legătură formală, prezența la Sultana a vasului citat mi se pare deosebit de semnificativă.

¹ Contribuție la „Dacia înainte de Romani“, pp. 57-8 și nota.

² Pântecul vasului constituie un unghiu ascuțit; fără nici-un ornament, vasul e lucrat cu deosebită îngrijire și are o ușoară patină închisă.

³ Colecțiunea Berlin. Precisările H. Schmidt, „Tongelasse der Jungeren Kultur“, B: „Jüngere Stilarten“.

Dar cu aceasta sântem departe de a fi presintat toate formele de vase de la Sultana.

O formă destul de frecventă, cu variante de diferite dimensiuni, e aceea mai mult lată decât a-

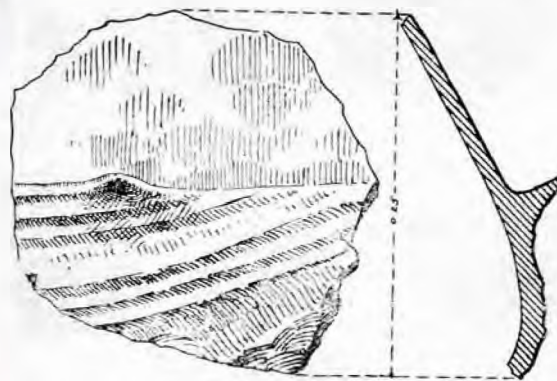

Fig. 8.

dâncă, fără torți și în totdeauna de un lucru superior, până la o desăvârșită patină neagră ce le acopere. Dăm câteva profile (pl. XX, fig. 17, 13, 3, 16 și 5). Sântem la un nivel cultural însemnat, chiar numai din punctul de vedere al tehnicii și formelor. Faptul că toate fragmentele de forma citată s'au găsit nu către suprafață, ci mult mai jos, indică același regres cultural ce l-am mai semnalat.

Din contra, un alt șir de forme cu păreții drepi, dar mai puțin îngrijit lucrate, însă totdeauna patinate și cu adânciturile profilului umplute cu o pastă albă ornamentală, se repetă, de jos până sus, în întreg cuprinsul păturii de cultură (pl. XX, fig. 10, 22 și 19; pl. XIX, fig. 3, 4 (pl. XX, fig. 20), 5 (pl. XX, fig. 22) și 6). S'ar înșela cineva care ar crede că fragmentele prime sânt mai vechi; din contra lucrul a mers simplificându-se. De notat, de asemenea, că fragmentul cel mai nou (pl. XIX,

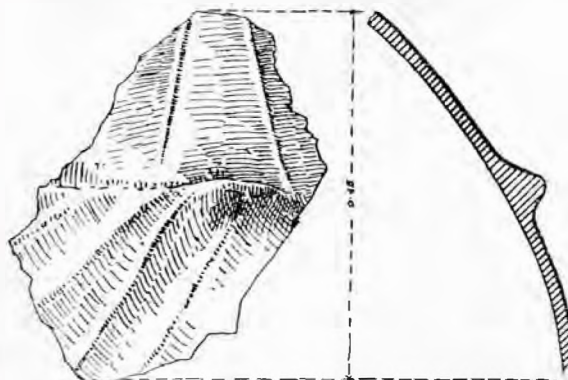
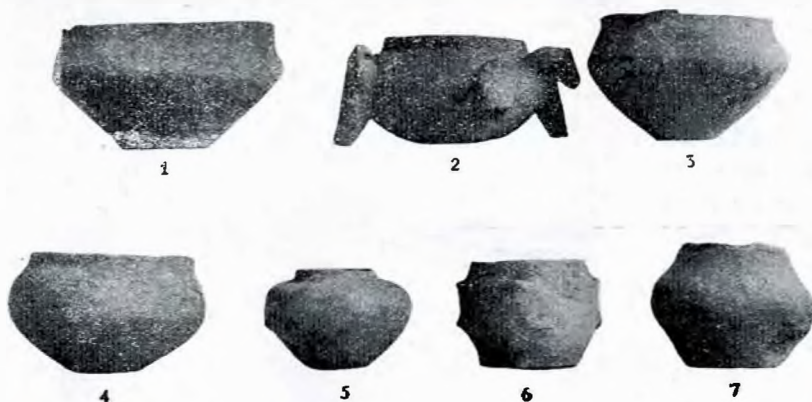

Fig. 9.

fig. 3) are și o proeminență, care subliniază incizia alburie de lângă buza vasului.

Alte forme de vase scunde, un fel de cupe, unele repetând, dar în mai mic, variante deja

semnalate, însă cu un lucru și tehnică mult superioare, reprezintă ceea ce putem socoti drept ultim termen de desăvârșire al ceramicii dela Sultana

Pl. XVIII.

tana (pl. XX, fig. 7, 10, 18 și 21). Numărul lor, relativ mult mai mic, ca și caracterul lor neutilitar, l-am pus în legătură și mai sus cu întrebuințarea lor foarte probabilă ca vase de cult. De menționat de asemenea și aici că toate s'au găsit numai la cea mai mare adâncime a păturii de cultură. Buza unuia dintre fragmente e ușor răsucită (pl. XX, fig. 18). Patina negricioasă a ultimului fragment, de altfel fără alt ornament, e cu totul remarcabilă.

De utilitate îndoielnică, poate fără niciuna, un

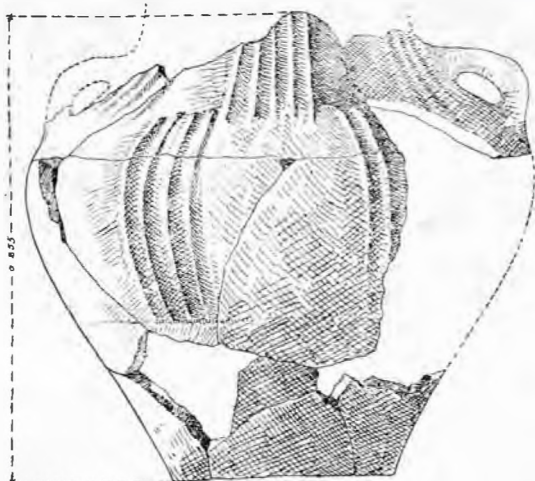

Fig. 10.

mic văscior de la Sultana are forma unei fusaiole, lucrat fără îngrijire și ars insuficient (pl. XX, fig. 15). Un altul e ca o mică albie, cu două proeminențe laterale străpunse de găuri verticale și un ornament de incisiuni ușoare, în formă de virgule suprapuse (pl. XXII, fig. 1 și pl. XXI, fig. 7)¹; de

¹ Fără niciun ornament, alte asemenea cuvete sânt duble, adică desăvârșite printr'un pârte mijlociu.

o tehnică a pastei și un lucru destul de primitiv, stă în contrast cu adâncimea la care s'a găsit și felul de ornamentare. Un al treilea are forma unui corn tăiat (pl. XX, fig. 14), un fel deci de rhyton în miniatură. Fragmentul unui al patrulea, de o formă care iarăși nu e rară, are o proeminență vertical îngăuită și care foarte probabil se repetă și pe partea opusă (pl. XXII, fig. 2). Cu mult mai caracteristic este un al cincilea văscior (pl. XXII, fig. 3 sau pl. XXI, fig. 3), care, găsit cel mai de-a-supra, are nu numai o formă familiară Sudestului nostru, dar, prin terminarea în figurină plastică a părții lui superioare, reprezintă încă odată la Sultana strânsa legătură ce exista aici între ceramică și plastică.

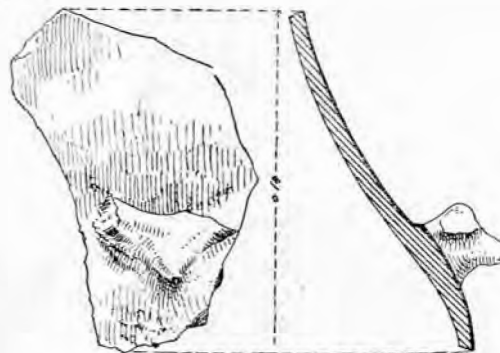

Fig. 11.

Printre ultimele forme de vase întregi sau aproape întregi ce putem înfățișa dela Sultana, u-

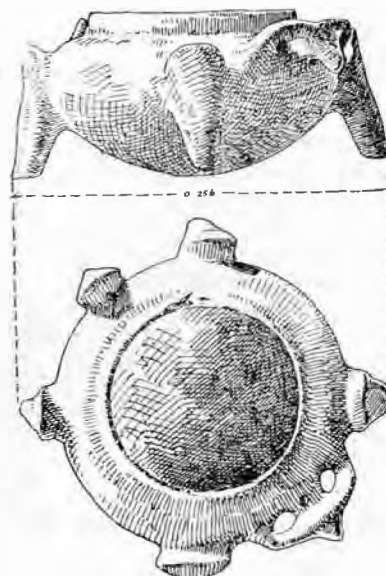

Fig. 12.

nul cu fundul rotund și două torți laterale și găurile torților vertical-piezișe (pl. XXII, fig. 5 sau pl.

XXI, fig. 5), va fi fost mai probabil un capac. Din contra, de și cu fundul rotund, o întrebuințare cu mult mai probabilă de strachină, și nu de capac, va fi avut o altă formă de la Sultana (pl. XXII, fig. 19 sau pl. XIX, fig. 2). De o tehnică și ardere destul de îngrijită, strachina este împodobită din afară printr'un fel de bandă presată în masa lutului, în formă de spirală largă, de o lățime neregulată, bandă ce pornește de la fundul vasului și se termină la o margine a sa. Condușă larg, banda spirală lasă un al doilea ornament intermediar și paralel, care corespunde vârcilor anterioare în variațiile lor înfățișări. Legătura mi se pare cu atât mai întemeiată, cu cât un capac veritabil, tot de la Sultana, cu mult mai regulat (pl. XXII, fig. 7), are ornamentul cu totul similar ca intenție, dar altfel ca execuție și foarte apropiat ca manieră de cele mai sus arătate (pl. XV, fig. 12, 15, etc.).

Ca și aiurea, capace de vase s'au găsit la Sultana, evident, mai multe. În afară de cel prezentat ele se reduc la trei tipuri: un tip de capace găsite mai la adânc, sigur mai vechiu, cu partea de unde capacul se apucă, — în formă de cap de om, aproximativ cum se reprezintă și aparte (pl. XXII, fig. 10 și XXIII, fig. 3 și 8); un al doilea tip, tot mai vechiu față de cel următor, cu partea de unde capacul se apucă în formă mult îndepărtată de reprezentarea plastică a capului uman (pl. XXII, fig. 4); în sfârșit, un al treilea tip, mai nou, cuprinde o serie întreagă de capace mai mult sau mai puțin fragmentare, de diferite mărimi și înzestrate toate cu câte o mănășă puternică (fig. text 13 și 14; pl. XXII, fig. 14 și pl. XXIII, fig. 9).

Întru cât formele ceramice pot fi ilustrate prin fragmente marginale și torți, dăm, în sfârșit, un întreg șir, care să completeze prezentarea de mai sus (pl. XIX, fig. 7-10; pl. XXIV, fig. 1-14). Pentru aprecierea profilului, reproduc câteva fragmente și în text. Fig. 16 de la pl. XXII este pl. XXIV, fig. 10; fig. 11 de la pl. XXII este pl. XXIV, fig. 11; fig. 13 de la pl. XXII este pl. XXIV, fig. 12; profilul fragmentului marginal pl. XXIV, fig. 1 este aproximativ acela reprezentat în fig. 8 de la pl. XXII cu variantele pl. XXII, fig. 15, pl. XXV, fig. 1 (pl. XXIV, fig. 13). Cu mult mai svelt ca profil e ultimul fragment (pl. XXV, fig. 5; pl. XXIV, fig. 14) cu toarta ce începe imediat supt linia de rotund a vasului.

O singură dată, un fragment care reprezintă fundul unui vas are toarta obținută prin străpungere orizontală, în interiorul vasului, nu în afară (pl. XXII, fig. 6). Tot într'un singur cas, o toartă puternică și lată, altfel obișnuit verticală față de suprafața vasului, are pe lângă o linie verticală ieșindă, pe suprafața ei, două proeminente la par-

tea ei superioară (pl. XXV, fig. 6). Drept încă un exemplu de strânsă legătură ce există la Sultana între ceramică și plastică este un fragment care, drept toartă, are înfățișarea plastică și expresivă a unui animal care rage (pl. XXVI, fig. 1, versiunea francesă). Linia frunții i se profilează ca o proeminență orizontală prelungă și ascuțită; de asemenea coarnele masive de-asupra și de laturile orbitei ochilor destul de clar indicate și botul prelung cu gura întredeschisă. S'a găsit la 1 m 20 adâncime.

În prezentarea materialului ceramic, formele constituiesc un mai bun criteriu decât tehnica.

Complementul amândurora este însă ornamentul.

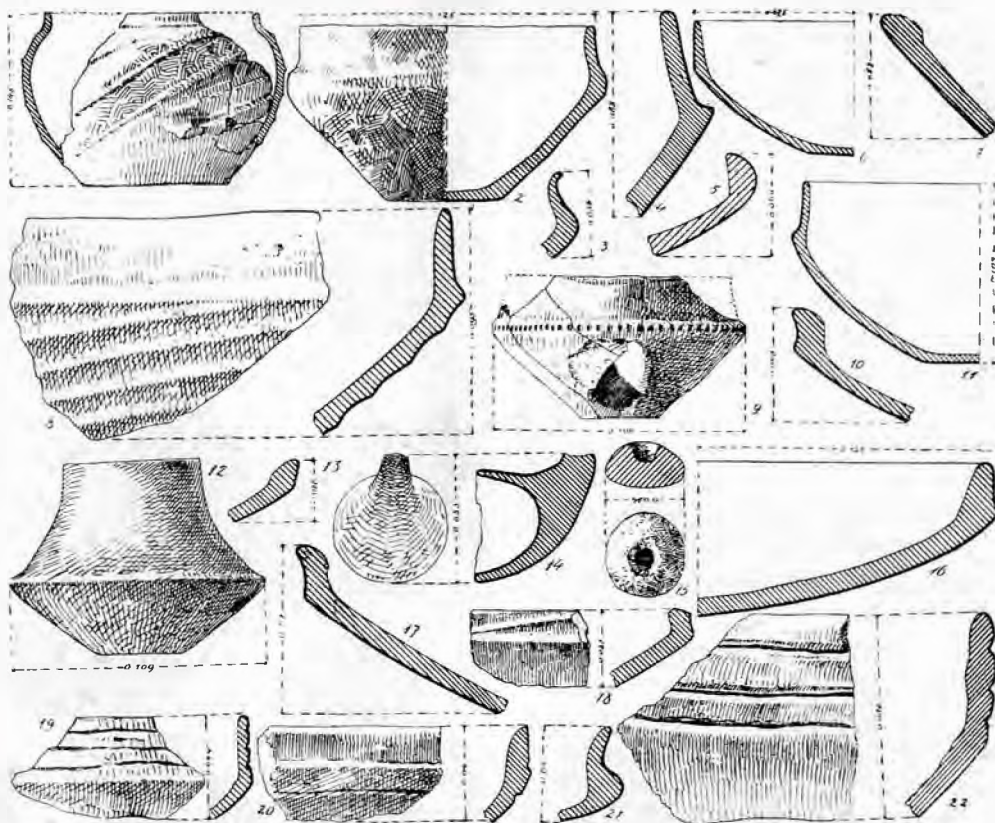
Pl. XIX.

Ornamentarea. Cu ocaziunea trecerii în revistă a formelor ceramice de la Sultana, precum s'a făcut mai sus, am crezut că e bine să menționăm totdeauna și elementul ornamental al diferitelor forme ce am ales drept cele mai caracteristice. De obicei, unei tehnice comune și unor forme obișnuite li corespund în totdeauna și ornamente de aceeași valoare. Sunt și excepții, dar foarte rari.

Am văzut astfel ca elemente ornamentale: brăușoare alveolare și de incrustări paralele: proeminente mai mari sau mai mici, de la care pornesc tot brăușoare; un ornament e constituit din simpla petrecere cu mâna pe suprafața vasului, încă

crud; altul e alcătuit din scrijălituri sau incisii, mai mult sau mai puțin regulate, ce pornesc din spre fund și se subțiază spre gura vasului. Alte ori, presărarea suprafeții vasului cu proeminențe,

ment în care nu riscăm prea mult când vedem originea vaselor zise „côtelés en argile et métalliques” de mai târziu¹; apoi grupe de incisii paralele alcătuiind benzi, etc.

Pl. XX.

cu mult mai multe decât cele utile (două sau patru), constituie de asemenea un ornament, despre care vom adăuga că este cu atât mai firesc, cu cât, în mediul nostru arheologic, neo-eneolitic,

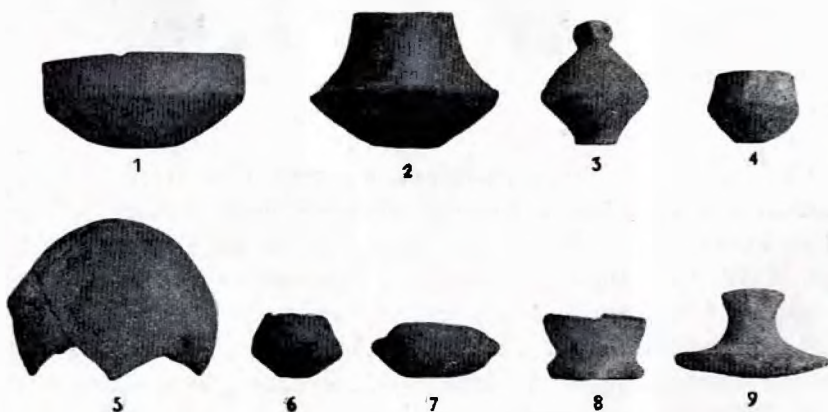
Este întrebarea: cum se presintă ceramica dela Sultana, de astădată în lumina tuturor elementelor ornamentale, dintre care am văzut numai câteva, în legătură cu variația formelor de vase?

Clasificarea ce mi se pare cea mai potrivită și în consens cu mediul arheologic în care ne găsim, ar fi următoarea:

1. O primă categorie, cea mai bine represintată în tot cuprinsul păturii de cultură, corespunzătoare mai mult sau mai puțin aceleia pe care am presintat-o în întâiul rând, din punct de vedere tehnic și formal. E categoria ceramică aceia care, și din punct de vedere al ornamentului, e aiurea în regiunile noastre cu mult mai

veche decât la Sultana, așa precum în alte părți, din același cuprins geografic, ea dăinuiește cu mult după vremea sau epoca de care Sultana se ține.

¹ F. Courby, *Les vases grecs à reliefs*, Paris, 1922, p. 193.

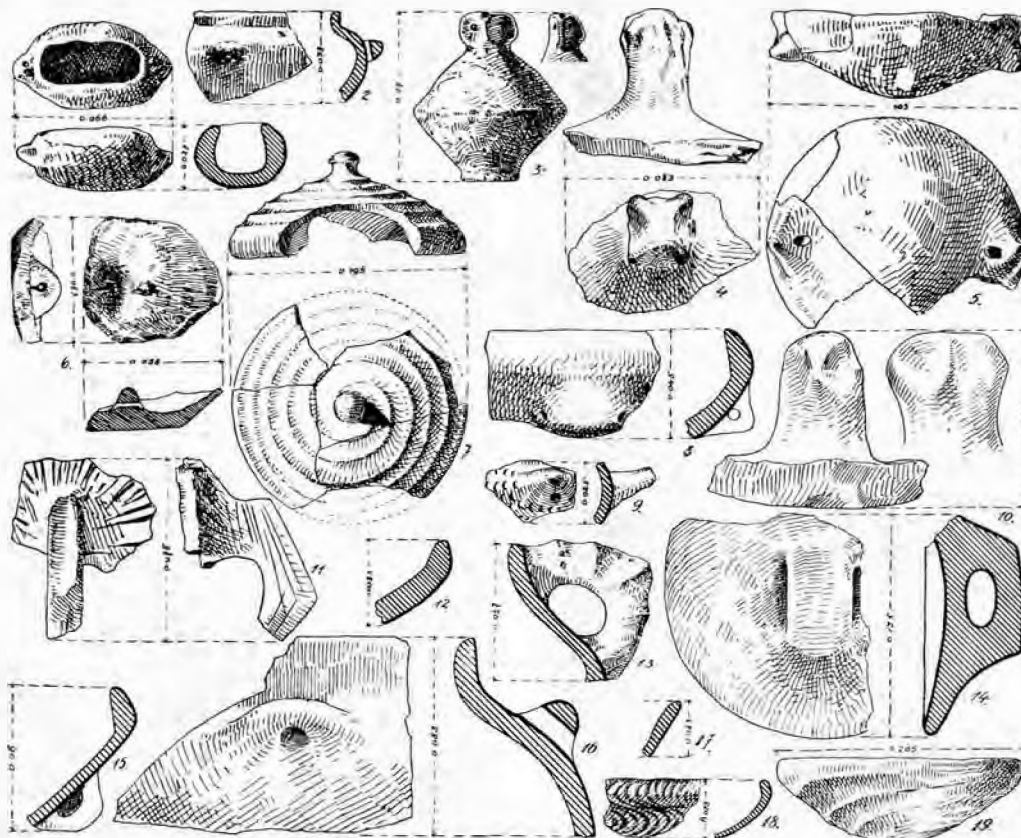
Pl. XXI.

și în bronz, ceramica cu proeminențe este excepțional de bine reprezentată. Am notat apoi vârci și coaste oblice și paralele, sau verticale și iarăși paralele, mai mult sau mai puțin distanțate, orna-

2. Fără a se putea despărți absolut tranșant de cea d'întăiu, o a doua categorie a ceramicii de la Sultana ar cuprinde toate exemplarele de vase cu o ornamentare mai complexă și motive variate, care, simple ca elemente componente, se înfățișează

spiralice, vase monochrome, dar și pictate; în sfârșit

4. Și mai restrânsă, cantitativ, decât toate cele anterioare, ultima categorie ar cuprinde acele exemplare ceramice cu patină și coloare care și

Pl. XXII.

cu un întreg șir de mustre. Vasele din această categorie primă se deosebesc cu totul de acelea din categoriile următoare. Nu lipsesc totuși nici repetate trăsături de filiație stilistică, pe care le vom

supt raportul tehnic și supt acela formal și ornamental represintă la Sultana un maximum de desăvârșire. Această desăvârșire la nivelul cu totul inferior stratigraficește la care această ceramică s'a găsit, precum s'a menționat și mai sus, ne va

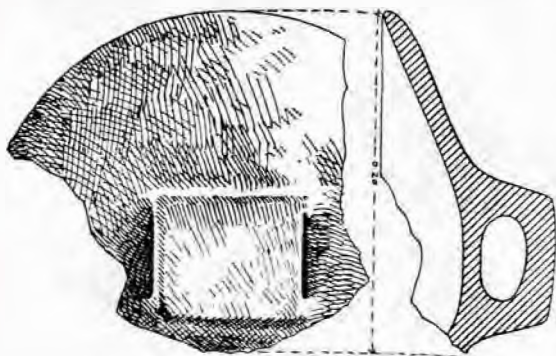

Fig. 13.

menționa. Categoria aceasta este iarăși bine reprezentată, fără a avea răspândirea celei d'întăiu.

3. Într-o a treia categorie mi se pare că se impune a grupa toate exemplarele ceramice de la Sultana cu ornamente de incisie în benzi, mai ales

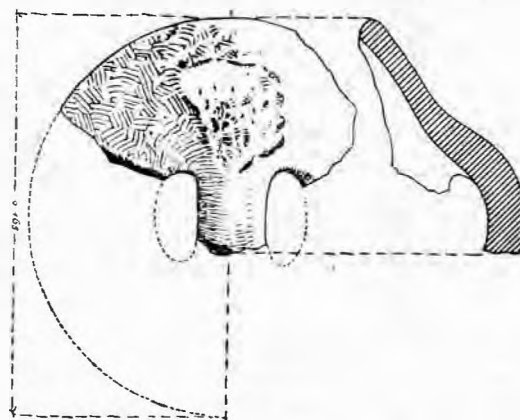

Fig. 14.

sili să revenim, pentru a căuta cea mai plausibilă explicare cu putință.

Deocamdată, câteva detalii cu privire la fiecare dintre categoriile stabilite.

Cu mijloace simple, e în adevăr de mirare cum meșterul preistoric se silește în totdeauna să dea produselor sale ceramice o cât mai variată orna-

PL. XXIII

mentare. Tratarea tehnică, dispoziția și motivul se schimbă foarte des; simetria părților la vase, părți mai totdeauna subliniate, e un adevărat canon. Motivul sau mustra variază continuu, de și procedeul și chiar elementul ornamental sunt aproape aceleași. Nicaeri ca în regiunile noastre, și aceasta se confirmă încă odată la Sultana, predilecția pentru amănuntul ornamental nu înfățișează comparativ forme mai variate și mai apropiate, cu intenție și spirit inventiv, de artă populară a timpurilor noastre.

Mai sus sau mai jos pe marginea vaselor, notând sau numai indicând aproximativ linia gâtului lor, simple brăușoare se detașează organic din pasta vaselor — brăușoare nu suprapuse, sunt și de acestea, — fără a fi asemenea ca lucru: aceste brăușoare sânt aproape identice ca efect (pl. XXVI, fig. 1-3).

Liniile oblice ce se desfac reliefându-se din petrecerea mâinii pe vasele încă crude, numai excepțional pornesc chiar de la marginea vaselor (pl. XXVI, fig. 4). La vasele ceva mai îngrijit lucrate și cu părțile de contur mai precise, aceste linii ușor reliefate se înșiră numai pe corpul vaselor, fie că pornesc de la o proeminență sau nu, și, fie că aceste linii sunt însoțite de altele (pl. XXVI, fig. 5-7).

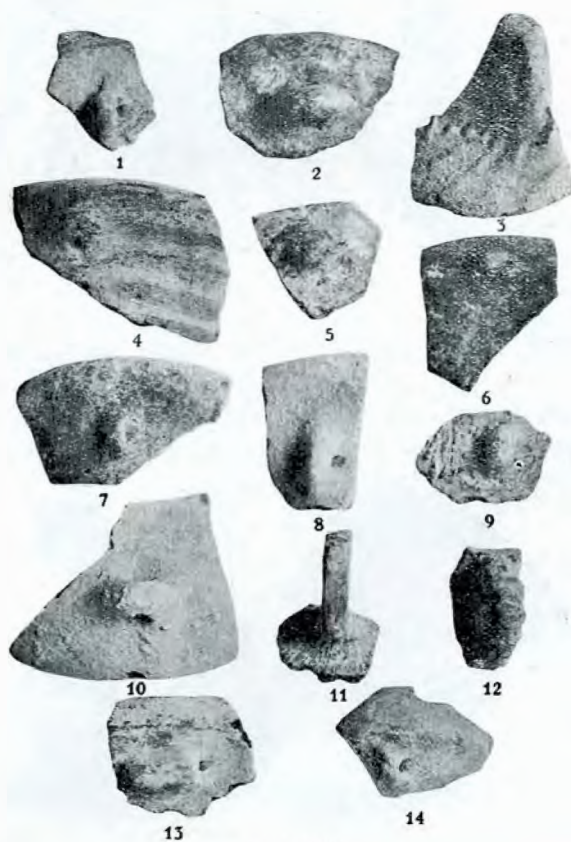
Linia virtuală a maximului de rotunjire a vaselor e de mai multe ori subliniată printr'o proeminență mare, care foarte probabil se repeta, cel puțin încă odată. Meșterul potrivia atunci așa ca pe partea superioară a vasului un ornament să cadă vertical chiar la jumătatea proeminenței, iar un brăușor aiveolar să o însoțească oblic pe partea inferioară, pornind de la extremitatea din dreapta a aceleiași proeminențe. Ornamentul de pe partea superioară a vasului e alcătuit dintr'o linie mediană

ușor reliefată, care într'o parte (cea dreaptă), ia forma unei benzi (pl. XXVI, fig. 8).

În genere, partea inferioară a vaselor e întotdeauna mai slab tratată, așa încât un ornament obținut în același chip ca acel precedent (dar numai prin petrecerea a două degete ce pleacă de lângă toarta „à bouton“, străpunsă vertical) se desface clar pe corpul vasului lăsat fără nicio tratare specială (pl. XXVI, fig. 9).

Un fragment de cupă mică, mai îngrijit lucrată, are cel mai simplu ornament ce poate rezulta dintr'un șir de adâncituri regulate și exact rotunde de-asupra liniei ideale ce desparte partea superioară de cea inferioară a cupei; ornamentul nu este însă de loc naiv (pl. XXVI, fig. 10).

Mai vechiu, naiv și foarte frecvent, dar nici-odată stereotip, este la Sultana ornamentul rezultat din înșirarea pe corpul vasului fie a unei proeminențe (pl. XXVI, fig. 11), fie a unei proeminențe-

PL. XXIV.

tortii, mari și late, de la care pornește un brău profilat tare, ce se repeta de sigur și în partea lipsă (pl. XXVI, fig. 12), fie, în sfârșit, prin dublarea sau triplarea proeminențelor, însoțite sau nu de linii reliefate (pl. XXVI, fig. 14 și 15). O linie a

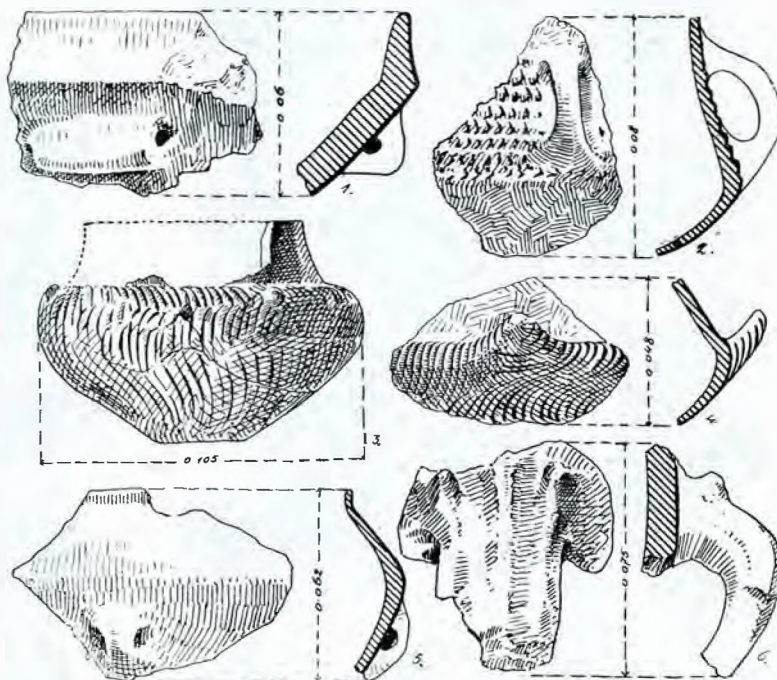
gâtului precisă, un brâușor cu care începe linia de rotunjime a vasului, brâușor însoțit de linii ușor reliefate ce împodobesc neapărat corpul aceluiași vas, ni arată un alt fragment (pl. XXVI, fig. 13).

Variația ornamentală continuă. Pe un fragment marginal de vas mic, o proeminență are înfățișarea unei figuri de om sau de animal (pl. XXVII, fig. 1), cea ce e de o potrivă de posibil la Sultana. Cele mai adesea revin totuși proeminențele simple sau ușor adâncite, la forme de vase mici, cu sau fără brâușoare și linii oblice reliefate în chip inegal (pl. XXVII, fig. 2-4, 7-9, 12 și 15). Rari și mai clar reliefate decât la fragmentul marginal (pl. XVI, fig. 5) sunt liniile oblice de pe un alt fragment marginal (pl. XVI, fig. 6). Penultimul fragment citat (pl. XVI, fig. 5) mai e interesant prin aceea că liniile reliefate sunt oblice dela stânga la dreapta și sunt trase fără considerație de simetria proeminențelor; asemenea casuri sunt rare.

Liniile reliefate, ușor oblice sau verticale, ajung în sfârșit a alcătui adăvurate mici registre (dacă se poate întrebuința aici acest cuvânt) în care e împărțită cu o reală simetrie întreaga suprafață, mai ales cea superioară, a vasului (pl. XXVII, fig. 13, 14 și 23). Pasta și felul de lucru al ornamentului sunt de aceeași simplitate. Proeminențele, când sunt, sunt tot de factură veche. Ne găsim totuși, fără îndoială, în timpuri mult înaintate din punct de vedere cultural, ilustrate încă de alte două fragmente cu proeminențe în vârci și în relief ce pornesc de la ele, oblic sau vertical (pl. XXVII, fig. 11 și 18). Ajungem astfel la vasele al căror rotund al pântecului e împodobit numai cu asemenea vârci paralele mai mult sau mai puțin proeminente. Un asemenea fragment (pl. XXVI, fig. 19) e bine ars, dar de pastă comună și pereții destul de groși; aflarea lui în păturile cele mai de jos ale stațiunii concordă deplin cu tot ce s'a găsit mai superior la acest nivel. Originea neo- și eneolitică a ceramicii „côtélée“ se exemplifică încă odată destul de concludent.

Tot așa de interesante observațiuni de caracter general arheologic ni oferă la Sultana, pe de o parte ornamentul de încrustare și adâncire, pe de alta acela constituit de brâușoare. Am văzut ceva din întrebuințarea amândurora, dar numai în treacăt. Evident că maximul lor de întrebuințare nu putea fi decât de a acoperi cât mai mult din suprafața

vaselor cu unul sau altul dintre aceste ornamente. Dragostea de variare intervine însă și aici, pentru ca, în ce privește mai cu samă cel d'întăiu dintre ornamentele citate, să ajungem la motive noi, necunoscute până la Sultana și explicabile aici cu toate datele stilistice convingătoare, de la mai vechiu la mai nou, dela superior la inferior și degenerat, dela mai complex la mai simplu. Și, de astă dată, inferior sau degenerat și mai simplu înseamnă la Sultana cea ce e mai nou și mai de-asupra în pământ; cea ce e superior și mai complex e mai vechiu și s'a găsit mai adânc în pământ. Pe de altă parte, nici firul de evoluție dela mai simplu la mai complex și dela mai vechiu la mai nou nu e prea greu de recunoscut; bine înțeles că în această privință, și mai

Pl. XXV.

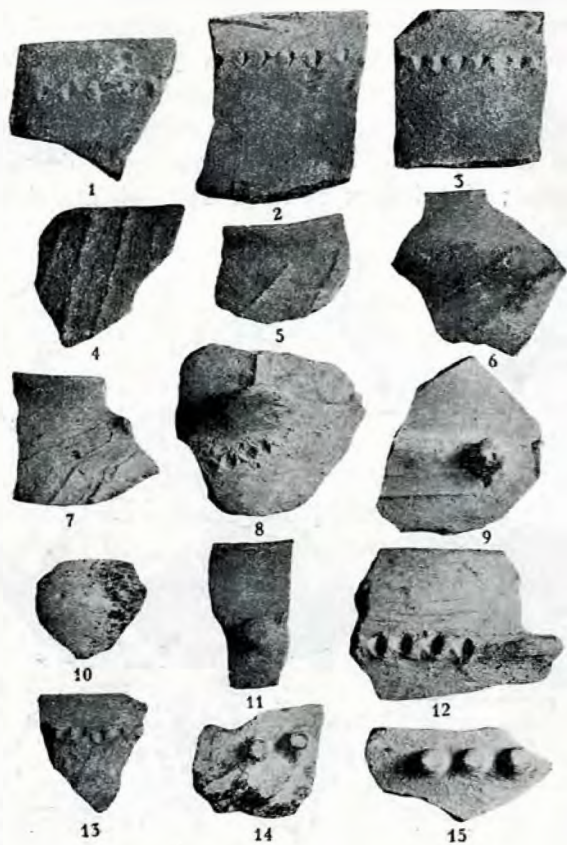
ales pentru acest ornament, datele dela Sultana sunt numai un început.

În timp ce un fragment marginal cu un început de lobare (pl. XXVII, fig. 10), dar și altul fără această lobare (pl. XXVII, fig. 16), au poate amândouă numai încreștări ornamentale pe buza, cele mai multe altele înfățișează un asemenea ornament și pe corpul vaselor, fie la linia despărțitoare dintre gât și corp, fie în șiruri pe o mare parte a corpului. Cu amănunte aproximativ asemenea, motivele totuși diferă. Unul e motivul când se încreștează numai buza și linia de gât a vasului (pl. XXVII, fig. 17 și 20) și altul când un ornament asemănător se repetă de-asupra și dedesuptul aceleiași linii; repetiția aceasta, mai neregulată, e

însoțită într'un cas (pl. XXVII, fig. 27) de mai multe linii reliefate ce cad perpendicular pe linia pomenită; aceeași repetiție poate fi și mai regulată, alcătuită din două șiruri de mici triunghiuri cu vârful în jos (pl. XXVIII, fig. 4). Încrестarea sau adâncirea aceasta, departe de a fi executată în același chip, variază voit. Un șir de adâncituri mai lungi (pl. XXVII, fig. 24) sau un alt șir de asemenea adâncituri ascuțite sus și jos (pl. XXVII, fig.

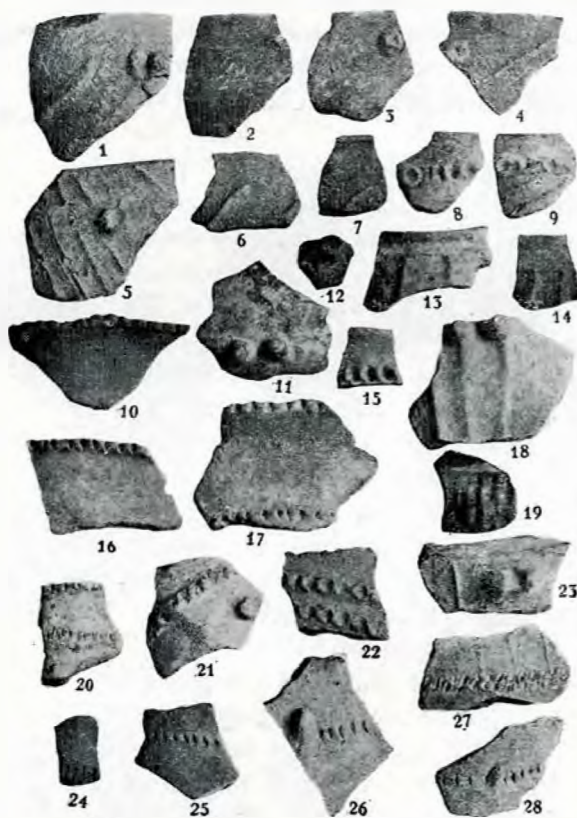
XXVIII, fig. 3); fie că se apropie iarăși de forma triunghiulară (pl. XXVIII, fig. 7 și 8); fie că excepțional asemenea adâncituri paralele și verticale sunt tăiate la jumătate de tot atâtea linii orizontale (pl. XXVIII, fig. 11). Într'un singur cas, ornamentul, similar ca principiu, e constituit numai din linii de incisie ce lasă între ele tot atâtea altele în relief (pl. XXVIII, fig. 15).

Că asemenea adâncituri se repetă, e tot ce poate fi mai firesc. Cu mult mai mult decât brăușoarele, ele ajung însă să ocupe cea mai mare parte din suprafața vasului (pl. XXVIII, fig. 12, 14, 19 și 20). Ornamentul este firește mult mai variat, de și procedeul diferă cu puțin dela cas la cas. Să se compare spre pildă fragmentele pl. XXVII, fig. 21 (brăușorul simetric ce întovărășește proeminența se repetă ca și aceasta cel puțin încă odată și cel mult de încă trei ori) și 22 sau pl.

Pl. XXVI.

25) diferă mult de altele oblice și de formă cam triunghiulară, indiferent de faptul că aceste din urmă (pl. XXVII, fig. 26 și 28) sunt întrerupte de câte o proeminență, de același fel, de și fragmentele sunt de la vase deosebite. Pe un alt fragment (pl. XXVIII, fig. 1), adânciturile sunt regulat triunghiulare și cu vârful în jos. Mai dese, adânciturile sunt într'un alt cas (pl. XXVIII, fig. 5) mai puțin regulat geometrice, ca să varieze altă dată prin îndoirea capetelor (pl. XXVIII, fig. 2), și într'un al treilea cas prin încovoierea cu oarecare regularitate a adânciturilor liniare și paralele în pasta încă moale a vasului crud (pl. XXVIII, fig. 6). Dintr'un amănunt infim, meșterul încearcă și reușește a face un element ornamental variat și original. Variantele nu sunt puține, fie că liniile se subțiază și se lungesc, totdeodată încovoiindu-se puțin (pl.

Pl. XXVII.

XXVIII, fig. 9 cu acelea din pl. XXVIII, fig. 12, 13 și 16. Ultimul fragment citat îl putem socoti ca un exemplu de legătura strânsă ce exista între tehnica ornamentului de adâncime și brăușoarele. De asemenea, de și cu un efect ornamental diferit, de sigur anume voit, și alte fragmente (pl. XXVIII, fig. 10 și 20) au asemenea adâncituri: în pasta încă moale a vasului, adânciturile făcute unele lângă altele scot între ele tot atâtea părțile proeminente, asemenea

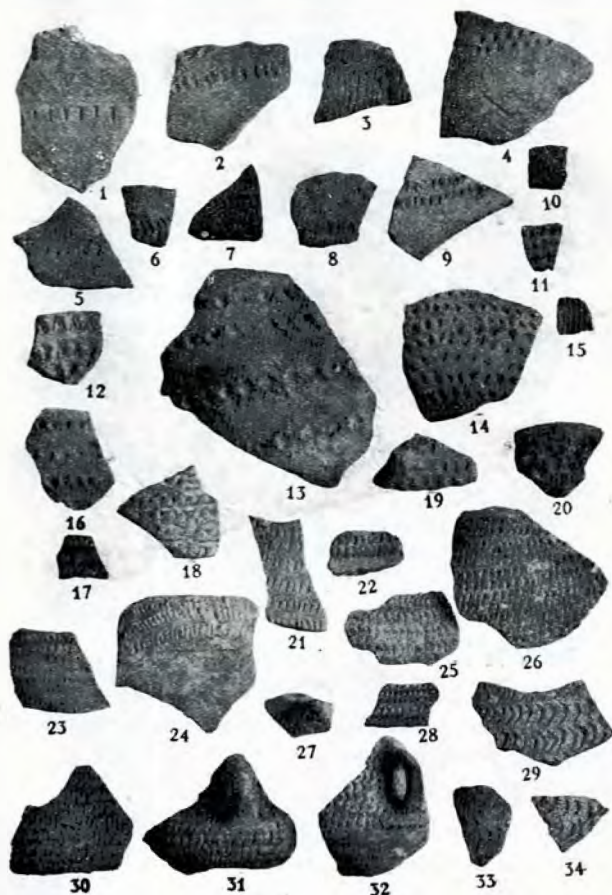
cu acelea ale unui brăușor. Încă odată avem prilejul de a constata o strânsă logică decorativă la aceste produse modeste ale industriei umane. Cu mijloace dintre cele mai simple se realizează lucruri din ce în ce mai bune, ce denotă un real simț plastic și artistic.

Mai puțin capabil de variare, ornamentul de brăușoare e părăsit la produsele ceramice mai bune. În schimb cu atât mai des se întrebuințează acela de crestare și adâncire, fie că are forma de liniuțe de parentesă (pl. XXVIII, fig. 17 și 22), fie aceia de linii de exclamare fără punct, sau de șiruri de mici triunghiuri cu vârful în jos, mai mult sau mai puțin paralele (pl. XXVIII, fig. 24). Cum tehnicește un asemenea ornament era greu de realizat fără fixarea unor linii orizontale de direcție jur împrejurul vasului, căci se risca lipsa de paralelism a ornamentului mai tuturor fragmentelor de vase mai sus citate, s'a procedat în consecință. Și, atunci, ori s'au trasat de-a dreptul linii orizontale, care, ca și ornamentul de simple adâncituri quasi-rotunde ce închideau, erau umplute cu o pastă albă, — casurile sunt de tot rare (pl. XXVIII, fig. 18) —, ori, și acesta, de și mai abil, chiar rafinat, e procedeul prin comparație cel mai des la Sultana, liniile orizontale de direcție sunt conduse așa încât, în profil, partea ornamentată a vasului se înfățișează ca un șir de ieșinduri și adâncituri suprapuse, crestate cu acele semne de parentesă de care am vorbit (pl. XXVIII, fig. 17, 22, 23, 25, 26, 28, 29-32). Crestăturile acestea cap la cap taie mai mult sau mai puțin regulat (în orice cas mult mai regulat decât după procedeul anterior), o bună parte a vasului (pl. XXVIII, fig. 32 sau pl. XXV, fig. 2), sau chiar cea mai mare parte a sa (pl. XXVIII, fig. 31). Dacă liniile orizontale de directivă sunt adâncite mai neglijent, și ornamentul suferă atunci ca simetrie (pl. XXVIII, fig. 26); cu o excepție explicabilă, când vasul e mic de tot (pl. XXVIII, fig. 27 și XXII, fig. 9). Din contra, când șanțurilele orizontale au fost trasate sigur și adânc, ornamentul ajunge să se înfățișeze ca în fragmentul pl. XXVIII, fig. 28, unde un șanțisor cu un clar ornament de închidere a parentesei alternează cu unul, invers, de deschidere a aceleiași semn. Efectul este asemenea cu acel al ornamentului căruia arheologii germani îi zic „falsches Schnurornament“, — dar mai complex e acesta de la Sultana, ale cărui elemente cred că sunt acelea pe care le-am presintat noi.

Cu aceasta ajungem însă la un ornament cu totul aparte în cadrul arheologic al Daciei, ca și al Europei Sudestice, exemplificat prin câteva fragmente, unele marginale și altul al unui mic vas

aproape întreg, găsite — a se nota — în pătura cea mai de jos a stațiunii dela Sultana. Le presintăm, după cele citate, în chiar această succesiune de la mai puțin adânc la mai adânc (pl. XXVIII, fig. 30-32; apoi fig. 29, 33 și 34; în sfârșit, pl. XXIX, fig. 1-17 și XXX, fig. 4). De remarcat că din punct de vedere tehnic și formal am trecut de mult de posibilitățile primelor grupe ceramice stabilite mai sus și ne aflăm în fața unora dintre cele mai bune produse ceramice dela Sultana.

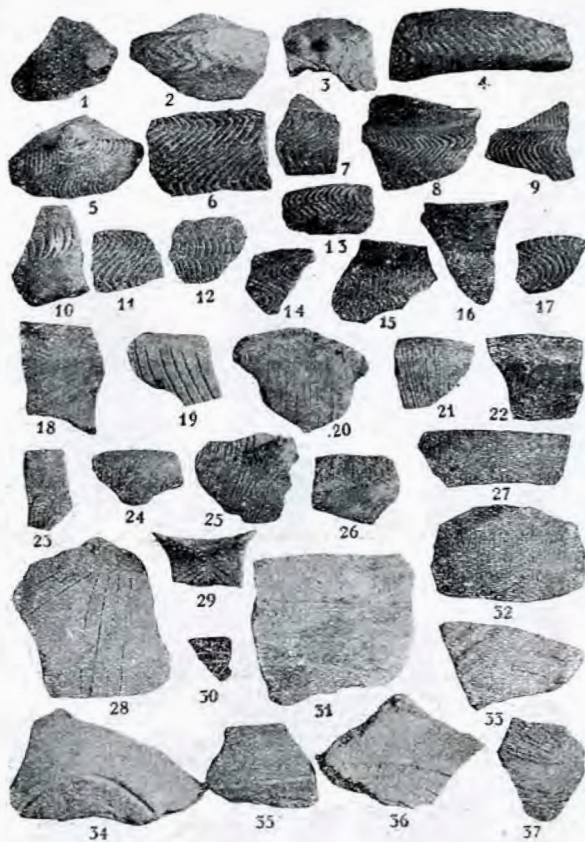
Din ce se compune ornamentul înfățișat pe ele? În legătură cu elementele de filiație stilistică arătate mai sus, răspunsul nu pare prea greu. Sunt

Pl. XXVIII.

fără îndoială și în primul rând acele semne de parentesă pe care, paralele între ele, le-am văzut și mai sus (mai sus și ca nivel), în șiruri, pe suprafața vaselor și dispuse în chip cu atât mai regulat, cu cât liniile orizontale de directivă au fost mai bine trasate. Același ornament îl revedem la trei fragmente executate de tot simplu (pl. XXVIII, fig. 29, 33 și 34). Evident că, la vase din ce în ce mai bune, ornamentul ia înfățișări variate; prototipul rămâne același. Sunt toate aceleași semne de parentesă puse cap în cap (de exemplu pl. XXIX, fig. 3, 7 și 12), legate între ele cu îndemănare.

Despre finețta de material și lucru, două fragmente ni dau mai cu deosebire o splendidă dovadă (pl. XXIX, fig. 5 sau pl. XXV, fig. 4 și pl. XXIX, fig. 18 sau pl. XXII, fig. 18).

Pl. XXIX.

Dacă la aceasta mai adăugăm prezența aceluiași ornament la o formă ca aceia presintată în fig. 3, pl. XXV și 4, pl. XXIX (piriformă și cu proeminențe, formă și accesorii de o potrivă de caracteristice Daciei și Sudestului) și, nu mai puțin, că, într'un alt cas (pl. XXIX, fig. 16), același ornament îl constatăm alături de unul pictat, pe gâtul vasului (lucru iarăși așa de caracteristic dacic și sudestic pentru aceste vremuri), ornamentul mai sus presintat ni apare în chip organic legat de mediul nostru arheologic, și printre cele mai frumoase propuse ale epocii neo- și eneolitice la noi. Sunt de altfel și cele mai puține. De forme de tot mici, în majoritate, vor fi avut cel mai probabil o întrebuințare religioasă.

Dar ceramica de la Sultana mai numără încă două serii de produse, care, deosebindu-se de cele de mai sus, mai ales ca ornament (în parte și ca tehnică), ne-au silit să le grupăm aparte: o ceramică bandată, liniară și spiralo-meandrică mono-

hromă, cu puține urme de ornamentare prin incrustări umplute cu alb; în sfârșit o ceramică pictată de două feluri: un fel mai primitiv, supt toate raporturile, folosind ca motive același ornament spiralic anterior citat; un al doilea fel, care nu se poate explica fără preexistența celui anterior, cu produse de o distincție tehnică, formală și ornamentală, printre cele mai desăvârșite ale timpurilor preclasice. Cunoscute în întreg cuprinsul Daciei și al Europei Sud-Estice, niciuna din aceste grupe nu aduce la Sultana forme cu totul nouă, cu excepția ultimei sub-grupe citate. Totuși condițiile de aflare, în legătură cu celelalte amănunte (forme, tehnică, ornament), sunt destul de interesante ca să urmărim lucrul cu oarecare amănunțimi. Nivelul inferior stratigraficește la care ne aflăm, nivel mai sus de care unele produse ale grupei penultime trec, cele mai multe, însă, nu, dar cele aparținând grupei ultime, de loc, — sunt date mai ales menite să trezească o întinsă discuție cu privire la locul ce ocupă acest gen de ceramică la Sultana, în comparație cu alte stațiuni preistorice din Dacia și Sudest. Și în această privință, firește, Sultana e numai un început.

De o tehnică adesea destul de îngrijită, fără a trece, bine înțeles, o anume limită, care este mult depărtată și de calitatea tehnică a ceramicii cu ornamentul în parentesă și de aceia a ultimei grupe stabilite, — ceramica penultimei grupe are forme care, departe de a varia în chip deosebit de acelea ale celorlalte grupe, din contra se aseamănă cu multe dintre ele. Lipsită de vre-o distincție deosebită, de multe ori avem impresia unei ceramice de us comun, sau pentru o lume mai simplă și mai nevoiașă. Impresia încetează când intervine spirala, ca să se schimbe într-o impresie

Pl. XXX.

de adevărat lux și rafinament, când examinăm formele și ornamentarea exterioară și interioară a exemplarelor ceramicii din ultima grupă. Câteva exemple din fiecare.

Nu de puține ori, grupe de incisii liniare, paralele între ele și oblice sau verticale ca direcție, acopăr în îmbinare variată întreg vasul sau o bună parte a lui (pl. XXIX, fig. 20, 21, 27 și 32). Ca și în maniera mai primitivă, constatată mai sus, la care oamenii s'au întors după timpurile de superioară înflorire a vieții de aici, acest fel de linii se întâlnește în unghiuri mai mult sau mai puțin regulate (pl. XXIX, fig. 20-26). De remarcat că unul dintre fragmente (pl. XXIX, fig. 20) are o proeminență care de sigur se va repeta; că un altul (pl. XXIX, fig. 24), de și mai mare și mai grosolan, e identic ca profil cu splendidul fragment cu ornamentul în parentesă citat mai sus (pl. XXIX, fig. 17 și pl. XXII, fig. 18); de asemenea că alte două (pl. XXIX, fig. 25 și 26) au și ele proeminențe. Nimic mai firesc ca, și la Sultana ca și aiurea, asemenea incisii să fie grupate în adevărate benzi, mai înguste sau mai late (pl. XXIX, 18, 28 și 31; pl. XXX, fig. 3, profilul pl. XXII, fig. 12). Ornamentul de pe o toartă (pl. XIX, fig. 29), cu o linie mediană verticală și altele oblice în unghi, paralele între ele, nu e mai puțin familiar. Și tot așa de puțin străin este acela de incisii adânci verticale și oblice (pl. XXXI, fig. 3 și 4, primul e de pe corpul unui vas). Mai rar decât aiurea, și anume în părțile de apus ale Daciei, acest fel de ornamente erau umplute uneori cu o culoare albă¹, ca pe un fragment de vas minuscul, dar îngrijit lucrat (pl. XXIX, fig. 30). De astă dată ornamentul e pe partea interioară a vasului, cea ce e destul de obicinuit în Dacia și Sudestul nostru; pe din afară ornamentul e cu mult mai simplu; cu totul simple, umplute cu alb sunt și creștăturile de pe buză (pl. XXX, fig. 2 și profilul pl. XXII, fig. 17).

Destul de bine e represintat la Sultana și ornamentul în spirală; de tot puțin, cel meandric.

Din punctul de vedere al variației ornamentului spiral avem la Sultana aproximativ următoarele variante.

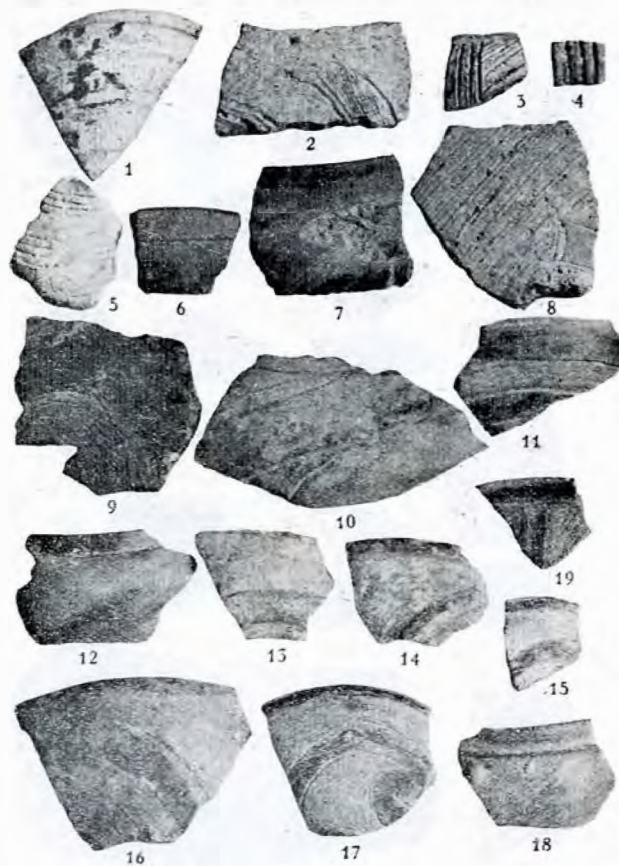
Benzi spiralice alcătuite din două incisii paralele adânci, benzi ce sunt umplute cu alte incisii, mai mult sau mai puțin regulate (pl. XXIX, fig. 34-37; pl. XXXI, fig. 2, 7, 9 și 11).

Ornamentul spiralic rezultă din gruparea a două sau mai multe adâncituri sau incisii spiralice paralele, ce încunjoară tot rotundul vaselor (câte două incisii adânci, pl. XXXI, fig. 1; câte patru și suptiri, pl. XXXI, fig. 5).

Alte ori, ornamentul spiralic e mai schematic și rezultă din adâncituri spiralice destul de îngrijit trasate pe pereții vaselor (pl. XXX, fig. 3).

¹ V. și pl. XIX, fig. 3-6.

O categorie aparte o formează în chip firesc casurile când ornamentul este spiralic mat, în bandă ușor reliefată, ce încunjoară pereții vaselor. Acum, fie că suprafața vaselor rămasă e lăsată fără niciun ornament (pl. XXXI, fig. 12) sau e lăsată fără nicio îngrijire (pl. XXXI, fig. 13), fie că și această suprafață e acoperită cu deosebite linii ușor incisate, mai mult sau mai puțin regulat (pl. XXXI, fig. 14, 15 și 17; pl. XXXII, fig. 16 și 17), între aceste fragmente, în deosebi unul (pl. XXXI, fig. 17) lasă să se detașeze elementul spiral în chip cu totul clar, luciu mat, față de fața vasului scrijelată fără ordine. Și mai tare profilată e banda

Pl. XXXI.

spiralică de pe un alt fragment (pl. XXXI, fig. 14).

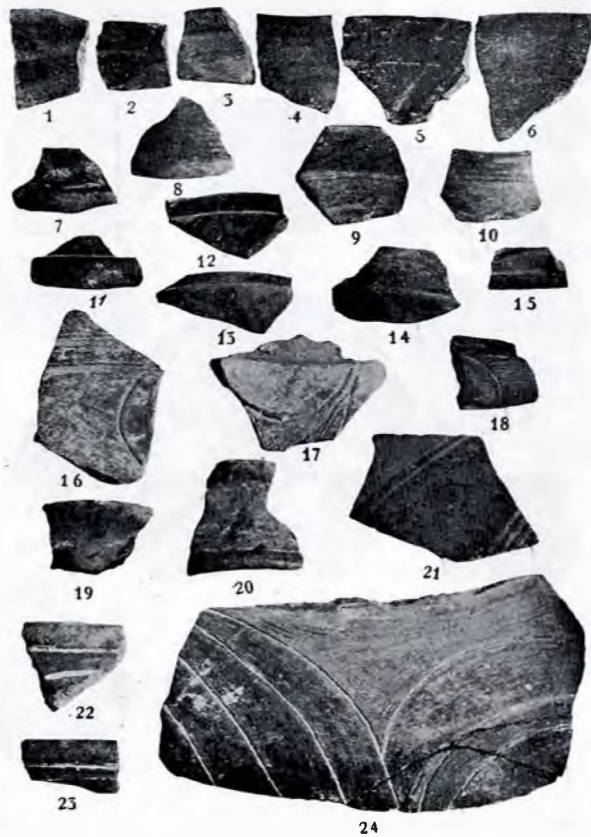
Mai rar, dar tot supt influența ornamentului spiralic în una din variantele de mai sus, e atunci când partea superioară a vasului în jos de linia gâtului e încinsă de o bandă umplută cu ușoare incisiuni (pl. XXXI, fig. 6).

Și iarăși rar la Sultana e cazul când incisii curbe, altfel puțin regulate, însoțesc o bandă ce se observă pe interiorul unui vâscior plat (pl. XXXI, fig. 19); exteriorul aceleiași tipului cu buza dreaptă are un ornament de scurte creștături a liniei ce desparte gâtul de corpul vasului și un ornament de incisii oblice (pl. XXXI, fig. 1).

Schematic, în orice cas tot spiralic și în aceeași manieră e ornamentul de pe fragmentul unui vas mare (pl. XXXI, fig. 10).

Singurul exemplu de ornament meandric este, în sfârșit, la Sultana, acela când, pe un fragment de vas mare (pl. XXXI, fig. 8), ornamentul principal mat, cuprins între linii de incisie, altfel puțin precise, e încunjurat pe suprafața vasului de un ornament liniar oblic, compus din grupe de câte două linii adânc incisate, la egală distanță unele de altele, grupe ce și ele sunt despărțite de alte incisii mai ușoare quasi-paralele.

Nu mai puțin interesante mi se par, pe de altă parte, și diferențele ce trebuie să facem în ce

Pl. XXXII.

privește ornamentul, din punctul de vedere de astă dată al elementului destul de important la Sultana, care este *coloarea*. În această privință putem nota următoarele variații.

Când ornamentul, tehnic este constituit cum s'a arătat mai sus, se compune dintr'o bandă umplută de incisiuni mai mult sau mai puțin regulate și această bandă este acoperită de o culoare ocrumată, restul vasului rămânând de înfățișare ușor patinată, obișnuită eneoliticului regiunilor noastre până în plină epocă de bronz.

Când ornamentul, tot spiralic, e cu mult mai îngrijit, dar și mai complicat. Meșterul ceramist a

potrivit așa ca efectul ornamental să fie dublu: pe de o parte al ornamentului spiralic acoperit cu ocrumă, pe de altă și acela al suprafeței ușor patinate și acoperite de incisii paralele de caracter tot spiralic (pl. XXXII, fig. 24). Foarte probabil că aceste incisiuni erau umplute cu alb; o dovadă o avem în două fragmente mai mici (pl. XXXII, fig. 22 și 23), unde banda de caracter spiralic și colorată în același fel e strânsă între incisii umplute cu o materie albă. În sfârșit

O ultimă variație supt raportul întrebuințării colorii ar fi aceea, mult mai puțin represintată la Sultana și care se exemplifică mai ales prin vâsciorul deja prezentat cu ocaziunea formelor (pl. XVII, fig. 8 și pl. XVIII, fig. 5). Ornamentul e alcătuit din zigzaguri verticale făcute cu ocrumă și care, paralele între ele, jur împrejur pe suprafața vasului, lasă să se vadă destul de clar această suprafață ușor patinată, după maniera cunoscută. A nu se trece și cu această ocaziune amănuntul formeii specific sudestice, ca și, în această legătură, proeminențele acestui vas.

Avem și un cas (pl. XXXI, fig. 16) invers, când ornamentul principal, de caracter spiralic, îl constituie nu coloarea suprapusă, ci acest ornament face parte din suprafața ușor patinată a vasului, care, aceasta, este, ca să zicem așa, colorată cu o culoare de pământ, de fapt muruită; intenția coloristică e totuși clară.

Benzi late orizontale, acoperite cu ocrumă, fără linii de îngrădire marginală, au la Sultana și două fragmente de suporturi (pl. XXXII, fig. 19 și 20).

Factura pasteii în toate cazurile de mai sus e destul de simplă relativ și, cu excepția patinei, nu are nimic din finețea, puritatea și rezonanța ultimei categorii de ceramică pictată la care ajungem (pl. XXXII, fig. 1-15, 18 și 21), ceramică ce represintă tot ce s'a realizat mai desăvârșit sub acest raport la Sultana.

De forme totdeauna mici, cea ce înlătură caracterul utilitar comun în formă de tepsii, cupe cu buza dreaptă, mai înaltă sau mai scundă, toate exemplarele acestea, străchioare, cupe mai înalte sau vâscioare piriforme, cu buza însă mai înaltă, au pe suprafața lor bine patinată un ornament liniar și spiralic care acopere cu reală gingășie suprafața și, cea ce e cu deosebire de remarcant, și interiorul lor (pl. XXXII, fig. 1-3, 5, 6 și 12). Alte ori meșterul se mulțamește cu forme distinse și suprafața frumos patinată, fără niciun ornament (pl. XXXII, fig. 7, 8, 11 și 14), cel mult, ca în ultimul cas, singure incisii radiale pe partea inferioară. Totuși nici incisiile de maniera anterior menționată, mai neregulate, ce umplu benzile, nu

e exclusă (pl. XXXII, fig. 18), cea ce e iarăși semnificativ. Coloarea e ușoară și motivul spiralic stilizat sau liniar se detașează clar pe suprafața vaselor. Din nefericire fragmentele sunt mici; un singur ochiu de volută se poate deosebi la unul (pl. XXXII, fig. 15).

În resumat și date fiind condițiile stratigrafice în care s'a găsit, ceramica dela Sultana o putem împărți în următoarele trei mari grupe care, pe de-a-supra considerațiilor și probabilităților stilistice de amănunt, ar resuma aspectele culturii de aici:

1. O ceramică comună, monohromă, cu ornamente liniare și proeminente, ceramică ce ține tot cuprinsul păturii de cultură.

2. O ceramică spiralo-meandrică, proporțional mult mai restrânsă, incisată și pictată.

3. Ceramica cu ornamentul de parentesă, cu care, ca și cu ultima grupă a ceramicii pictate, se încheie cel mai vechiu și mai de samă capitol al culturii de aici și oamenii se întorc la starea de viață anterioară, fără manifestări mai deosebite.

UNE ICÔNE BYZANTINE AU PORTUGAL

par N. IORGA.

Le bibliothèque d'Evora au Portugal conserve une image sainte d'un caractère tout à fait particulier. Nulle part comme ici ne se

Sur un fond d'or, dans des vêtements d'un riche coloris, saint Constantin et sa mère, sainte Hélène, se présentent de la fa-

rencontrent des éléments empruntés à l'Occident latin au beau milieu d'un travail artistique dont la note orientale est indiscutable.

çon dont les ont toujours conçus les peintres de l'Orient orthodoxe. Le ressemblance est absolue avec la façon dont on les voit

sur telle icône roumaine que nous avons donnée au petit Musée de l'École roumaine en France à Fontenay-aux-Roses (celle-ci est ornée aussi d'un très beau vêtement en argent martelé). Les inscriptions grecques ont cependant une particularité : alors que pour l'Impératrice il y a : ἡ ἀρχὴ Ἑλένη, du côté de Constantin on lit : Ὁ ἀγιος Κωνσταντῖνος. Donc *une forme italianisée*.

Ceci explique pourquoi dans le cercle bizarre contenant une croix délicatement ornée il y a une inscription latine : *In hoc signo vinces*.

On a donc à faire avec un travail d'o-

rigine italienne, L'icône doit venir de ce Midi de l'Italie, de ce royaume de Naples, où il y avait, dès le XVe siècle au moins, d'importantes colonies grecques et albanaises dont les traces subsistent encore, avec leur clergé de rite oriental et la mémoire des vieilles chansons balcaniques.

Quant à la date où a été fait le travail, si les caractères grecs ont, par imitation de la part du copiste d'un type beaucoup plus ancien, une note archaïque, ceux de l'inscription latine appartiennent à l'époque de la Renaissance, au XVIe siècle.

Acum doi ani am presintat aici pe Grigore Matei Ghica, fondatorul Frumoașei lângă Iași și al Pantelimonului lângă București, mergând cu Curtea lui moldovenească în căutarea mănăstirilor vechi, în-tăia „inspecție a monumentelor istorice“.

Iată și pe omonimul lui Grigore Alexandru Ghica, a cărui grijă se îndreaptă, la 15 Iulie 1764, către preoți pentru ca, într'un întins hrisov, cu citații din hotărârile sinoadelor, care impun cercetarea prealabilă a celor cari voiesc să se preoțească, oprind hirotonisirile furișe peste hotar, se gândește la zidirea fără rost a bisericilor proaste, care ieau credincioșii de la cele bune:

„Al doile nesocoteală și nerânduială, nu mai mică și mai puțină decât cea de sus, am aflat că curgea de spre zidirea bisericilor ce se zidesc așa fieștecum și unde vor, fără trebuință, cu repezirea nesocotită și cu cuget fără de treabă și necuvântătoriu a multor creștini, din care unii dintr'acilea, din mândrie și de deșartă slăvire umflându-să și de fantăsie biruindu-să, poftesc cu acest chip ca să câștige laudă vecnică și în viață și după moartea lor și ceru mai mult slava lor și decât slava lui Dumnezeu, iar alții, din nesocotită râvna lor sau din sfatul celor neînvățați și fără de minte și cu adevărat orbi îndemnându-se, ajung la ipolipsis greșite și vătămătoare de suflet, socotindu-să, nu cu cuviință și cu evlavie, ci cu necuviință, cum că atâta numai ajungea ca să se învrednicească spre ertarea păcatelor lor cele grele care au lucrat și ca să se întraripeze să meargă drept, fără de osteneală, la cele cerești, de vor zidi pre pământ un lăcaș făcut cu mâna, nesocotind cât de puțin pentru a lor lăcaș, adecă pentru a lor suflet. Din care se pricinuește de *se înmulțesc bisericile și paraclisurile cele proaste* și la acele de obște lăcașuri nu se face a-cea de obșteie adunare norodului ce este

rugă unită a creștinilor și lui Dumnezeu plăcută și primită, fiindcă unde este adunarea la biserică poate să zică fieștecare din creștini cu Prorocul și Împăratul: „În mijlocul multului norod te voi lauda, Doamne“.

„Iară înmulțirea bisericilor pricinuesc *ca să se pustiască acele vechi biserici și să rămâie-lăcașuri drumeșilor sau a talharilor sau cuiburi dobitoacelor*, până când, din vreme în vreme lenevind-u-să grija lor, vor agiunge și cele nouă-făcute spre pustiire; din care curge și înpuținare afierosirilor, odoarălor și veșmintelor celor sfinte ce se dau către Dumnezeu, cu care se împodobesc bisericile și milostenia cea către săracii preoți în multe părți împărțându-se.

„Pentru aceste dar nenorocite și pricinuitoare de stricăciune și de vătămarea celor către Dumnezeu lăcașuri nesuferind Domniea Mă și urmând după canonul al cinciele al soborului de la Gangra și după canonul al 25 de la Laodichea, ce zice: „unde agiungea un preut, episcop să nu să facă și, unde sânt biserici de ajuns, biserică nouă să nu se zidească, ca să nu se micșureze a bisericii adunare și nume, iată voim și pentru aceasta, și poroncim, și hotărâm: de acum înainte niciunul să nu cuteze să zidească din temelie biserică nouă fără de știrea și voia Mitropolitului, căci întru acest chip și canonul al 4 al soborului a toată lumea aevea hotărăște și zice: „Niciunul să nu zidească la vre un loc lăcaș fără de știrea și voia episcopului“.

„Însă acesta se cade să fie și în purtarea de grijă a arhiereului, ca să nu se deie voie să zidească fieștecine biserici, și acei ce n'au putere ca să înzăstreze biserica cu cele trebuincioase venituri și sfinte odoară ce sânt spre împodobirea casei lui Dumnezeu și spre chivernisala la aceli din toate zilele a preoților și a slujitorilor ce se află într'insa după al 17 canon al 7 sobor, ce

zice: „Acel ce va să zidească mănăstire, așijdere și biserică, de nu va avè toate cele trebuincioase spre întemeierea lor, să se poprească de episcopi“, aceste dar și pentru biserică și pentru zidirea lor hotărâm¹.

Partea din urmă privește daniile către sfintele lăcașuri, care să fie curate de pri-

cini și străine de îndreptățirea rudelor¹.

Și pentru scopul ce se urmărește, și pentru *efectele realizate în Moldova prin marea împușinare, de regretat, a noilor ctitorii (cât de multe sânt cele muntene în acest timp!)*, și pentru frumuseța formei aceste rânduri meritau scoase la lumină.

¹ Codrescu, *Uricariul*, I, ed. a II-a, pp. 312-4.

I.

Urlății, ale căror documente le-am tipărit în volumul din 1927 al *Buletinului Comisiei Istorice a României* - și ce interesantă viață populară se împletește cu desvoltarea familiei de o origine recentă și mediocră a boierilor Urlățeni, cumpărători de pământuri și câștigători de ranguri! — are, lângă locul, de stabilit încă mai de aproape, unde Coaștăntin-Vodă Brâncoveanu a așteptat la 1711 să se aleagă biruința în războiul dintre Petru-cel-Mare și dintre Turci, o biserică mai mare, foarte pretențioasă în stilul ei de o modernitate banală, deci fără niciun interes, și undeva în colț, în acea mahală locuită de quasi-țerani, care era pe atunci un sat poate, una din cele mai drăguțe biserici ale secolului al XVIII-lea, Biserica zisă *galbenă*, după culoarea zugrăvelii sale exterioare.

Are forma obișnuită, cu pridvor pe stâlpi, cu turnulețul de-asupra naosului — el se păstrează de zid, în locul hâdelor alcătuirii de lemn și tinichea, vâpsite în cenușiu, de aiurea —, iar pe pereți lungi și elegante firide. Pe una din ele, în partea stângă, se văd, foarte îngrijit, elegant chiar, făcute două chipuri: un boier și o jupăneasă purtând căciula obișnuită în epoca Brâncoveanului.

Toată pictura interioară era acoperită de marile figuri în ulei ale lui Tătărescu, mai goale și mai șterse decât oriunde aiurea: răposatul Pake Protopopescu, meritosul creator al noilor artere bucureștene, care a fost proprietar aici, lăsând frumoasa moșie urmașilor săi, a crezut că face bine înlocuind vechile fresce afumate cu această decorație picturală așa de ochioasă în primele ei timpuri. Fără mustrare de cuget am făcut-o să dispară. D. profesor Tomescu, de la Liceul din Ploiești, unul din pictorii noștri cei mai originali, a primit să

scoată la lumină pictura de pe la 1750.

Ea a ieșit, și în pridvor, impresionant de originală, ca factură și ca tipuri iconografice. În tonuri severe, ea înfățișează scene pe care până acum nu le-am întâlnit, cum e aceea a închinării către Maica Domnului a rugătorilor de toate categoriile, sus pe perețele din dreapta al pronaosului.

Asupra acestei biserici, în care e încă mult de făcut, va trebui să se vorbească din nou în această publicație atunci când vom recăpăta de la d. arhitect Socolescu, care o păstrează, remarcabila icoană din catapeteasmă și de la familia Pake Protopopescu ce s'a putut salva din zestrea bisericii atita timp părăsite. Va trebui să se scoată din unghiul de jos în dreapta a aceluiași pronaos piatra primei inscripții, de o lectură foarte grea, care se cere adusă la lumină pentru a încerca o cetire întreagă cu oarecare siguranță.

II.

Șoseaua care duce de la București la Ploiești presintă de-a lungul ei numai biserici nouă sau refăcute. Așa în părăsitul lăcaș de închinare al Văcăreștilor la Băneasa, de care, lângă palatul lui Vodă-Bibescu, în refacere, nu se ocupă nimeni. Așa la moșia d-lui Florea Procopie Dumitrescu, care a păstrat, ce e drept, forma sa generală, foarte simpatcă, în nota obișnuită secolului al XVIII-lea, dar a fost schimbată în interior prin reparația plină de bunăvoință, dar nu și de inteligență, pe vremea cînd frumoasa proprietate aparținea familiei Petrescu și lui Eugeniu Stătescu. Așa la Tâncăbești, foarte vechiul sat al urmașilor moșului Tâncabă cu sufixul cumanic: aici eleganta bisericuță nouă e datorită dărniceii d-lui C. Băicoianu. Așa la Puchenii Moșneni și la Puchenii Crainici, unde nimic nu amintește trecutul. Așa, lângă

unul din cele mai frumoase castele, mare zidire cu două rânduri, într'un parc odată împrejmuit cu un impunător zid de cărămidă, biserica, plină de amintirea jupăneșei de la 1814 care a chemat pe Gheorghe Lazăr în București, la Bărcănești, unde totul e de altfel nou și vulgar. Cu cât sânt mai vrednice de atenția iubitorului de frumusețe pitorescă unele case din Pucheni, cu ornamentele în formă de stele și de păsări pe care gospodinele le-au întipărit, imitând sculptura din biserici, pe tencuiala proaspătă!

De aceia simți plăcere întâlnind cam la jumătatea de drum între Capitală și Tâncăbești turnulețul de la Săftica, paraclis boieresc al unor curți care de multă vremei au dispărut.

Zidirea era — și în mare parte este, Comisiunea noastră mărginindu-se deocamdată a-i da un acoperiș de preservare până la lucrările care vor trebui făcute în primăvară — într'o stare de completă ruină. Interiorul e cu totul golit. În ziduri sânt crăpături adânci; la altar perețele e chiar rupt în două. Din frescele de pe fronton au rămas numai foarte slabe urme; dintr'o pictură bunișoară în bolți cea mai mare parte e încă păstrată: Maica Domnului, Dumnezeu Savaot, figurile îndătinăte în jurul lor. Merită atenție bunele zugrăveli de pe catapeteasma de zid: vremea și părăsirea le-au atins foarte puțin.

Cu pridvorul înjghebat cam în pripă, sărăcăcios, cu firidele prelungi de pe exteriorul pereților, ea e încă una din intrupările tipului de biserică fanariotă pentru curte și pentru sat.

Inscripția, zugrăvită nedibaciu și pe alocuri acoperită de praf, are acest cuprins:

ACIASTĂ S-TĂ ȘI DUMNEZEIASCĂ BISERICĂ,
CARE S'AU FĂCUT CU TOATĂ PODOABA EI,
A CĂRII HRAM SĂ PRĂZNUIEȘTE PREA-S-TA
TROIȚĂ ȘI ST. MARELE MUCENIC DIMITRIE,
S-TA ELISAVETA, ȘI S'AU FĂCUT CU TOATĂ
CHELTUIALA DUMNEAH CUCOANI SAFTEI SLĂ-
TINIANCA, SOȚIIA DUMNIALUI VEL VORDNEC
(sic) RADUL SLĂTINIĂNU, FĂCÂNDU-SĂ ÎN ZI-
LILE PRIA-ÎNĂLTĂTULUI DOMN IO ALEXANDRU
COSTANDIN MORUZ-VODĂ, MITROPOLIT FIIND
PRIA-SFÂNTUL PĂRINTELE CHIR DOSIFTEI, ȘI
S'AU SĂVÂRȘIT LA LIAT DE LA HRISTOS 1801,
IUNIE (sau IULIE) 20.

Chipurile ctitorilor s'au păstrat:

JUPAN RADUL SLATINIANUL, VEL VORDNEC.

COCOANA SAFTA SLĂTINIANCA.

COCONUL IANCUL, NEPOT D-LOR.

Chipurile sânt foarte expresive — mai ales al Saftei —, costumele bogate arată o deosebită îngrijire.

Cei doi Slătineni sânt bine cunoscuți, din familia aceluia care a îndrăznit a reda, el singur între cărturarii vremii, pe poetul italian la modă, sprintenul, dar recele, mecanicul creator de versuri sunătoare Metastasio, în „Ahilefs la Schiro”. Note asupra acestuia și a familiei întregi le-am dat de mult în a mea *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea*.

Saftei i se zicea: Săftica, și acest nume femeiesc alintat, amintind pe frumoasa doamnă de acum o sută și treizeci de ani, a rămas în numirea grupului de case din margenea largii șoselei.

Am îngrijit de fotografii, și ele vor apărea, împreună cu notița d-lui arhitect S. Becu, însărcinat cu lucrările de reparație, într'un număr viitor al *Buletinului*.

III.

În București chiar, se lucrează, de d. Teodoru, la frumoasa biserică a Curții, și la Mihai-Vodă, căruia i s'a încercat, în locul turnulețului de lemn, de o așa de plăcută siluetă, un turn de zid, firește mai masiv.

Dar am făcut o ușoară reparație exterioară la aproape părăsita bisericuță a Sfântului Spiridon, lângă fundațiile Senatului, care în afară de unele calități de arhitectură — pridvorul pe pilaștri trebuie revăzut, căci s'au făcut adausuri și confusii care se cer a fi înlăturate —, meritul că, precum o arată inscripția ei greco-arabă, e o creațiune a Patriarhului de Antiohia adăpostit, în urma prigonirilor, pe lângă Constantin-Vodă Mavrocordat. E o întreagă istorie care se cuvine să fie însemnată, ea singură dând explicația acestui refugiu, de care se ocupă și cronicile moldovene. Înainte de a prezenta această desfășurare de evenimente, în legătură cu pătrunderea latinismului în Siria, atrag atenția asupra frumoasei icoane îmbrăcate cu argint a Sfântului de hram: mi s'au cetit în parte, la Paris, rândurile arabe foarte șterse: e vorba iarăși de Domnul ocrotitor, Constantin-Vodă.

Această icoană, precum și vederi ale bisericii, ale celor câteva fresce păstrate rămân a se da în alt număr, odată cu descrierea tehnică a arhitectului.

IV.

O întâmplare, visita la d. Obrocea, avocat în Ploiești și fost primar al orașului. m'a făcut să cunosc două clădiri neștiute, dintre care una de un mare interes, în marginea orașului, la Ploieștiori, care și în jurul bisericii, transformate de lipsa de gust a vremilor, are urmele vechiului zid de bolovani încadrați în cărămidă.

Una e însăși casa d-lui Obrocea, veche clădire din secolul al XVII-lea încă, având zidurile ei puternice de palat, împărțirea odăilor, scările ei ascunse, formidabilele pivniți.

O amănunțită descriere va găsi loc în acest „Buletin“.

Biserica, de o delicată formă generală, arată originea ei din secolul al XVII-lea poate, măcar din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, așa de fecund în clădiri pe o vreme când literatura istorică tace. O muruială infamă de zugrav de pe la

1850-60 acoperia pereții, căzând împreună cu tencuiala coșcovă. Am tăiat-o însumi cu cuțitul, sarcină ușoară, căci adausul nu se lipise bine de perețele cu frescele scrijelate anume pentru a se face legătura. Și au răsărit aceste fresce, de un dulce ton de galben și de roz, care se pot așeza între cele mai bune ale acestei epoci. Medalioanele de sus sânt deosebit de frumoase. Păcat ca la portretele ctitorilor, dacă se recunoaște rangul lor în boierie, numele a dispărut.

Asupra dezvoltării proprietății în acest loc, se află în *Studiile și documentele* mele un resumat de document de la începutul secolului al XIX-lea, pe care momentan nu-l mai pot regăsi. Schitul de la Blejoia (azi Blejoiu, soția lui Blaj, lui Vlasie) e pomenit pe la 1820¹.

D. Obrocea a făcut să se curățe complex și în interior și în afară paraclisul, care se ține acum de curtea sa. Și în exterior medalioanele arată un meșter de un gust foarte fin și de o pricepere deosebită.

Pentru a simți frumuseța lucrului său ar trebui o reproducere în color, pe care vom încerca-o.

¹ V. și Constantin N. Tomescu, *Mitropolitul Grigorie IV al Ungrovlahiei*, Chișinău 1927, p. 43.

Slănicul din Prahova are, pe lângă biserica făcută de un episcop al ocnei în secolul al XVIII-lea, care s'a reparat acum, o alta, cu un înalt turnuleț acoperind cu linia lui netedă o clădire cu mult mai mărunță. Era așezată în margene, la morminte. O fotografie dată mie de unul din preoții locali îngăduie să ni dăm sama de cât pitoresc era în această ușurică și sprintenă înjghebare, de prin același secol fanariot, plin de o întreagă înflorire de bisericuți ale celor

temeliia zidului“, „catul de sus în dooă cărămizi și mijloacele una cărămidă și jumătate“. Clausa: „c'un cuvânt să am a-i găti casele din toate și a-i da cheia“.

O mănăstire necunoscută. — Un act din 1816, privitor la un proces între Moise Cotoroga de la Hațeg și rudele sale Miută Cotoroga din Buzești cu „cetașii lui“, pentru o moșie cu trei „moși mari“ (din Stan Pulescu vine o familie Co-

Bisericuța din Slănic.

umili. Prostia pretențioasă a vremii noastre a distrus-o și pe aceasta.

Încă un contract de zidar. — Un contract de zidire a caselor porucicului Ioan Odobescu (pe cele vechi), în 1820, iscălit de „Joseph Weltz Maurer-Meister“ s'a publicat în lorga, *Studii și documente*, XI, pp. 269-70, no. 14. De relevat învelitoarea „cu ligle sau cu hiieru“ (deci încă de atunci odioasa linichea), ornamentul: „scofându streășina de cărămidă din

toroga), pomenește „sfânta mănăstire Crimca“ (*Studii și doc.*, XI, p. 269, no. 12).

Zugravi din veacul al XVII-lea. — Pe un act din Târgul Ocnei, de la 17 Februar 7200 (1692), semnează doi zugravi greci, dintre cari unul poartă pretențioasa titulatură de ἱστοριογράφος: Dinu, simplu ἱεργραφος, și acest „scriitor de istorii“, Gheorghe (*Studii și documente*, XI, p. 281, no. 38).

N. IORGA, Deux articles français.

N. IORGA, *Popeștii sur l'Argeș*. Belle église du XVIIe siècle valaque due au Trésorier Crâstea. La peinture est tout à fait distinguée.

J. ANDRIEȘESCU, *Sultana*. Continuation de la description des trouvailles préhistoriques dans cette localité.

N. IORGA, *Les princes phanariotes et les fondations d'églises*. En 1764 le prince de Moldavie Grégoire Alexandre Ghica défend de bâtir, par vanité, de nouvelles églises, ce qui porte dommage aux anciennes, sans en avoir tous les moyens nécessaires.

N. IORGA, *Églises valaques récemment réparées*. Il est question d'Urlați, où une église d'en-

viron 1700, l'Église Jaune, a été restaurée, découvrant des fresques d'un caractère tout à fait original. Puis de Săftica, fondée en 1801, où se conservent les portraits des fondateurs, appartenant à la famille Slătineanu. En troisième ligne de l'église de St. Spiridion à Bucarest, bâtie, vers la moitié du XVIIe siècle, pour le patriarche d'Antioche exilé, Sylvestre. Enfin de la chapelle de Ploieștiori, où les fresques, qu'on vient de découvrir, appartenant au XVIIe siècle où à la première moitié du XVIIIe, ont une tonalité extrêmement délicate.

Chronique. Église de caractère paysan à Slănic (Prahova), XVIIIe siècle; contrat de maçon pour une maison bucarestoise de 1820, monastère perdu de Crimca, deux peintres de 1692.

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 26

Secretar-Director : VIRGILIU N. DRĂGHICEANU

Buletinul se găsește de vânzare la principalele librării din Țară.
Studenții, profesorii și preoții au 45% reducere, adresându-se Secretariatului.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :
Ediția pe hârtie chromo Lei 120. — Ediția pe hârtie velină Lei 90.

La Secretariatul Comisiunii se poate procura Buletinul Comisiunii pe anul 1923 consacrat Curții Domnești din Argeș. Exemplar de lux cu text francez Lei 1.100, fără text francez Lei 1.000. Exemplar pe hârtie velină cu text francez Lei 600, fără text francez Lei 500.

**PREȚUL
LEI 120**

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 2 9

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ + Vălenii-de-Munte

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, GEORGE BALȘ, ALEXANDRU LĂPEDATU,
CONST. MOISIL, PR. NIC. POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA.

Secretar-Director: VIRGILIU N. DRĂGHICEANU.

Arhitect-Șef: N. GHIKA-BUDEȘTI.

CUPRINSUL

TEXT:

	Pagina
N. IORGA: O biserică siriană în București	97
„ „ Crucea de la Călugăreni	101
C. SĂVESCU: Biserica de la Tânganu	106
N. IORGA: Cea d'întăiu biserică a Stelei	112
„ „ Mormântul lui Udriște Năsturel?	113
VIRG. DRĂGHICEANU: Biserica din Galtofani, Bălcești-Argeș.	116
ARHITECT I. REZORI: Conservarea monumentelor istorice	117
VIRG. DRĂGHICEANU: Biserica din Ruda-Argeș	121
AL. BUSUIOCEANU: Un palat domnesc din vremea Fanarioților: Curtea Nouă din București.	123
Comunicări	138
Cronică	142
Resumat frances	144

ILUSTRĂȚII:

O biserică siriană în București.

1. Vederea generală a bisericii	97
2. Interiorul bisericii	98
3. Ușa de intrare, veche, și inscripția	100
4. Inscripția pe icoana Sf. Spiridon	100
5. Vechea catapeteasmă, cu icoanele schimbate	99

Crucea de la Călugăreni.

Fig. 1	101
Fig. 2	102
Fig. 3	103
Fig. 4 și 5	104

Cea d'întăiu biserică a Stelei.

Biserica Stelea a lui Vasile Lupu	112
---	-----

Mormântul lui Udriște Năsturel?

Fig. 1	113
Fig. 2 și 3	114
Fig. 4 și 5	115

Biserica din Galtofani, Bălcești-Argeș.

Biserica Galtofani-Argeș	116
------------------------------------	-----

Biserica din Ruda-Argeș.

1. Biserica Ruda-Argeș. Pridvorul făcut supt Matei Basarab	121
--	-----

2. Lespedea de mormânt a lui Chirca Rudescu	122
3. Altarul din vechea biserică din veacul al XVI-lea. „	„

Un palat domnesc din vremea Fanarioților: Curtea Nouă din București.

1. F. J. Sulzer. Planul Bucureștilor în 1781	124
2. Planul Borroczyn din 1852	125
3. Ceremonia suirii pe tron a lui Mavrogheni în 1786 (pictor necunoscut)	126
4. O caricatură austriacă înfățișând pe Vodă-Mavrogheni în 1789	127
5. R. Bieltz, Bucureștii la începutul secolului al XIX-lea (în marginea din stânga ruinele „Curții Arse”)	128
6. M. Bouquet, Bucureștii în 1840. Vedere de la Curtea Arsă	129
7. C. Danielis. Lupta pompierilor din Dealul Șpirii în 1848	131
8. Planul de situație al ruinelor din Str. Casărmii.	132
9. Ruinele din Str. Casărmii	133
10. Ruinele din Str. Casărmii (altă vedere)	134
11. Subterană în Str. Casărmii	135
12. Vedere în subteranele din Str. Casărmii	136

Comunicări.

1. Fragment dintr'o lespede de mormânt	139
2. Biserica din com. Dudu, jud. Olt	140

O BISERICĂ SIRIANĂ ÎN BUCUREȘTI

DE N. IORGA.

—o—

Aproape de locul unde a început să se ridice întinsa clădire a Senatului, e o bisericuță care caută, pare-că, a se ascunde privirilor. Numai cei din partea locului știu că e închinată Stântului Spiridon și căte unul a putut privi cu plăcere cadrul de piatră sculptată de-asupra căruia e așezată piatra cu inscripția greacă și arabă.

Inscripția sună așa :

Οὗτος ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ... ναός, τέμενος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Σπυριδῶνος, τιμῇ Θεοῦ μητρὸς θαυματουργοῦ, ἐκδομένηται μετὰ πάσης τῆς αὐτοῦ περιουχῆς ἐπὶ τῆς ἡγεμονείας τοῦ ὑψηλοτάτου καὶ φιλοχρίστου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Νικολάου Βοεβόδα, διὰ θαπάνης καὶ ἀναλωμάτων τῆς αὐτοῦ ὕψιλλότητος, ψυχικῆς αὐτοῦ σωτηρίας ἐνεκα, καὶ ὁριζοῦται τῷ ἁγιοτάτῳ ἀποστολικῷ τε πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς μεγάλης Θεοῦ πόλεως Ἀντιοχείας, πατριαρχεύοντος τοῦ μακαριωτάτου πατριάρχου κύρ Σιλβέστρου, καὶ ἐπὶ τε τῆς οἰκοδομῆς αὐτοῦ παρουσάζοντος τε καὶ ἐπιστατούντος, ἐπὶ ἔτει 1747 ἀπὸ Χριστοῦ.

„Această sfântă și prea venerată biserică, templu al celui intru sfinți părintelui nostru Spiridon, cu cinstea Maicii Domnului făcătoarei de minuni s'a înălțat cu tot cuprinsul ei în Domnia prea-înălțatului și de Hristos iubitorului Domn a toată Ungrovlahia, domnul domn Io Constantin Nicolae Voevod, pe socoteala și cu cheltuiala Înălțimii Lui, pentru mântuirea sufletului lui, și s'a închinat prea-sfântului și apostolicescului și patriarhicescului Scaun al marii cetăți a lui Dumnezeu Antiohia, fiind patriarh acolo pre-

fericitul patriarh chir Silivestru, și fiind de față la clădire și avându-i supravegherea, în anul 1747 de la Hristos ¹“.

În biserică se mai păstrează, pe lângă un disc fără dată și numele ctitorului, o icoană de la pioasa soră a lui Constantin Mavrocordat, Domnița Sultana ².

Numele Patriarhului Silivestru se întâlnește și în cronicile noastre. Se atribuie stăruințelor acestui prelat străin introducerea, de Constantin-Vodă Mavrocordat, a unor oarecare studii arabe în Moldova ³.

Dar căror împrejurări li se datorește prezența lui în țerile noastre, acest lucru nu se știa până acum.

Lămurirea se află în publicația părintelui Antoine Rabbath, *Documents inédits pour servir à l'histoire du christianisme en Orient (XVI-XIX siècle)*, I³ (Paris-Leipzig-Londra, fără an).

La 1724, un raport frances al lui

d'Andrezel anunță moartea, la Alep, unde-l chemaseră misionarii catolici, a Patriarhului de Antiohia Atanase. În loc, Sultanul pune — ilegal, după socotința scriitorului, — pe Silivestru, care crescut de predecesor, fiind și rudă a acestuia și designat de el, e gata a încheia pacea cu catolicii. I se ridică în față un Serafim zis și Chiril, pe care-l vrea Pașa Osman. Acest din urmă candidat dă patruzeci și trei de pungi, dintre care douăzeci luate de la un Frances ⁴.

¹ V. și *Inscripțiile mele*, I, pp. 267-8.

² *Ibid.*, p. 268, n-le 622, 623.

³ P. 429. Cf. Iorga, *Ist. lit. rom. în sec. al XVIII-lea*, I.

⁴ Pp. 568-9, 570, 571.

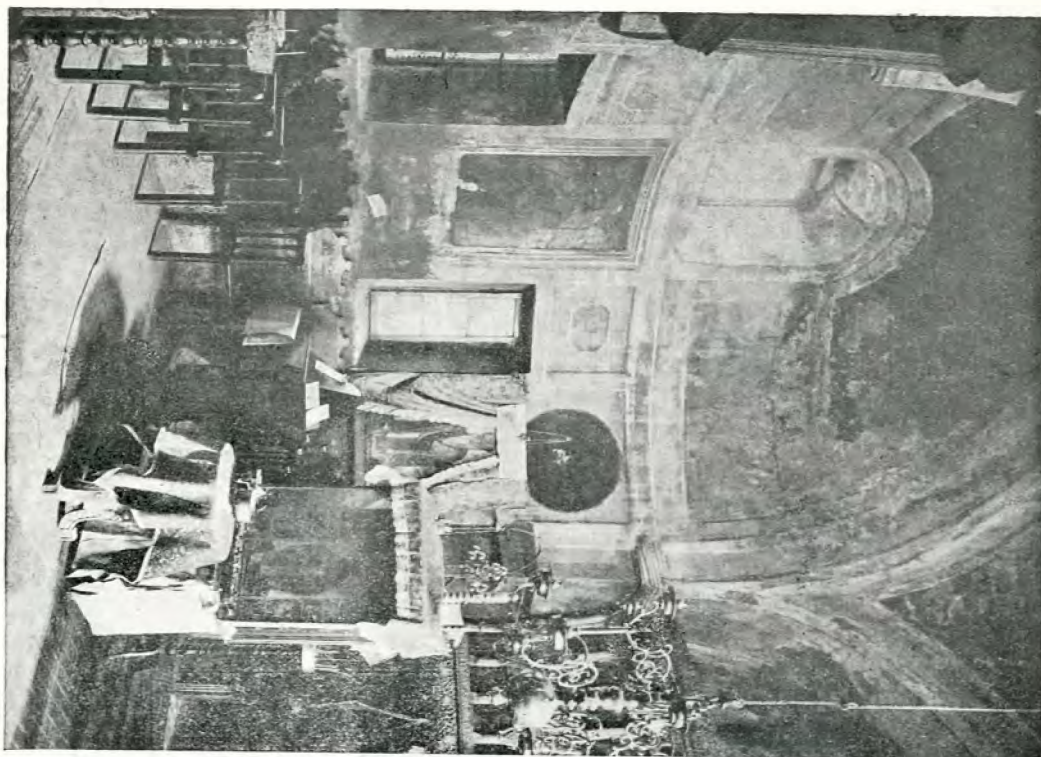

Fig. 2. Interiorul bisericii.

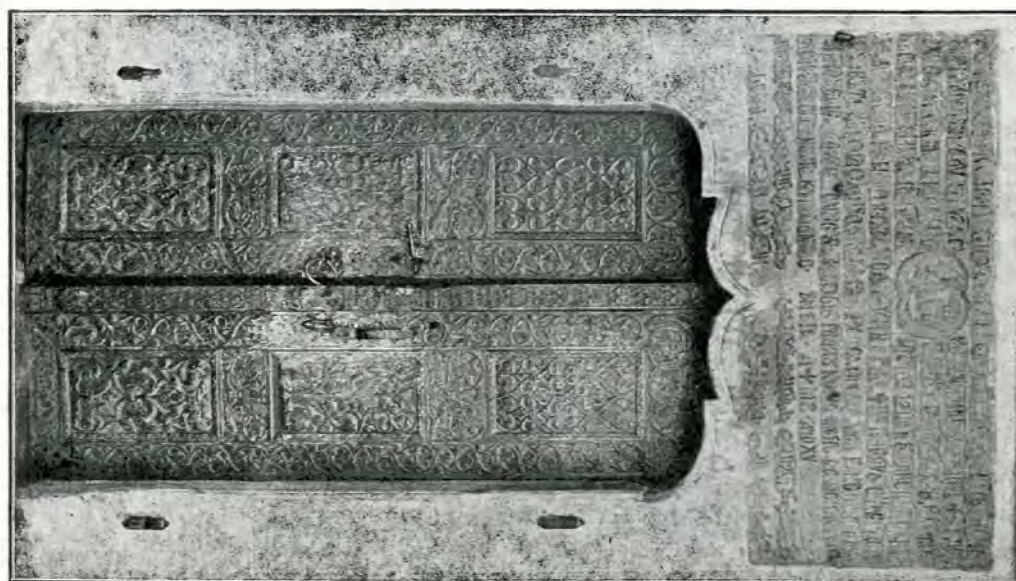

Fig. 3. Ușa de intrare, veche, și inscripția.

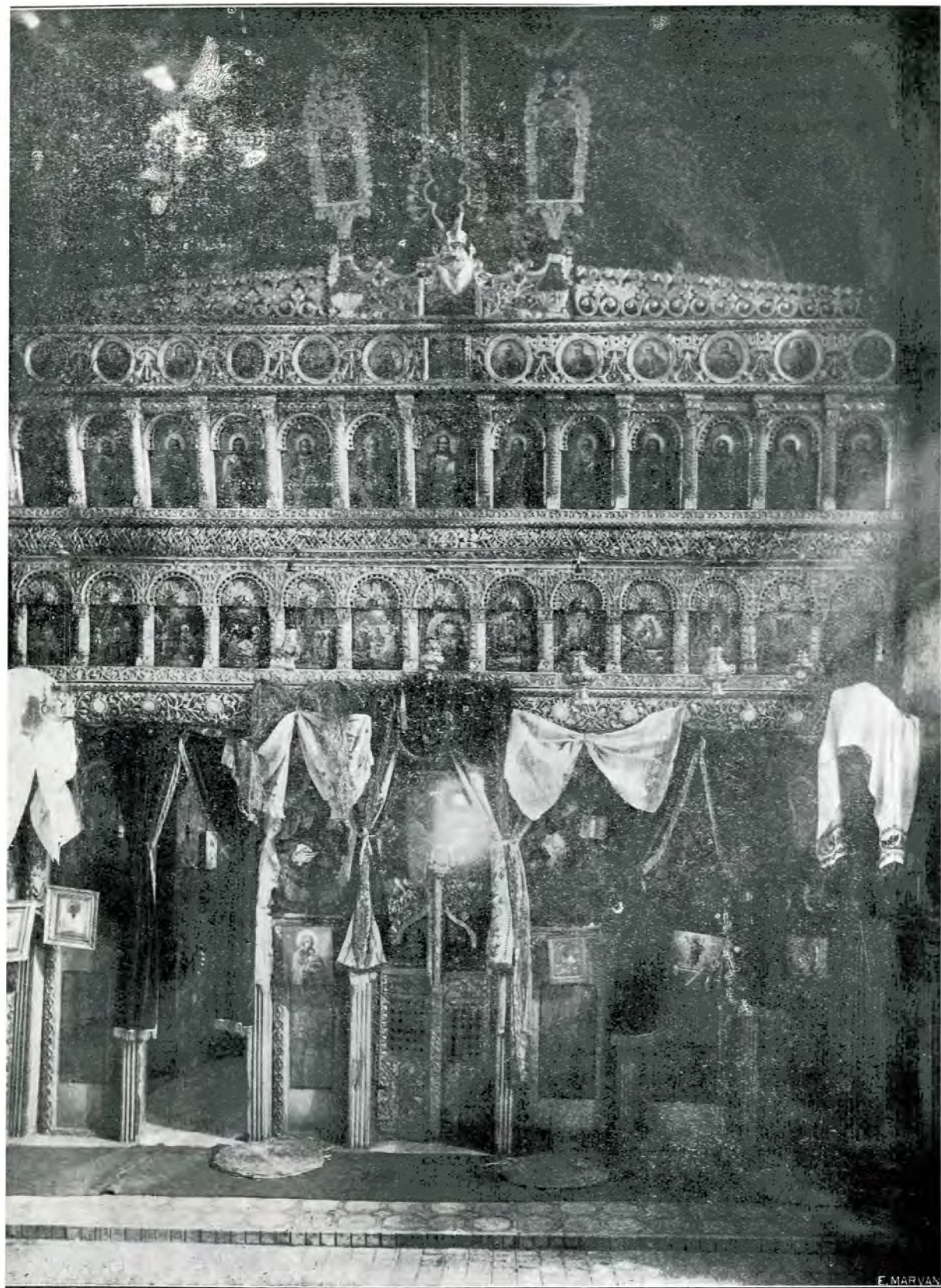

Fig. 5. Vechea catapeteasmă, cu icoanele schimbate.

Fig. 4. Inscripția pe icoana Sf. Spiridon.

Un raport consular din Alep, la 5 April 1725, adaugă că Silivestru se sfințise la Constantino-

pol și că are sprijinul Patriarhilor de Constantinopol și Ierusalim, al dragomanului Porții și al celor mai mulți Greci din Alep¹.

Dar cu Serafim, pe care d'Andrezel spune că „din fericire” nu l-a susținut, sânt Grecii din Damasc și misionarii de acolo, cari dau Pașei 25.000 de piaștri. Cum un capugibașă vine să iea la Constantinopol pe Serafim-Chiril, el fuge de la Damasc la „Chesman”². Atunci (raport din 6 Maiu 1725) Turcii arestează pe superiorii Capucinilor, Iesuiților și fraților „de Terre Sainte”; Pașa Osman, care ajutase pe fugar, își pierde locul³. Chehaia-beiu și Reis-Efendi erau furioși pe dânsii⁴.

La 25 Iulie dimineața, după indemnul dragomanului, Silivestru vine în Constantinopol, la catolici, să li facă vizită. Era întovărit de un Mitropolit și de opt până la zece preoți. Patriarhul atacă pe vicariul Leontie. Se plânge de predicăția misionarilor, cari umblă după convertiri, introduc spaima ladului pentru eterodocși în școli, strică familiile. Doar legea răsăriteană n'a fost osândită de niciun Conciliu; în Palestina sânt pentru școli clerici greci instruiți. Era silit în conștiință să iea partea alor săi și să-i apere până la ultima picătură a sângelui său și al lor⁵.

La 9 Novembre, Silivestru sosește la Alep. Îndată excomunică patruzeci-cinze de preoți catolici. Trimete la consulul frances pe vicariul său, episcopul de Hama, și pe Mitropolitul de Laodiceia (Latachië). Îi trebuie însă o gardă de Ieniceri pentru a merge la biserică; țeranii sânt contra lui; misionarii ar fi gata să absolve pe cine l-ar ucide. Când chiamă clericii la el, nu vine nimeni⁶. Și lumea de la Alep se întoarce acum contra lui, care iea bani. Silivestru se duce atunci la Tripoli; voia să cerceteze și Sidonul, pe când Chiril, recunoscut și de Roma, se retrage în mănăstirea Mântuitorului, la Drusi, ascunzându-se apoi și în munți⁷.

Iată deci pentru ce Silivestru, cel recunoscut la Constantinopol, omul Fanarului, veni să caute un adăpost la București.

¹ Presque tous les Grecs d'Alep.

² *Ibid.*, p. 575.

³ P. 577.

⁴ *Ibid.*

⁵ Il était obligé en conscience de prendre le parti des siens et de les défendre jusqu'à la dernière goutte de son sang et du leur; p. 585.

⁶ Raport din Alep, 20 Decembre.

⁷ P. 592. Cf. și pp. 614, 616.

Drumul de la București la Giurgiu, drumul cel vechiu, din cele mai îndepărtate vremuri, de pe cursul Teleajenului, peste Prahova și Ialomița, peste Argeșul larg, cu unda clară, între frumoase maluri verzi, peste Neajlovul întins ca o pânză nemiș-

fără stăpân. Pe alocuri turme: ale satelor conduse de copii, ori marile turme de la munte care s'au coborât spre Dunăre cu mărunta-i iarbă îndărătnică și supt zăpadă. Mulți cai, mici, iuți, pe cari se ieau la întrecere copii vioi, cu dârze căciuli înfipte

Fig. 1.

cată de apă, mai mult lac decât râu, peste mlaștina Câlniștii, spre maica Dunăre, mai mult câmp gol, sămănat cu porumb, care și până la sfârșitul lui Octombrie își păstrează înalții cocieni uscați. Două trei vechi curți boierești, adesea în paragină cu copacii bătrâni și turnulețele de zid la porțile

în creștet, încurându-se cu strigăte și ridicându-se de jos râzând la fiecare din inevitabilele căzături repetate.

Pe un deal la stânga, între morminte, o cruce inare de marmură, de formă modernă, cu liniile destul de elegante. Pare un cimitir de războiu, care nu atrage în

deosebi atenția. Mai jos, dincolo de șuvița Câlniștii, acum așa de îngustată, niște grânari bucureșteni și-au făcut fântâna drumetilor și o cruce pe care și-au însemnat numele, calitatea și locuința. Delea-Veche... Aceștia sânt grânarii lui Delavrancea, adunătorii de știri din toată lumea, aducând pe căruțele lor aroma câmpiilor din largul țării. Dintre ei a răsărit el, maestrul neîntrecutului pitoresc, al naturii și al sufletelor. Și data se potrivește cu strălucita lui des-

E monumentul ridicat în amintirea Călugărenilor din 1595, a zugrumării în aceeaș strâmtoare a oștilor Marelui Vizir Sinan de Mihai Viteazul, a cutezătoarei sfidări de care, când a știut ce puțini sânt dușmanii, s'a uimit bătrânul Albanes trufaș, deprins cu războaiele. Oamenii de atunci, romantici visători, aveau un simț adânc pentru trecut, refugiu al unei mândrii în-năbușite. Și, pe o vreme când Vodă Bibescu, îmbrăcat ca în zilele Eroului, căuta

Fig. 2.

criere înduioșată a vieții rudelor din mahalaua modestă de la marginea Bucureștilor : 1878.

Ceia ce atrage, însă, îndată privirile, e o clădire rotundă, dărăpănată, cu arcuituri vaste, dintre care cele două de spre drum sânt astupate ulterior. De-asupra, pe coperișul unde se usucă buruienile verii, un nobil grup de metal, compus din vulturul muntean de pe la 1840, ținând în plisc crucea și o suliță în ghiare.

inspirație la mormintele din Dealu, e firesc acest discret și frumos omagiu.

Noi l-am lăsat celei mai râioase și mai mârșave părăsiri. Pun pe unul din copiii inconstienți cari-și grămădesc murdăriile să curățe. În față chiar, e o școală primară, și acea școală are profesor...

Și alături, unde, odată, copiii din vre-o zece sate au scris pe o bucată de marmură adevărată închinarea lor nevinovată — alți copii ai altor vremi! —, pretenția

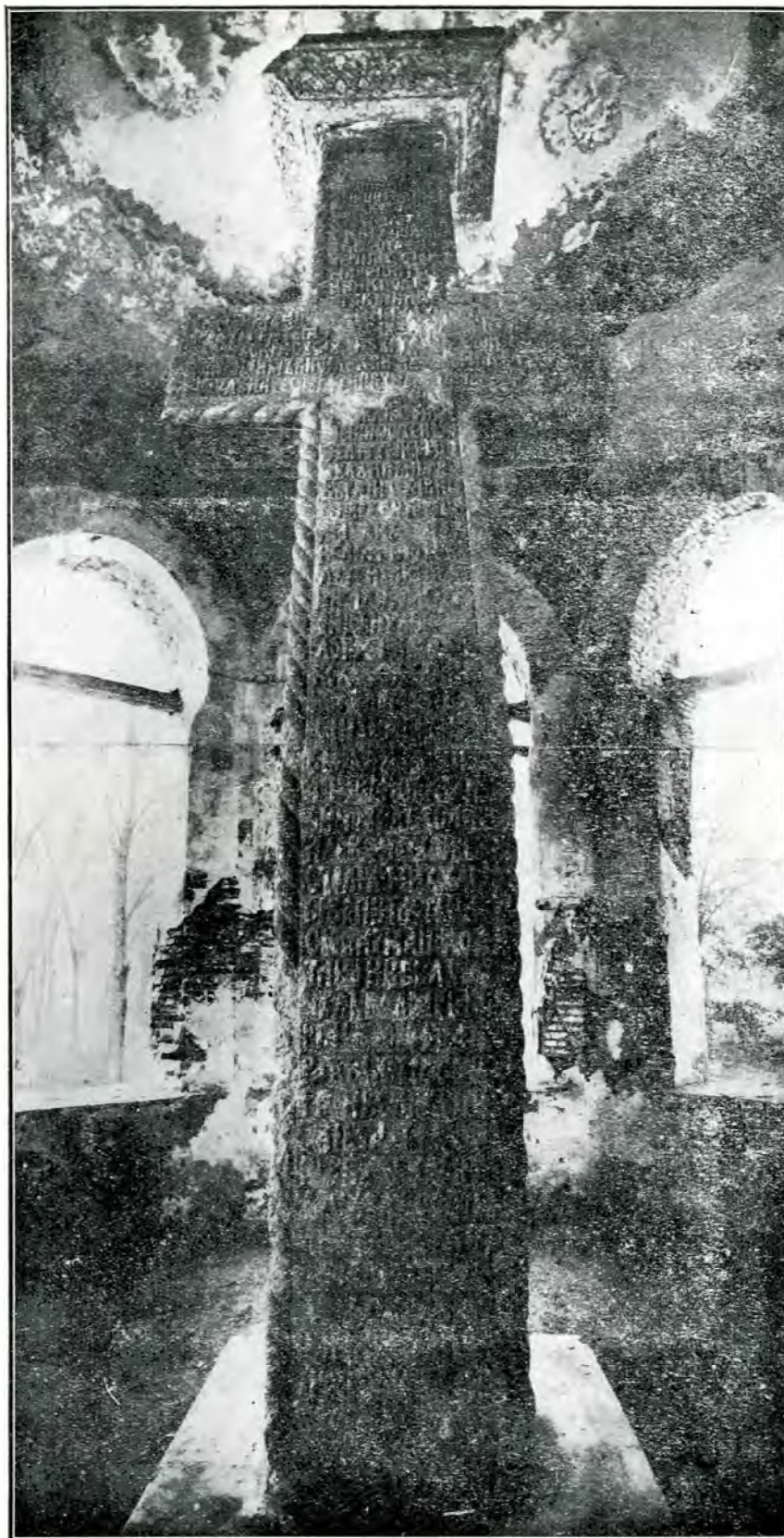

Fig. 3.

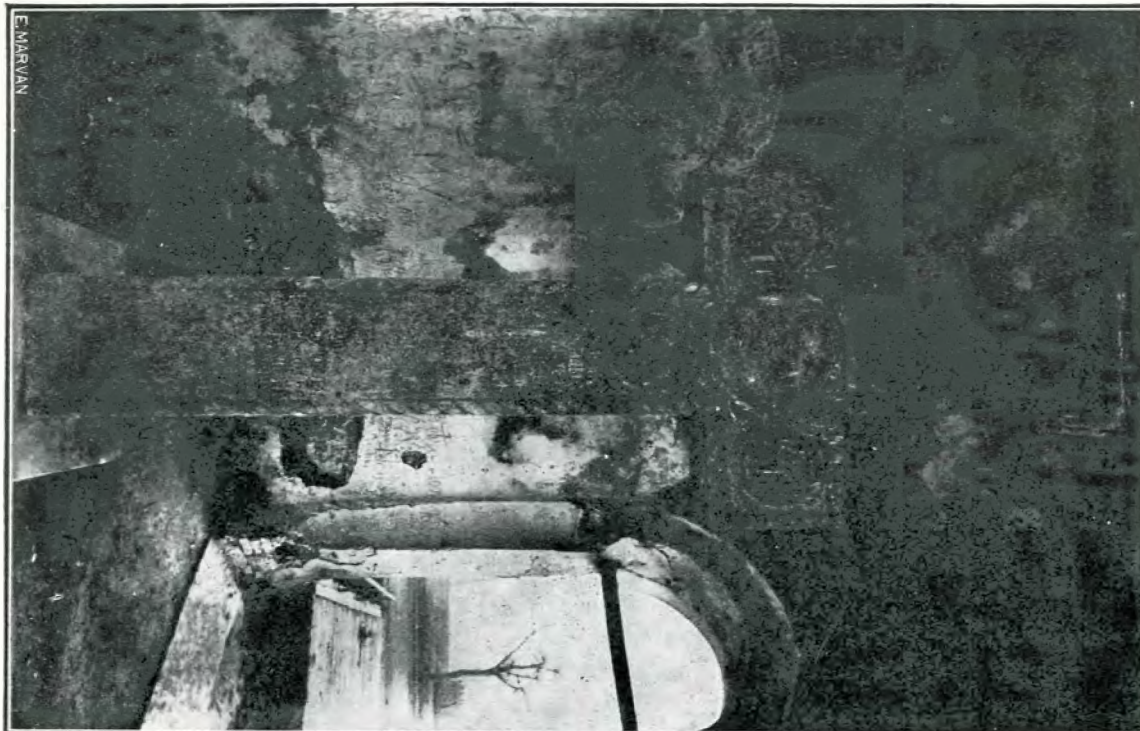

Fig. 4.

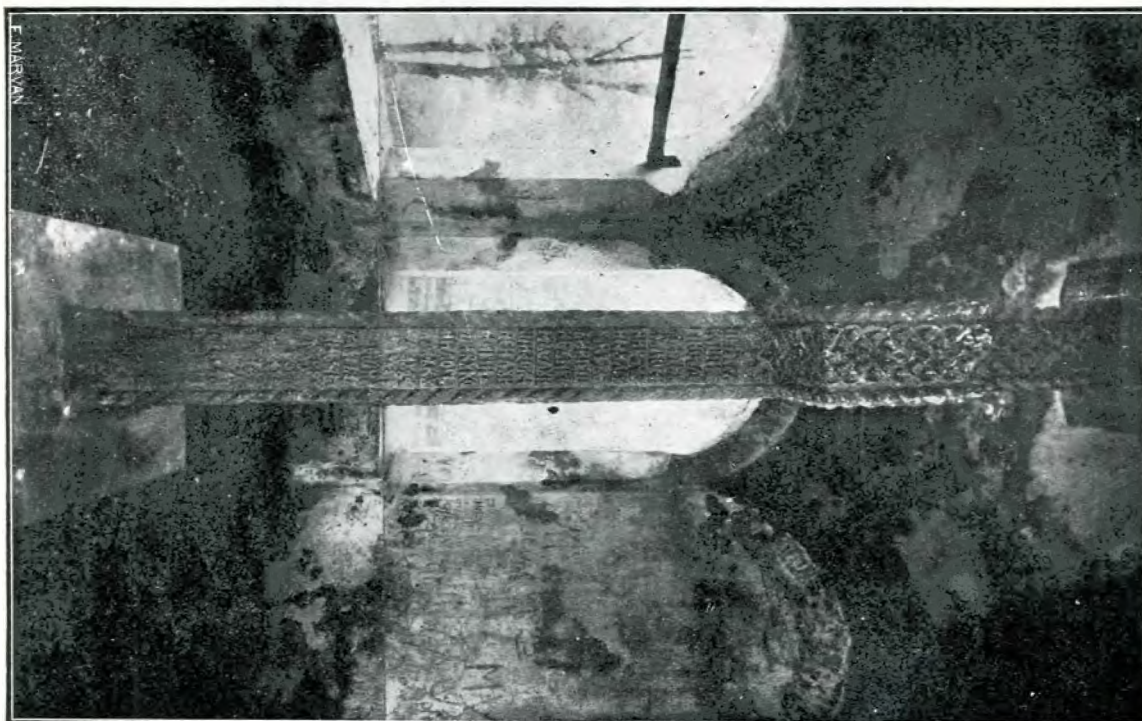

Fig. 5.

de azi a lăsat, după o zgomotoasă serbare, o biată cruce mică, urâtă, din ciment, gol înăuntru, care crapă, tăind o inscripție pompoasă și rău redactată, ale cărei litere iese într'un biet relief șters.

În monumentul *generației care credea*, crucea lui Șerban Cantacuzino, înălțată pe la 1683-4 pentru pomenirea „frumosului pod” înălțat de Voevodul plin de simțul măririi neamului său împărătesc și al țerii sale odinioară libere. Ea pomenește, pe două laturi, pe Voevod, pe Doamna lui Maria, pe domnescul cocon Gheorghe, pe boierii, mulți : Badea și Constantin Bălăceanu, un Crețulescu, Constantin Brâncoveanu, cari au supravegheat ca ispravnici construcția. Trebuie să fi fost pe vremuri, de vreme ce i s'a dat atâta atenție, o operă neobișnuită, și putem bănuși că și aici ideea ca și planurile vor fi venit de la Stolnicul Constantin Cantacuzino, cunosătorul lucrurilor venețiene.

Inscripția e, pe alocuri și jos, cu totul stricată. Și, cu ajutorul secretarului nostru, d. Brătulescu, am putut desluși ce urmează :

Pe laturea de Răsărit :

..... LED.....
 CAREA A.....
 CINSTITEI ȘI DE VIAȚĂ
 FĂCĂTOAREI CRUCI ARATĂ OSTENEALA
 ȘI STRĂDANIA FACERII ACESTUI
 MARE ȘI TEMEINIC PODŪ ÎNTRU
 VEACINICA POMENIRE A PEA
 LUMINATULUI..... PRECUM
 ÎN CEIA.. F[ĂCU]T-AM.... ÎN
 CEAST[LAL]TĂ FAȚĂ SCRISU-
 S'AU..... ÎNTRU.... E ȘI
 CINSTIT..... BOIARI AI MĂRII
 SALE CARI S'AU ÎNTÂMPLAT LA
 FACEREA PODULUI ACESTUIA ÎMPREUNĂ
 LOR LUMINAT DOMN.... STAT
 MULTĂ STRĂDANIE ȘI OSTENEALĂ
 DELA ÎNCEPEREA PODULUI PÂNĂ LA SĂ-
 VÂRȘIT
 CARI PRE NUME SÂNT ACEȘTE :

RADUL... VEL BAN, BADEA BĂLĂCEANUL
 VEL DV., NICULI (?) BUDIȘTEANUL.... LOGOFET

VLADU COCORESCUL BIV VEL LOGOFET,
 COSTANDIN BRÂNCOVEANU VEL SPĂTAR,
 IORDACHIE CANTACUZINO VEL STOLNIC,
 ALEXANDRU BIV VEL STOLNIC, MIHU
 BIV VEL SPĂTAR, TANASIE VEL ARMAȘ,
 COSTANDIN BĂLĂCEANULŪ VEL AGĂ,
 ȘĂRBAN VT. LOGOFĂT, FIERA VT. VIS-
 TIAR, ȘĂRBAN VEL CĂPITAN ZA LEFEGII,
 PĂRVULŪ CREȚULESCUL POSTELNIC.....
 FIIND [ACE]ȘTIA.
 DREPT ACEASTA S'AU....

Pe laturea de Sud :

PENTRU CA ȘI MĂRII SALE ÎN VEACI
 BUNĂ POMENIRE ȘI MULȚEMITĂ SĂ-I VIE
 ȘI SĂ-I RĂMÂIE, LUI ȘI DOAMNEI LUI MARI ȘI
 CUCONILORŪ LUI. FĂCUTU-S'AU DARĂ ACESTŪ
 POD ȘI ACEASTĂ DUMNEZEIASCĂ CRUCE S'AU
 RĂDICATŪ
 ÎNTRU AL PATRĂLEA ANŪ ALŪ DOMNIEI
 SALE LA
 ANUL DE LA ZIDIREA LUMII 7[192].

Fața Crucii :

SVÂNTA ACEASTA ȘI DE VIAȚĂ FĂCĂTOARE
 CRUCE RĂDICATU-S'AU DE PEA LUMINATUL Ș

..... ANUL..... CA.....
 TE LA CAPUL..... ACESTUI
 FRUMOS ȘI MINUNAT PODŪ CARELE ÎNSUȘI
 ÎMPREUNĂ ȘI CU IUBITORUL SĂU [FIU] GHEOR-
 GHIE VOEVODŪ LA LUCRAREA LUI.....
 FIIND ȘI CU.....

Ca lucrare de artă, această cruce întrece tot ce s'a mai făcut în acest domeniu. Înaltă de vre-o trei metri, lată de peste un metru, e toată în complicate flori de o sculptură deosebit de îngrijită. Face onoare meșterilor unei epoci de harnici și dibaci săpători cari înviau epoca din care ni vine mănăstirea de la Argeș.

Înainte de războiu, cetind manualul de Istoria Românilor al d-lui profesor N. Iorga, am aflat un lucru pe care nu-l știusem: că biserica de lângă satul Tânganu fusese clădită de Domnul muntean Radu-cel-Frumos. Mai târziu am văzut că Domnul zidise acolo nu numai o biserică, ci că întemeiasă o mănăstire. Iar că, mai târziu, Domnul Mateiu Basarab, când întemeiasă și el o biserică (sau o mănăstire) ceva mai jos pe Dâmbovița, în apropiere de Tânganu, la Plătărești, văzând starea de dărăpănare în care ajunsese mănăstirea Tânganului, luase hotărârea să-i facă o reparație.

Dar, pe când biserica de la Plătărești este și astăzi incunjurată de puternice ziduri de apărare, la Tânganu nu mai rămăsese împrejurul bisericii nimic din ce va fi fost când era o mănăstire. Abia dacă se mai vedea în partea stângă a bisericii, printre bălării, bucăți de cărămidă, rămase de sigur din ruinele celei din urmă chilii, ce vor fi fost cândva acolo.

Nu știu cărui mănăstiri îi fusese închinată moșia Tânganului, și nici de cine fusese făcută această închinare; dar nu se poate înțelege de ce călugării stăpânitori, în loc să repare vechea biserică, au căutat să zidească alta nouă la marginea satului. Dacă ar fi reparat-o și ar fi restaurat-o, s'ar fi păstrat o frumoasă bisericuță, care ar fi fost un prețios monument din trecutul mai îndepărtat al țării.

Am fost în această biserică copil mic, dus de mână de mama tatălui meu, în timpul slujbei — cred în 1852 — și, scriind, îmi vine în minte cum această femeie, plecată lângă o cruce de piatră, jălia, ea însăși destul de bătrână, pe mama ei, cunoscută în sat cu numele de baba Parashiva.

După ce biserica a fost părăsită, în stare de ruină a mai stat încă în picioare treizeci de ani, și numai în această stare de părăsire o mai vedeam în treacăt, și îi cercetam interiorul, fiindcă în vacanțele de școală acolo îmi petreceam timpul, vara. Dar în acel timp nu eram eu în stare

să-mi dau sama de însemnătatea unui asemenea monument, și poate tot așa și cei cari o părăsiseră, neștiindu-și nici ei rostul întemeierii, n'au simțit interesul de-a o păstra ca monument.

Era o biserică mică, zugrăveala se părea a fi fost frumoasă, după cum mi-au rămas în minte chipuri de sfinți zgâriate și cu ochii găuriți — se spunea — de Turci. N'avea niciun adaus în fața intrării. În perețele din față, înalt cât toată clădirea, o ușă mică. Pe acest perete în afară, în partea stângă, se distingeau oarecare zugrăveală nedeslușită, de culoare roșie, care, de și spălăcită de ploaie, putuse să reziste patru sute de ani de la înființare. Dar cine se interesa atunci să deslușească ce reprezintă acea zugrăveală? Tot asemenea cred că pe partea interioară a acestui perete trebuie să fi fost chipul Domnului cîtor, incunjurat de familia lui, dar nu-mi aduc aminte să fi observat acest lucru.

Era învelită cu șindilă, și avea la mijloc un singur turnuleț fără înălțime, cu câteva ferestre foarte lunguiețe și foarte înguste, fără geamuri, mărgenite în lungime de ciubuce de zidărie.

N'avea clopote. În lumea satului rămăsese povestea că toate clopotele fuseseră ascunse în lacul din vale. S'au făcut cercetări și înțepături în nămolul lacului, dar nu s'a nimerit locul, și nu s'a găsit nimic; cred însă că așa se va fi petrecut.

Semnul de chemare la rugăciune era o singură toacă de lemn legată cu o funie de doi martaci de stejar, foarte groși, ciopliți în patru muchi, cari, după rosătura lemnului de ploi și de vreme și după grosimea lor, arătau și vechimea timpului de când vor fi fost infipți acolo și ce fel fusese pădurea seculară din care fuseseră tăiați.

Se pare că într'un timp de nesiguranță și de temere mănăstirea fusese părăsită. Așa se explică ascunderea clopotelor în lacul din vale; și această părăsire a trebuit să dureze destul timp, încât cei cari cunoșteau ascunzișul nu s'au mai întors înapoi, și astfel clopotele au rămas pierdute. În ce timp se va fi petrecut această părăsire nu se poate ști.

Tot în cursul acelei părăsiri se pare că și clădirile din prejurul bisericii se vor fi ruinat, sau de răutatea vre unei năvăliri, sau de neingrijire într'un timp prea îndelungat. Ușa bisericii de la întemeierea ei fusese sau ruinată de vechime, sau ridicată de cineva. Când a fost părăsită definitiv, a păstrat încă câțva timp o ușă de stejar rău cioplită.

Dar și satul trebuie să fi avut timpuri de părăsire. Cei bătrâni vorbeau de bejării prin păduri, și pomeniau numele de Cricov; căci în acel timp, chiar de lângă biserică, până la Moara Domnească, și poate și până la Ialomîța, era o neîntreruptă pădure — ei aveau neamuri în sate de spre Dunăre: Curățești și Chiselet.

Mănăstirea a fost clădită pe un colț de deal, pe care-l formează o vale care vine de departe printre păduri, cu lunca Dâmboviței.

Dar, în intenția evlaviosului Domn de a întemeia în aceste locuri o mănăstire, cred că s'a vut în vedere, pe lângă ideea de a înființa un lăcaș sfânt și o casă de rugăciune, și aceia de a face un loc de apărare și de veghere. Și acestei preocupări trebuia să-i corespundă și alegerea locului, care pe atunci trebuia să se fi impus preferinții Domnului prin măreția naturii și prin sălbătăcia împrejurimilor.

Și nu este prea îndoielnic că Radu-Vodă cel Frumos, în timpul lui de restriște și de pribegie, să fi stat retras și în mănăstirea întemeiată de dânsul, de unde, prin oamenii săi de încredere, să fi spionat starea lucrurilor din București.

Ce fel va fi fost aceasta localitate acum patru sute de ani, s'ar putea înțelege dintr'o prea slabă descriere a localității, așa cum era în cei d'întăiu ani după 1850, când biserica a fost lăsată în părăsire.

Dealul ales se mărgenia la Răsărit și Nord cu pădurea, care pe atunci trebuie să fi fost seculară: potrivit loc de retragere și de refugiu în timp de primejdie. Era ocolit, în față și dintr'o latură, de o apă mlăștinoasă cu stuf și trestie, cu o adâncime suficientă — de o statură de om — pentru a servi ca mijloc de imediată apărare. Comunicația cu satul se făcea pe o punte de scândură destul de șubredă. Avea la mică distanță spre Miazăzi și Apus o gârliță, prin care se scurgeau apele ce veniau din sus și care formează lacul din prejurul mănăstirii Cernica, pentru a se uni cu Dâmbovița la doi kilometri mai la vale de satul actual. Toată marginea acestei gârlițe era împădurită cu sălcii înalte, cu lacuri și stufișuri: teren inundabil când se revărsau

apele; iar mai înăuntrul luncii, pe lângă locuri de fâneață, erau întinse pâlcuri de mărăcișuri, de porumburi și măceși, printre care pe sălcii stăteau agățați curpenii de viță sălbatecă.

De sigur că biserica așezată pe deal se vedea din depărtare, în partea Apusului; dar de jos, de lângă marginea apei, nu se putea vedea, din cauza desigurului, partea opusă a dealului, de spre Bălăceanca, sat unde încă se mai vedea atunci un petec de pădure, dar care pe vremea întemeierii mănăstirii poate că încă nu exista.

Dacă în timp apropiat era așa înfățișarea locului, se poate închipui ce fel va fi fost când Domnul l-a ales pentru întemeierea mănăstirii sale, cu patru sute de ani înapoi.

Dar astăzi lucrurile s'au schimbat. De mai mulți ani gârlița a fost abătută prin altă parte. Statul a dat de mult în tăiere pădurea de sălcii, din care n'a mai rămas o nuia. Abia se mai vede astăzi un plop bătrân, departe de sat. Această schimbare s'a făcut într'un timp relativ destul de scurt, și nu mai este nimic din frumuseța pe care o admiram acum șaiszeci-șaptezeci de ani.

* * *

Această mănăstire trebuie să fi fost cea d'întăiu biserică clădită în toată regiunea aceasta, până la Dunăre, și poate îndemnat de aceeași lipsă Matei Basarab să fi întemeiat și dânsul biserica de la Plătărești și pe cea de la Mănăstirea, cu două sute de ani mai târziu. Dacă această mănăstire a fost cel d'întăiu lăcaș sfânt în aceste părți ale județului Ilfov, ar fi de lămurit — cum, pe valea Dâmboviței, până la Argeș, satele trebuie să fi fost numeroase — în ce mod acei creștini se vor fi închinat lui Dumnezeu. Ce biserici și ce preoți vor fi avut? Această întrebare își are locul cu atât mai mult, cu cât, chiar lângă București, în satul Pantelimon a fost în ființă, până în timpuri apropiate, o bisericuță de lemn, chiar pe locul unde este biserica actuală.

Supt un deal, lângă locul care astăzi se cheamă La Pisc, aproape de apa Dâmboviței, se vedeau, în cei d'întăiu ani după 1850, două gropi cu apă, în care crescuse papură, din care se scolese pământul pentru fabricarea cărămizii, iar alături, lângă fiecare groapă, încă se mai vedeau bucăți de cărămidă roșie, rămasă de la cupoarele unde fusese arsă. Astăzi acoperit cu iarbă, locul aproape s'a nivelat, dar tot se cunoaște ce-a fost.

Trebuie să adaug că în vremea lui Radu-cel-Frumos, apa care curgea pe aici nu era Dâm-

bovița, ci o gărlită prin care se scurgeau apele stătătoare, care formează lacul din prejurul mănăstirii Cernica. Pe atunci Dâmbovița curgea pe supt satul Bălăceanu, pe malul opus al luncii. Dar de la o cotitură a apei, care venia foarte aproape de satul Cernica, a fost abătută toată apa și unită cu apa lacului, pentru cele trei mori puternice ale mănăstirii Cernica, construite din scânduri groase de stejar, din care cea de-a treia servia pentru dat la puiă dimiile și țesăturile de lână de la războaiele din mănăstire, care se auziau țăcănind când cineva trecea prin fața bisericii Sf. Gheorghe înainte de secularizare.

Între cărămidărie și locul ales distanța era mică în linie dreaptă; dar, din cauza lacului, a trebuit pentru transportul cărămizii să se urce dealul, să se taie drum scurt prin pădure, să pogoare o vale, care astăzi se cheamă Valea Călugăriții — se cunoaște cum s'a croit acest coborâș, — și de aici să se sape un drum în prelung, pe coasta opusă, până la locul clădirii. Drum astăzi neumblat.

Nu se mai cunoștea unde fuseseră gropile de var.

Pentru hrana călugărilor și a oamenilor cari țineau de cuprinsul mănăstirii, se afla la spatele bisericii, între vale și pădure, un loc de arătură ca de treizeci de pogoane, care cred că s'a păstrat până astăzi aproape în aceeași întindere ca ca și acum patru sute de ani. Dar se poate să fi fost acolo și un mic câțun, fiindcă, în timpul despre care vorbesc, plugul scotea la suprafață hărburi de vase de pământ de la locuințele care vor fi fost altă dată.

Tot pentru indestularea oamenilor se găsia în mijlocul stufului din vale, chiar în fața bisericii, un luminiș de apă cât o arie, unde, chiar în timpuri apropiate, cu câteva cotețe așezate, se prindea destul pește de lac: știucă, caracudă și lin, și varietăți mai mici.

Este cu neputință ca în veacul întemeierii să se fi aflat mori pe apa Dâmboviței și este lucru sigur că pentru măcinatul grâului și al meiului se întrebunțau rășnițe, fiindcă în timpul apropiat, de spre care vorbesc, cu toate că satul se află între două mari mori: la Cernica și la moara Tânganului, erau țerani în sat cari încă păstraseră rășnițe pentru trebuințele caselor și s'ar putea crede că acest instrument fusese singurul mijloc pentru măcinat la sate în timpurile mai îndepărtate.

Rășnița putea să fie mânăuită sau cu mâna, sau, pentru nevoi mai mari, cum se cerea la o mănăstire, să fie mișcată de un cal.

În București chiar, prin anul 1860, făina se procura de mai multe mori cu cai, cu toate că era în jos de fabrica Lemaitre, renumita moară a doctorului Gușă (Gussi) și fabrica lui Asan de la Obor. Morile Vlădichii, de lângă podul Sf. Elefterie, au fost distruse răpede după înființarea lor, pentru a preîntâmpina inecurile de care suferiau Bucureștii aproape în fiecare an pe acele timpuri.

* * *

Cum, în timpul lui Radu cel Frumos, porumbul încă nu era cunoscut, lumea de la sate, pe lângă pâinea de grâu, întrebunțau pentru hrană mămăliga de meu și în satul Tânganu, în anii despre cari vorbesc, erau încă țerani cari preferau din obișnuință mămăliga de meu celei de porumb. Ba încă acei ce întrebunțau meiul știau să facă și bragă pentru casa lor. Și s'ar putea crede că, deci, cunoștința acestei băuturi din meu este mai veche pe aceste pământuri decât venirea neamului Bulgarilor, că-rora li se atribuie braga.

Tot asemenea, cum, în timpurile trecute, din cauza nesiguranței, cerealele se păstrau în gropi arse, în formă de oală, mi-aduc aminte — și e mult de-atunci — că am cetit cum că în județul Ialomița s'a descoperit undeva o groapă de meu foarte veche. În Tânganu, din cauza felului terenului nisipos, la mică adâncime, nu știu să fi fost asemenea gropi; dar mi-aduc aminte că, urmând copil la școala dascălului Gheorghe Ciungu, din satul Fundeni-Gherase — care era singura școală printre toate satele din partea locului —, au fost aduși școlarii să scoată grâul dintr-o groapă care se afla în bătătura din fața casei.

Valea care pleacă de la capul satului, din dreptul bisericii, se îndreaptă în sus, printre păduri, și se prelungește până departe în sat și se pierde pe câmpia Pantelimonului, care, prin anii 1857-60, era acoperită de o falnică pădure, prin care călătorul auzea cântec de cocoș sălbatec.

Ea nu se numește Valea Tânganului decât în locul acesta, unde se întretaie cu drumul dintre București și Brănești, care era drumul Olacului spre Brăila, renumit, în acel timp, pentru tâlhării la drumul-mare, și se auzia pe atunci vorbindu-se în București despre cutare că a fost călcat de hoți la Valea Tânganului (acum vre-o douăzeci și cinci de ani, am luat parte, ca jurat, la Giurgiu într'un proces de tâlhărie petrecut la Valea Tânganului).

La oarecare depărtare spre Brănești, era a-

tunci un popas de poștă, de olac, o clădire căreia lumea îi zicea Olănița, de sigur fiindcă era învelită cu olane, după cum pe o altă cale, dincolo de mănăstirea Pasărea, era un alt popas, căruia îi zicea Șindrilă, fiindcă era învelită cu șindrilă — astăzi un sat de Țigani.

În această vale era atunci — ca și astăzi — un puț de piatră, foarte cercetat de lumea trecătoare. Erau și câteva cruci acoperite și împrejmuite, având înlăuntru și icoane. Nu știu dacă erau troițe. Iar la o mică depărtare, mai la vale, spre pădure era Biolăria, unde se aflau staule pentru vitele mănăstirii Cernicăi, care trebuie să fi fost numeroase, de oare ce toamna avea și o mică zahana, pe lac, în dreptul bisericii Sfântul Nicolae.

— De altfel mănăstirea Cernica avea o mare bogăție. Toată partea dintre moșia Tânganului, până la Brănești și mănăstirea Pasărea, și între moșia Pantelimonului, era proprietatea mănăstirii Cernica. Avea și vii la deal și cine știe dacă Valea Călugărească nu-și datorește numele podgoriilor pe care le avea acolo această mănăstire.

Chiar împrejurul mănăstirii erau puternice grajduri și magazii de cereale și mai multe pogoane de vie, toate împrejmuite cu gard de nuiele și uluci. Înlăuntru era bielșug pentru oricine căuta, pe scurt timp, adăpost și hrană. La zile mari se vedeau stând la umbra pădurii frumoase trăsuri boierești, ale celor cari vizitau mănăstirea. Era atunci mănăstirea Cernica pentru București un fel de Sinaia a acelor vremuri.

De la Biolărie, mergând spre sat, valea nu mai purta numele de Valea Tânganului, ci, după numiri ale unor locuri cunoscute: la Lacul Negru, la Grădina cu Meri — de unde valea începea să aibă apă și stufig —, la Anini, la Topile, la Puțul lui Găman. De aici până lângă sat purta numele comun de Cocioc.

În locul cunoscut cu numele de Grădina cu Meri, erau, departe de mănăstire, în mijlocul pădurii, la marginea unei mari poieni, oarecare clădiri bine împrejmuite, pendinte de mănăstire; dar niciodată n'am știut la ce serviau, și astăzi nu mai e nimenea din cei ce știau și de la cari s'ar putea afla. Mai era asemenea în mijlocul pădurii din spre mănăstirea Pasărea un loc împrejmuit care se numia Găinăria, unde se creșteau pasări, de sigur pentru a se ospăta lumea aleasă care vizita mănăstirea.

Fiindcă partea luncii dintre Tânganul și satul Cernica era supusă inecurilor și revărsărilor de ape, chiar în timpul verii, când apele erau scăzute, din lipsă de podețe drumul era anevoios

prin această parte. De aceia mersul de la mănăstire spre București se făcea prin pădure, și se vede și astăzi — și prin pădurea Tânganului și prin a Cernicăi — colnicul care servia de drum; însă numai pentru mănăstire, nu și pentru sat. Satul trebuie să fi avut comunicare spre București pe un drum vechiu, printre păduri, pe la Valea Tânganului.

Și se poate ca numai acest ocol să fi fost cauza pentru care această vale, în punctul de unde drumul pornește spre București, să poarte numele de *Valea Tânganului*, la o mare depărtare de sat.

Satul trebuie să aibă o vechime mult mai adâncă în trecut față de întemeierea mănăstirii. Așezat pe o lăsatură a dealului și aproape alături cu cursul unei ape — care nu era Dâmbovița, — învecinat la Răsărit și Nord cu întinse păduri și câmp de arătură, iar la Apus cu lunca Dâmboviței, avea prin însăși această poziție înșurșirea de a fi potrivit pentru așezări de oameni.

Cine va fi fost acel Tânganu — dacă acest nume va fi fost al unui om — ¹, care și-a eternizat numele cu numele satului întemeiat poate de dânsul, și în ce timp va fi trăit, niciodată nu se va putea ști. Dar un sat cu case de gard, pomestite cu pământ și paie și învelite cu trestie, oricât de vechiu ar fi, nu lasă urme durabile din trecutul lui. O casă de gard, oricât de bine îngrijită, nu poate să dureze mai mult de șaptezeci până la o sută de ani. Sânt însă alte elemente care au lăsat urme relativ mai depărtate și cu mult dincolo de o viață de om.

În cutare cotitură a apei, pentru a țermuri o grădină a cuiva, era un șir de sălcii, care, după grosimea lor, puteau să aibă și două sute de ani. Cam în același loc, la marginea delușului, trei nuci mari puteau să aibă cam aceiași bătrânețe.

Mai la vale de satul actual, lângă locul care se chiamă Malul cel Mare, se vedeau, când încă pământul nu fusese răscolit de plug, urme de locuințe dintr'un timp necunoscut. Locul acela se numia Siliște. La capătul acelei Siliște, cam în vale spre satul actual, erau patru peri pădureți foarte înalți și groși, supt care atunci stăteau oile la umbră. Poate că din cauza mărimii lor li se zicea Perițoi. Poate că acești peri făcuseră parte din marea pădure care în timpuri mai depărtate se întindea până lângă dânsii, până la

¹ Profesorul Aug. Treb. Laurian, într-o hartă mică a Daciei, pune în acest loc, pe Dâmbovița, numele unei cetăți dacice cu numele Netindava.

margenea luncii, fiindcă la o mică depărtare în sus, dincolo de locul numit Ordia, se începea tufărișul, pe unde fusese vechea pădure care, servind la nevoile oamenilor și alături de arături, nu se mai putuse înălța.

În partea cealaltă, lângă pădurea actuală, un asemenea tufiș, în întindere de aproape opt sute de pogoane, fusese dat pentru improprietărire în anul 1864.

Pe un maidan la marginea satului, unde se părea că altă dată fuseseră locuințe, se vedea atunci o cruce mică de piatră, unde de bună samă fusese înmormântat cineva care nu putuse să aibă binecuvântarea religioasă a unui preot, fiindcă satul se poate să nu fi avut un preot.

Sânt, pe întinderea moșiei, numiri rămase spre pomină de la generații trecute: Ordia, Puțul Savei, Valea Duchii, Vadul Oanii. Spre acest vad se cunoșteau după rosătura văgașului, unde erau pogorășuri și urcușuri, urmele unui drum vechiu care se părea a veni de spre partea Durnării. De oare ce la acest vad valea are apă și trestie, trebuie să fi fost acolo un pod de lemn — din care nu se mai văd acolo rămase urme — sau că trecerea se făcea prin apă, de oare ce cuvântul „vad“ nu presupune ființa unui pod. Pe această cale carele se îndreptau, se pare, în direcțiunea Buzăului, sau în părțile de sus ale țerii.

Mai în sus, pe aceiași vale, cam aproape de satul Brănești, este locul numit Sgăriata, unde iarăși se văd prin pădure și peste vale urmele de trecere ale unui drum vechiu, umblat în timpuri necunoscute.

D. profesor N. Iorga, venind cândva din spre Plătărești, vorbește și despre satul Tânganu și-i numește: *sat de Țigani*.

Cred că d. Iorga a văzut cătunul Tânganu-Moara, nu satul Tânganul propriu-zis, unde este biserica. Când s'au făcut aici morile, au fost aduse și familii de Țigani mănăstirești, dar erau și multe familii de Români. Ce fel o fi astăzi cătunul nu știu, și se poate ca în timpul din urmă, de oare ce am văzut că într-o parte a locului s'a parcelat o vatră de sat, să se fi stabilit acolo, prin improprietărire, și familii de Țigani.

Când erau în ființă morile, care de mult nu mai sânt, știu că erau mai mulți locuitori români, cari de bună samă erau mai vechi decât morile. Era acolo și un han, cârciuma cătunului, fiindcă înainte de facerea șoselei Lehliu-București, pe aici, pe la moara Tânganului, era drumul de la Călărași și din toată partea aceia a Ilfovului, spre București. Pe aici veniau căruțele

cu pește, pe linia Bălăceanca, Cățel, Dudești. Numai în timpul verii, când apele erau scăzute, se putea merge și pe linia Tânganul, Cernica, București, și nu fără greutate din cauza lipsei câtorva podețe de trecere.

Satele Cernica, Tânganu, Fundenii-Gherase, Frunzănești (lumea locului îi zice Frujinești) sânt sate locuite numai de Români. Satul Brănești este o colonie de Bulgari, iar la Plătărești, printre Români, erau și familii de Bulgari.

N'am cunoscut în satul Tânganu pe nimeni, nici chiar venetic, care să fie de alt neam. Erau aici stabiliți și un număr de Ardeleni, cari se distingeau după felul lor de a vorbi. Dar, cum vreau să presint starea satului dintre anii 1850-60, acești Ardeleni trebuie să fi fost stabiliți în sat cu câțiva ani înainte de 1848, fiindcă aveau gospodării care arătau oarecare trecut. Ei purtau nume ca: Toader Bornea, cel care avea multe oi și căruia erau puțini în sat cari să nu-i zică: naș Toadere sau cumetre Toadere. Se mai numiau Miclă Băjenaru, Noanea, Gheorghe Hilea, Ion Gândilă. Toți aveau turme de oi.

Iar țăranii localnici purtau cam astfel de nume: Ion Bugoiu, Marin Soare, Petre Rumânul, trei frați Nicoară, Nicolae Roman, Ene Vlășceanu, Ion Căpraru...

Pe atunci casele în sat erau rare. Erau și locuri părăsite, cu locuinți dărămate. Locuințele aveau împrejur curți spațioase și loc de arie, mai toate împrejmuite, cu garduri, aveau staule pentru vite, și, cum era loc de pășune, nu știu dacă erau în sat zece case care să nu aibă un număr de oi, pe lângă vite mari.

Nu erau oameni prea bogați, dar era îndestulare și toți aveau cu ce trăi. Pe atunci toamna oamenii făceau multe pomeni, semn de dărnicie din prisosul avutului lor și din suflet creștinesc. La aceste pomeni venia și preotul și da binecuvântarea. Masa se întindea afară, pe țășături de casă; iar, pentru oameni mai de samă, înăuntrul casei.

În timpul de față satul s'a mărit mult. Unde era o singură casă, s'au mai adăugat cel puțin trei. Și, cum generațiile s'au premenit în timp de zeci de ani și oamenii s'au înmulțit, nu mai e câmpul de pășune de altă dată, și nici vite multe împrejurul casei. Portul și obiceiuriile și ocupațiunile casnice s'au schimbat și ele. Țăranul nu mai cultivă inul și cânepa ca altă dată, și toamna, pe lună, nu mai răsună melița pentru facerea fuioarelor. Ne mai fiind lână multă, se toarce și se îndrugă mai puțin pentru facerea îmbrăcăminții, și pentru împodobirea casei.

Cum erau mulți țerani cari n'aveau cai, veniau pe timpul treieriișului țerani de la munte cu căruțe și cu cai mulți, numai pentru treierat. Plata se făcea în natură după învoială.

Tot în felul acesta treierau și arendașii și proprietari, cari, pe lângă dijma clăcașilor, cultivau ei înșii grâu mai mult. Se întâmpla însă ca în August să nu fie vânt pentru vânturat, sau să nu fie timpul prielnic și să rămâie grâul până în toamnă nevânturat; și atunci grâul amestecat cu pleava se făcea grămadă împrejurul steajărului, se acoperia cu paie și cu snopi de coceni până primăvara; dar mult din grâu se strica. Așa se spunea despre timpul când nu erau încă mașini de treierat. Prima mașină de treierat s'a văzut la Fundeni-Gherase cam prin anul 1855.

Preoții satului erau doi: popa Neagu, pe care eu nu l-am apucat, și popa Șerban. Aveau casele față în față, la capul satului din spre biserică. Acest popă Șerban era Oltean de felul lui, cum arăta după vorbă. Se spunea că oameni mai bătrâni din sat l-au cunoscut ca băiat tânăr vânzând bragă prin oborul Bucureștilor. Ce școală să fi avut ca să ajungă preot în acest sat? Poate că urmase o școală așa-numită de *grămatici*, unde se învățau cântări bisericești și rostul preoției. De și destul de bătrân atunci, el a mai trăit până după anul 1870. După puțin timp în locul lui popa Neagu a venit în sat un al doilea preot, tânăr, Cristea Rădulescu, din satul Suhatu, care și el trebuie să fi urmat aceiași școală de grămatici. Acest preot avea o înfățișare plăcută;

avea glas frumos, cânta frumos, cetia frumos și slujia frumos în biserică.

Cum fiecare sat își are Țigănia lui, erau Țigani și în satul Tânganu. Ei sânt și astăzi așezați în același loc unde erau și în 1850, alături de capul satului din spre pădure. Locuiau în bordeie. Numai patru familii de Țigani aveau case în regulă, și aceștia trebuie să fi fost stabiliți mai de mult în acest sat, și fiecare aveau o meserie. Era Ilie, fierarul satului, cu mai mulți feciori, Năstase lăutarul, cu fiul său Totoși și un alt Țigan, Voicu al Măslinii, care avea meșteșugul de cârpaciu. Cel de al patrulea Țigan, Ivan Țiganul, a cărui casă era alăturată de casele satului, avea mai mulți copii. Dar nici el nici copiii nu vorbeau Țigănește. Vorbeau bine românește, fără nuanța de pronunțare caracteristică Țiganilor.

Din ceilalți, cari locuiau în bordeie, trebuie să fi fost aduși aici după 1848, după *libertate*, cum se spunea atunci acelui timp. Unii din ei aveau și cai cu cari ajutau la seceriș, dar, nefiind obișnuiți cu munca câmpului, și ei și vitele lor în cursul iernii trăiau rău. Femeile lor, mai cu samă în timpul verii, ajutau la treburile Țerancelor: spoit, lipit, dărăcit, și trăiau mai mult din căpătat. Nu știu dacă ei erau toți botezați. Unii aveau nume românești obișnuite. Se pare însă că stăpânii lor, pe unde fuseseră robi, li dăduseră în bătaie de joc nume ciudate: Spilea, Măslina. O Țigancă bătrână se numia Luna; un Țigan se numia Ciocan; iar un altul, un flăcăiandru, Ciorică.

Una din cele mai frumoase biserici ale Târgoviștii e biserica, din nenorocire de mult așa de neglijată, a Stelei. Cu forma ei înaltă moldovenească, cu profilurile ei fine și bogata împodobire cu nasturi de smalt verde, ea are, între atâtea clădiri de stil muntean, un caracter deosebit.

Am semnalat, publicând complicata-i inscripție slavonă, că se întâlnesc, întrebunțate ca trepte, după un vechiu și stupid obicei, pietre care-mi păreau de la începutul secolului al XVII-lea, mai vechi deci cu vre-o cincizeci de ani decât zidirea impunătoare și pompoasă a lui Vasile Lupu împăcat cu Matei Basarab, pe pământul căruia înălța astfel, după o inspirație care poate fi a Mitropolitului Varlaam, dacă sfatul nu va fi venit din tabăra Muntenilor, de la Udriște Năsturel, *biserica păcii între frați*.

Deci o biserică mai veche a existat, și ctitorul ei era, firește, Stelea, întocmai cum, la biserica bucureșteană a Colței, un Colțea a trebuit să preceadă pe bogatul fundator din nou, Mihai Cantacuzino.

O carte a Mitropolitului Grigorie de Ivir, care se întâlnește și pe vremea lui Matei, arată, la 1632, originea și desvoltarea, pe urmă peirea acestei mai vechi ctitorii.

Păstrat în dosarul administrativ nou 2863 din Archivele Statului de la București, acest act, din care am extras partea principală în *Studii și documente*, XI, pp. 100-

101, no. 13, spune că întemeietorul a fost Stelea *Spătarul* — nu *Marele Spătar* —, că el „au trimis întâiu acolo la Ivir ca să vie aici om de folos, să facă mănăstire, la care să fie călugări de acolo ispravnici“. I s'a dat noii fundații închinată Ivirului „moșii și prăvălii“. Ea părea pe mult timp întărită.

Știm că Sinan-Pașa, luând Târgoviștea în 1595, a ars biserica Sfântului Nicolae, care păstrează încă însemnarea, în românește, a acestui incendiu. Mărturisirea Mitropolitului Grigorie confirmă această distrugere: „După aceia, când au fost în zilele lui Mihail Voevod, dacă a venit Sinan-Pașa cu mulțime de Turci aici în țară, de a robit și a stricat țara, arzând și toate bisericile, s'a ars și mănăstirea Stelei, metohul Ivirului“.

Dar această revelație mai adaugă ceva. *Înainte de Vasile Lupu mănăstirea a fost refăcută, de Mitropolitul de la Ivir*. „De atunci a stat Stelea peste 50 de ani, până

în zilele lui Leon-Vodă și, dacă m'am vlădicit eu, Vlădica Grigorie, cu milostenie după la creștini și cu epetrahirul meu am făcut mănăstirea Stelea precum a fost și întâiu, făcând case, pivniți, mori și grădini cu vie, și iar am dat-o metoh la mănăstirea de la Ivir.

„Mănăstirea“, deci *chiliile* sau și *biserica*? Dacă s'a refăcut bisericuța Spătarului, Vasile Moldoveanul n'a lăsat nimic din liniile ei.

Biserica Stelea a lui Vasile Lupu
(desemn de Stoica D.)

În fundul gangurilor Museului Național, către curte, întâmplarea m'a făcut să găsesc una din cele mai interesante pietre de mormânt pe care le avem.

serica Episcopală din Argeș, al lui Albu Golescu la Vieroș și al lui Stroe Buzescu în luptă cu Tatarul pe care-l răstoarnă de pe cal la Stăneștii Vâlcii, — aceste două

Fig. 1.

Întâiu pentru că e unul din foarte rarele reliefuri sepulcrale. Până acuma aveam numai pe: al lui Radu de la Afumați în Bi-

din urmă încă nereproduse în fotografie, cea ce va trebui să se facă într'unul din numerele viitoare.

Aici avem a face cu înfățișarea fără cap, sfărâmat cu ciocanul, al unui bărbat, unui boier sau ostaș de cea mai impunătoare aparență. E îmbrăcat într'o haină dedesupt cu brandenburguri, încinsă cu un brâu pe care se vede o cheotoare în forma unui

la stânga :

...и ХРА....

БЫТІА МІРА ЗРЕ...

la dreapta :

ПРЕСТАВЛЕНІА... ГА...

ВЪ СРЕДЪ СЕЧ. ЕТОРЯГО ЧАГО НОЩ...

Fig. 2.

cap de fiară. Mantia, blănită, are de o parte alte podoabe transversale, terminate la capăt cu broderii bogate sau aplicații de metal, în stânga un șir de nasturi foarte bombați. O misadă de blană e de partea stângă, pe când elemente de o complicată

Deci: „A răsposat... o Miercuri seara, la al doilea ceas de noapte“.

Pe multe sânt podoabe represintând ingeri, ghirlande și, după cât se pare, în mijlocul lor, vulturul Țerii-Românești cu

Fig. 3.

ornamentație în zigzag se disting puțin, dar în partea dreaptă. Mâna dreaptă nu se vede, cea stânga e apăsată pe mâneru unui hanger. Figura era terminată cu o barbă rotundă.

Din inscripția de pe suprafață sânt păstrate câteva fragmente. Se poate ceti bine

crucea în plisc, de un frumos stil. Dintr'o inscripție latină se mai cetește :

MORIOR [EXPECTANS] [AE]TERNAM
POST PI[AM] VITAM].

S'ar crede că e mormântul unui Domn, al unuia de pe la 1650, dar în această

epocă n'avem, după Matei Basarab, mort în Scaun și îngropat la Arnota, pe niciunul care să-și fi isprăvit aici zilele. Nici Constantin Basarab, nici Mihnea Radu, nici, mai târziu, admițând zecile rău cetite,

dispus a-i atribui traducerea după rusește a Poveștii despre începutul și căderea Constantinopolei. Tot la el trimete și amestecul, întocmai ca la mormântul surorii lui, Doamna lui Matei, a inscripției latine cu cea cirilică.

Fig. 4.

Gheorghe Ghica, Grigore Ghica, Radu Leon, Antonie din Popești, Gheorghe Duca.

Nu e un Domn. Dar stilul literelor e acela pe care l-a impus în inscripțiile de mormânt, ca a lui Matei, a Doamnei Elina,

Atunci întrebarea se pune: nu cumva avem a face cu mormântul lui însuși? Ar trebui admis atunci că inscripția a fost complectată în ce privește data, dar indicațiile ar fi venit de la el însuși.

Fig. 5.

a fiului lor adoptiv Matei, și chiar în maiusculele documentelor, acel Udrîște (Oreste, Uriil) Năsturel din Fierești, căruia, acum în urmă, după studiul d-lui Boris Unbe-gauer, în *Revue des études slaves*, sânt

În orice cas, *de la dânsul pleacă tot stilul frumoasei pietre*. Și acela în cinstea căruia a fost săpată trebuia să fie *unul dintre cei mai mari, cei mai apropiați de Domn dintre boierii Țerii-Românești*.

Se află într'o văgăună, în mijlocul pădurilor și dealurilor, retrasă de comunicațiile mari ale drumurilor de pe râul Topolog, pe moșia părinților lui Nicolae Bălcescu, cari se sălășluiau în comuna apropiată, de care depinde Gâltofanii: Bălcești.

În forma sa primitivă, această bisericuță de lemn, transportată de altundeva într'acest sat încheșat din refugiații de prin satele

dintr'o inscripție zugrăvită: „*Leatu 1865 s'au zidit atvonul cu zugrăveală și cheltueala Dumnealui C Costake, Sevastița, Costandin Pit., Dumitru Pit., Florea, Radu, Ion, Stanca, Ion Ene, Popa, Mihai, zug. o' Schei*“.

Biserica are absidă, 'naos și pronaos, boltite semicilindric, și amvon.

E foarte pitorească în patriarhalitatea ei.

Biserica Gâltofani-Argheș.

dunărene, era numai pe jumătate de lungă de cum se prezintă azi.

Cea mai veche știre despre biserică se află pe un Molitvenic de la finele veacului al XVIII-lea: „*Acestu stu molifenic este cumpărat de Pătru Odorogă la sânta biserică Gâltofani*“.

Pe la mijlocul veacului al XIX-lea fu înădită din lemn și, mai apoi, cu un amvon de zid, de familia Bălcescu, cum rezultă

Icoanele, în stil bizantin, arhaisant, se datoresc lui „*Dumitru zugravu ot Schei leatu 1865, Martie 5*“. Până astăzi locuitorii din Șchei se îndeletnicesc cu zugrăveala troițelor.

Biserica urmează a fi dărâmată, fiind ruinată, locuitorii, în urma invitațiunii Episcopiei, adunând materialul pentru zidirea altei biserici, pentru care, în strâmtimea satului, nu se mai poate găsi un alt loc de zidire.

Conservarea Monumentelor Istorice pune cunoștințele și simțul artistului însărcinat cu acest serviciu înaintea problemei celei mai grele, de a se debarasa de personalitatea și originalitatea proprie, reclamând în schimb o subordonare supt concepțiunea unui creator de mult dispărut fără însă a imita sau a amplifica originalitatea acestuia.

În cele mai multe cazuri avem de soluționat următoarele probleme:

Conservarea de piese și obiecte istorice și de artă, cărți, etc., care se pot păstra în muzee și colecțiuni. Conservarea acestora nu ne va preocupa. Ea formează o știință aparte și este rezervată aproape în totdeauna specialiștilor respectivi, directorilor de muzee, custozilor etc. Întâia și supremă lor dogmă este de a conserva obiectul în starea în care se găsește, de a nu-i adăuga nimic și de a nu suprima nimic dintr'insul. Vase sparte și stricate, părți din tablouri se conservă fără să le complectăm, fie chiar prin artiști mari, capabili de a-și însuși compozițiunea și tehnica picturii din vechime.

Dificultăți cu mult mai mari sunt de învins la conservarea de monumente de arhitectură istorice, cele mai mari însă când astfel de monumente sunt încă în întrebuințare și dacă la ele se produc lărgiri sau adăugiri din interese de utilitate. În astfel de cazuri conservatorul, care cu drag ar vrea să lase neatins un astfel de monument, ca și o piesă dintr'un muzeu, este forțat a face concesii în favoarea veacului sobru și desbrăcat de poezie în care trăim.

În cele ce urmează voi încerca să stabilim unele *directive*, menite a contribui la îndrumarea unei conservări uniforme în țara întreagă. Firește că n'am pretenția ca propunerile mele să fie acceptate necondiționat și nemodificate; din contra, sunt încredințat că o soluționare acceptabilă se va găsi abia după o mai îndelungată discuțiune contradictorie.

Spuneam că principiul suprem la conservarea pieselor de muzeu este de a li păstra starea lor. Principiul acesta trebuie aplicat în general și pentru monumentele arhitectonice. Sunt ele ruine sau a-

proape ruine?, atunci problema este ușoară. N'avem decât să îngrijim ca golurile care se deschid să fie iarăși închise, să protejăm zidăria în desfacere prin ancore sau alte mijloace spre a împiedeca astfel o desfacere mai mare și să apărăm prin contraforturi zidurile de prăbușire.

Toate aceste lucrări trebuie să fie astfel executate, ca ele să aibă timbrul timpului nostru; în nici un caz ele n'au voie să ne facă a crede că ființează din timpul ridicării monumentului. Principiul acesta este a se observa cu strictețe în special la conservarea acoperișurilor. Conservarea lor trebuie executată cu cea mai mare precauțiune, fiindcă acoperișurile mai ales schimbă foarte lesne caracterul unui monument.

O atențiune deosebită reclamă și vegetația care adese ori se găsește pe ruine sau clădiri vechi, într'un fel de haină de patină. Pictorul se va complăcea în păstrarea ei, pe când conservatorul o vede cu ochi răi, fiindcă prin introducerea rădăcinilor vegetației în rosturile zidăriei se accelerează într'o măsură largă descompunerea acesteia.

Conservatorul știe foarte bine, pe de altă parte, că tocmai vegetația imprimă adesea monumentului caracterul său deosebit, ca o parte integrantă a lui. Ori de câte ori se pune chestiunea dacă vegetația trebuie menținută sau suprimată, intervin numeroase considerații de ordin subiectiv. E greu să stabilim principii unitare în cazul acesta. E bine ca vegetația să fie păstrată pe cât se poate. Lucrul acesta va fi cu atât mai ușor, cu cât vom păstra numai tufișurile și arborii caracteristici, protejând după posibilitate zidăria contra înrăuirilor lor destructive și suprimând cu toate mijloacele începuturile unei vegetații noi.

În fine să nu uităm că nu suntem în măsură de a conserva ruina până'n vecii vecilor. Așa fiind, o suprimare prea radicală a vegetației va fi mai mult în defavoarea unui monument decât o păstrare în modul arătat mai sus. Să nu trecem cu vederea că și o suprimare desăvârșită nu împiedecă, ci încetează numai acțiunea distrugătoare a timpului, privând monumentul de timbrul lui poetic.

Dacă n'avem însă a face cu ruine, ci cu monumente care sunt încă în întrebuințare, sau care pot fi redată iarăși folosinții, atunci arhitectului i se impun adese ori probleme foarte delicate. În multe cazuri alegerea materialului, potrivit conservării, îi va da de gândit, căci pe de o parte este exclusă de la întrebuințare pentru monumentele istorice o serie de materiale, ca tablă de fier sau galvanisată, ardesie artificială, beton la locuri vizibile, piatră artificială, etc., iar pe de altă parte suntem legați de mijloacele care ni se vor pune la dispoziție din partea Statului, comunelor sau cultelor respective. Drept principiu călăuzitor, în astfel de cazuri, este de observat: *Întrebuințarea de materiale naturale și după posibilitate de materiale cari au fost utilizate pe timpul ridicării monumentului.*

Înlocuirea învelitorii din lemn cu tablă de fier sau galvanisată este un vandalism care nu se poate scusa. O barbarie mai urâtă însă este a acoperi cu tablă biserici construite din lemn. Șindrilă, draniță, țiglă de diferite forme — țigla fățuită și smălțuită nu corespunde caracterului —, ardesie pentru suprafețe mai mici și de sisteme mai complicate de acoperișuri, tablă de cupru și plumb vor fi materialele cele mai potrivite. Când nu se pot acoperi spesele pentru aceste materiale din partea proprietarilor sau a beneficiarilor monumentului, atunci este de datoria autorităților a pune mijloacele la dispoziție spre a împiedeca o barbarie culturală.

Ori de câte ori se impune înnoirea parțială a unor monumente istorice, grija predominantă și principiul suprem trebuie să fie să se menție formele actuale ale monumentului, căci, slavă Domnului, ăra nefericită a restauratorilor a trecut. Dacă motive binecuvântate fac ca formele acestea să nu poată fi păstrate, atunci suntem îndreptățiți a alege acea formă care corespunde cerințelor și necesităților din zilele noastre, *suplino* condițiune însă nu suntem îndreptățiți a încerca să scoatem din praful vremurilor formele inițiale ale monumentului, dacă ele nu mai ființează. Greșeala aceasta cardinală s'a comis la un număr însemnat de biserici moldovenești din Bucovina și trebuie calificată ca o minciună istorică. Formele acoperișurilor, nepractice din punct de vedere constructiv — cum am avut onoarea de a arăta într'un alt articol —, au de mulțumit existența lor cu învelitoarea sclipitoare, construită din țiglă smălțuită, stângăciei și de sigur și influenței gotice în aceste meleaguri, acordând bisericilor menționate o siluetă bizară, care face mai degrabă impresia unei vile chinezești moderne decât a

unei biserici. În astfel de împrejurări încercarea de a construi formele inițiale trebuie să deie greș și trebuie înfierată din punct de vedere a conservării.

În multe cazuri avem de schimbat piesa constructivă din piatră. Piatra inițială este distrusă în cursul veacurilor de influențele atmosferice, sculpturile și ornamentele și-au pierdut formele originale, păstrându-se doar foarte rudimentar. În astfel de împrejurări, dacă posibilitatea este numai întru câțva dată, ne vom mări a înlocui numai părțile constructive, așa dară acelea care au de suportat sarcini. Sculpturile și ornamentele se vor păstra după posibilitate în formele lor actuale. Câteva ancore, cosoroabe, etc. produc adese ori minuni — fără a altera adevărul istoric. Astfel de sculpturi, săpături și forme arhitectonice măcinate de timp au un aspect mai pitoresc, și în același timp și dulce în cele mai multe cazuri, decât formele rigide ale imitațiunii, având tot odată avantajul de a păstra clădirii haina și parfumul ei arhaic. Zidăria de pictură tencuită se va curăți de tencuială, pietre alterate sau măcinate se vor înlocui, rosturile se vor încheia fără a le rostui, fiindcă prin rostuire suferă caracterul zidăriei.

O discuție foarte agitată s'a încins asupra felului cum să se efectueze o lărgire, o mărire a monumentelor istorice. În aceste cazuri trebuie să avem toată grija ca monumentul să nu fie alterat pe cât se poate și să rămâie neatins. Arhitectura lui să nu fie supusă la modificări supt nicio condițiune.

Anexele noi ridicate să aibă caracterul unei construcții noi. Greșit ar fi a suprima orbește clădiri noi contrastând cu stilul monumentului. În zilele noastre noi nu ridicăm clădiri în stilul creștin, roman, gotic sau al Renașterii. Evul nostru este în curs de a crea o nouă și proprie perioadă în artă, care este influențată de construcțiile moderne. De datoria arhitectului este a îngloba construcția nouă în monumentul existent în așa fel ca să se cunoască imediat că este construcție ulterioară, fără însă a se impune, fără a produce disarmonie sau chiar a predomina. Că în astfel de împrejurări o împărechere de stiluri diferite se poate efectua foarte bine, ca de pildă cel gotic cu cel baroc, cel romanic cu cel gotic, ni-o arată diferite monumente istorice. Modestia înaintașilor noștri nu mergea până acolo încât să considere arta lor ca mediocră față de arta predecesorilor lor. Că dreptatea este pe partea lor documentează pitoreștile înfățișări ale diferitelor încercări, a căror contemplare nu face de loc impresia de

împărecheri de construcții din diferite vremuri.

A păstra ce este vechiu și a crea ce este de adăugat este devisa pentru astfel de lucrări, cu atât mai grea, cu cât, în deosebi la lucrări de conservare a monumentelor istorice, numărul criticilor este deosebit de mare și critica deosebit de riguroasă. Fiecare crede a urma drumul cel bun și judecă după vederea sa. În interesul conservării monumentelor istorice este un avantaj mare a evita astfel de încercări de lărgiri.

Și acum să tratăm un capitol, care în special pentru Moldova este de o importanță covârșitoare :

Conservarea frescelor. Aici s'a păcătuit mult în timpurile trecute. Suprafețe pe care astfel de tablouri erau decolorate au fost văruiți. La repararea de părți deteriorate ale tencuielii, părți întregi ale frescei au fost acoperite cu tencuială. Suprafețe acoperite cu fresce se cojesc, părți deteriorate se ivesc și produc un aspect neplăcut.

Mai ușor de înlăturat sunt primele defecte menționate. Cu ajutorul unui mic fier plat, astfel de suprafețe sunt ușor de curățit și frescele iese iară la iveală. Dacă stratul pe care este fixată fresca a pierdut legătura cu celelalte straturi ale tencuielii, atunci trebuie întărită cu ajutorul unei soluții compuse din var. Pe urmă se poate injecta lapte de var sau de ciment, așa că stratul se fortifică cu încetul din nou. Sticla solubilă este de evitat ; ea produce o prisă imediată, dar are desavantajul de a provoca și cojirea stratului întreg. Părți deteriorate ale tencuielii sunt a se înlocui cu straturi din mortar de var gros.

Locurile albe ale tencuielii nezugrăvite trebuie retușate de artiști specializați în astfel de lucrări, fără însă a face complectări. Retușa trebuie să fie făcută în așa fel ca să nu supere și să nu se piardă coloritul frescii. Se vor întrebuința numai colorile tempera, care îngăduie o spălare a retușei.

Adese ori se poate constata că bisericile din Moldova au fost ridicate numai în cărămidă aparentă, pereții fiind împodobiți cu plăci ceramice, iar colțurile executate în piatră tăiată. Ulterior zidăria a fost tencuită adese ori, imitându-se zidăria în cărămizi aparente, din piatră tăiată, iar pe urmă, în timpuri mai recente, s'au mai adăugat unul sau două straturi de fresce. Astăzi se poate urmări pe alocurea, din cauza deteriorării, evoluția monumentului. În astfel de cazuri ar fi de tot greșit a sacrifica straturile chiar mai puțin prețioase din punct de vedere artistic spre a scoate la iveală straturile care sunt supt ele. Stratul ultim are îndreptățirea prin chiar vechimea sa și se va conserva atâta timp cât se vor vedea mici urme de

fresce pe ele. Numai la locuri de tot decolorate se vor descoperi straturile mai vechi, etc., creîndu-se astfel posibilitatea de a cunoaște desvoltarea monumentului. De tot greșit din punct de vedere al conservării este a sacrifica frescele pentru a readuce monumentul în starea sa inițială, până la cărămida aparentă sau piatra brută. Greșeala aceasta nu este nici atunci admisibilă dacă prin ea s'ar produce un aspect artistic superior celui existent.

Suprafețe înegrite de funingine se pot spăla, readucându-li-se astfel splendoarea coloritului lor original. Adese ori distrugerea frescelor este produsă de ciocănitore (Diyocopus martius). În fisurile stratului pe care este aplicată fresca, se încuibă toamna diferite insecte pe care le vânează pasărea aceasta, distrugând astfel frescele. Acest inconvenient se poate preîntâmpina prin astuparea frescelor. Barbarul cel mai mare este cine își sapă numele și data prezenței pe pereții acoperiți cu fresce. Astfel de barbarisme se pot suprima numai prin sancțiunile cele mai drastice și prin publicarea numelor celor vinovați.

Dacă umezeala produce mucegaiu în stratul frescelor, n'avem decât să le uscăm cu precauțiune, întrebuințând totodată, dacă este necesar, o soluție de sublimat pentru suprimarea microbilor de mucegaiu. Nespecialistul ferească-se, însă, de a întrebuința o astfel de soluție de sublimat, căci ea poate produce procese chimice care distrug pictura. El trebuie să se mulțamească a înlătura cauza umezelii și a îndepărta petele de mucegaiu cu ajutorul de cârpe sau perii moi.

Icoanele pictate în lemn, de pildă la iconostase, trebuie adesea curățite. În astfel de cazuri avem nevoie de un restaurator destoinic, care ar pricepe să consolideze icoane ce se cojesc și să îndepărteze lacuri și firnisuri vechi cu aburi de alcool, etc., icoanele reprimind adese ori o vivacitate nebănuită.

Sculpturi atacate de cari pot fi salvate de distrugere prin injecțiuni de eter. La umezeală roșie sau umedă se vor întrebuința soluțiuni de sulfat de cupru, însă numai în cazuri în care o altercațiune a coloritului nu supără. Sublimat nu se va întrebuința, fiindcă se evaporează. Acolo unde o colorare în galben nu supără, se pot întrebuința și au un efect excelent derivatele acidului de picrină.

Asupra metodelor și mijloacelor ce sunt de aplicat se va hotări de la caz în caz, și este mai bine să consultăm experți prea mulți decât prea puțini.

În deosebi se va urma acest principiu la deschi-

deri de cavouri și morminte, la care trebuie să fie prezenți istoricul, criticul de artă, arheologul, anatomul, expertul pentru textile, cât și fotograful prevăzut cu cele necesare, căci cadavrele și țesăturile sunt supuse distrugerii imediate, venind în contact cu aerul proaspăt.

Grija cheltuielilor nu trebuie să ne oprească de

la datorie. Jertfe și eforturi oricât de mari trebuie făcute fără de orice esitare și pierdere de timp. Aici e vorba de salvarea unor bunuri ideale, de trecutul și istoria noastră. Cei cari vor veni după noi să nu ni poată reproșa cândva că nu ni-am iubit în de ajuns trecutul și că am fost lipsiți de pietate și cultură.

Se află pe Olt, în fața stației Govora. Numele amintește cuvântul slavon de mină — poate că aici era o stație de extras aurul de pe Olt (fig. 1).

Pisania nouă glăsuiește: „După cum se spune prin tradițiunea din timpii primitivi ai formării principatului... a fost zidită biserica... a servit chiar de asil în timpul invasiunilor străine turcești și tătarăști... reparată la 1812, 1882“.

Este zidită de faimosul Chirca Marele Logofăt Rudeanu, al lui Mihai Viteazul, care se pare că a murit de moarte năprasnică în zilele acestui Domn, cu toată familia.

Piatra lui de mormânt se află pusă ca prag la ușa dintre naos și pronaos (fig. 2).

ПРЕСТАВНЕСЕ РАБЪ ВЪЖЮ КІРКА СИНЪ ТЕОДОР ПОС., И МТИ СГО СТАНКА, КЪ ДНН Ю МНХАН БОБРОДЪ, МЦЯ МНЮ В ДНЪ КЯТЪ ЗРО [=1601].

De aceeași moarte năprasnică moare și vre-o rudă a lui, Caplea:

ПРЕСТАВНЕСЕ РАБЪ ВЪЖЮ ЖЪПАННИЦА КАНДЪ ЖЪПЪНЪ... ФАН АСГ. ПОГИБНЕСЕ ПО... ДНН СГО МНХАН БОБРОДЪ.

Portretul ctitorului, cu soția lui, Dumitra, se află pe perețele sudic; de asemenea al părinților: Teodor Clucerul și jupânița Despa.

Pe perețele nordic sunt reprezentați, ținând biserica: Dinu, Andrei și Stanca, брат сго, și Răducanu, син сго.

Sunt aceștia fratele și nepotul lui Chirca, cari au terminat biserica de zugrăvit, sau fratele monahului Rafail Slăvițescu, cu soția sa Inachina, reprezentați în dreapta și stânga ușii de intrare, cari au trăit prin mijlocul veacului al XVIII-lea?

Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.

Biserica, dreptunghiulară, cu altar pentagonal, ale cărui ziduri sunt zidite cu o mare inclinare, avea ca exterior un apareilagiu de cărămidă aparentă, cum încă se vede la altar (fig. 3).

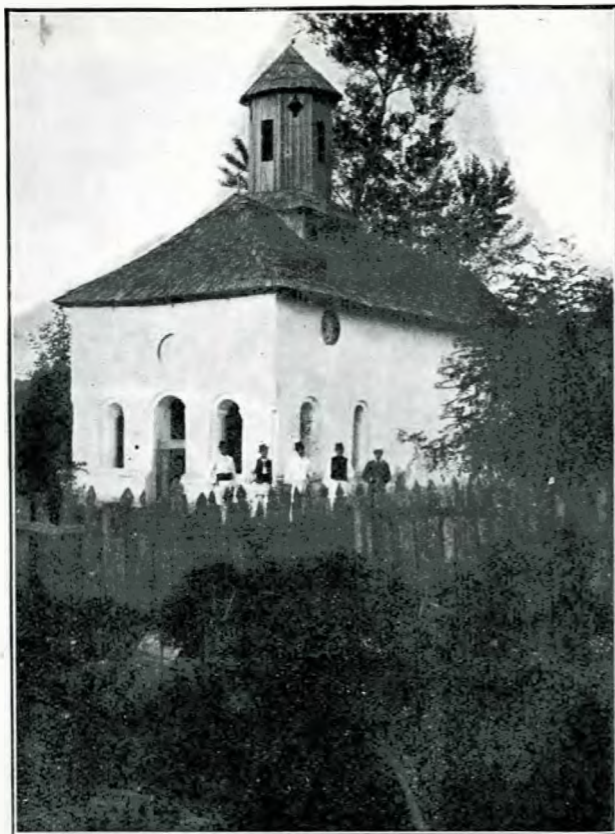

Fig. 1. — Biserica Ruda-Arșeș. Pridvorul făcut supt Matei Basarab.

Pridvorul în forma primitivă nu există. După stil se vede că a fost adaus pe vremea lui Matei Basarab.

Pictura, destul de frumoasă, în unele locuri retușată pe la 1852, pare să nu fie mai veche de epoca lui Brâncoveanu.

Fig. 2. — Lespedea de mormânt a lui Chirca Rudescu.

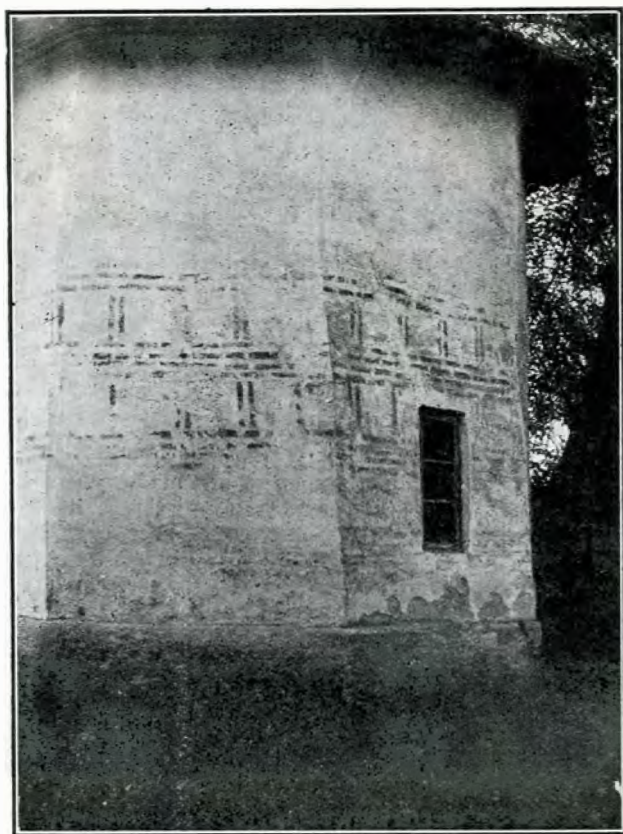

Fig. 3. — Altarul din vechea biserică din veacul al XVI-lea.

Biserica în interior are altar cu tâmplă de zid, naos și pronaos, despărțite prin zid plin, prin mijlocul căruia s'a practicat o ușuliță terminată cu o acoladă trilobată. Amândouă despărțiturile sunt boltite cu calote pe pendentivi.

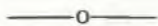
Ca o amintire din *Alexandria* pentru morminte pare să fie această inscripție zugrăvită la ușă: *O Minune! Mare Împărate Alexandre! unde ți-i împărăția și puterea (de) care se temea toți craii și împărații de la toate marginile pământului? câte-vei în mormâni oase goale; întru deșertăciunea lumii eu am fost ca voi, că și voi veți fi ca noi.*

Pomelnic scrijelat pe zid: „Niculae Voevod Caragea; Tarsița Doamna 1758 (*sic*); Mihail V. V. Suțu, Sevastia Doamna, 1783; Niculae V. Mavrogheni, Maria Doamna, 1787; Mihail Voevod Suțu, Alexandru Moruzi etc.

Iunie 1819, după Gheorghe Caragea au venit Alexendru Suțu Voevod“.

UN PALAT DOMNESC DIN VREMEA FANARIOȚILOR : CURTEA NOUĂ DIN BUCUREȘTI

DE AL. BUSUIOCEANU.

Până târziu în secolul trecut mai existau încă în picioare ruinele fostului palat domnesc din Dealul Spirii, reședința de odinioară a Domnilor fanarioți, denumită mai târziu, în urma focului care a distrus-o, „Curtea Arsă“. Amintirea acestei Curți, păstrată multă vreme de Bucureșteni și trecută până și în zicătorile lor populare, a început a fi pierdută odată cu schimbarea înfățișării cartierului în care vechiul palat era situat. Clădiri noi au luat locul vastelor ruini ce acoperiau odinioară mare parte a colinei Arsenalului, ștergând până și amintirea locului precis în care acestea se aflau. Nu e de mirare deci dacă o confuzie frecventă, datând încă din vremea lui Ionescu-Gion și a lui V. A. Urechia, situează fostul palat domnesc, numit încă în documente și „Curtea Nouă“ sau „Curtea dela Mihai-Vodă“, pe locul unde azi se află Palatul Arhivelor.

O cercetare amănunțită a documentelor, cum și a regiunii unde se înălța odinioară palatul, îngăduie această reconstituire a unui capitol dintre cele mai pitorești și mai uitate din istoria Capitalei noastre.

SITUAȚIA, CLĂDIREA, MEȘTERII CURȚII NOI

Prin a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, vechea Curte domnească a Bucureștilor, — Curtea chiaburului Mircea Ciobanul, mai târziu a Brâncoveanului, — se dărăpănase până într'atâta, pustiită de incendii și cutremure, încât ajunsese aproape o ruină pe care reparațiile nu mai izbutiau să o pună în picioare. După 1766 ea nici nu mai e locuită de Domnii cei noi, cari preferă să se mute din casă în casă de câte ori nevoia și stenohoria îi ajungea. Astfel, în 1774, când Alexandru-Vodă Ipsilanti sosește proaspăt din Constantinopol, cu firmanul de Domnie, e nevoit să se așeze într'o casă brâncovenească¹, până când putu să înceapă

construirea unei clădiri proprii, care avea să fie pentru câțva timp noul palat domnesc al Bucureștilor.

În Martie 1775 el începe să clădească noua reședință, iar în Novembre 1776 totul era gata, afară de zidul înconjurător, de grajduri și de odăile Seimenilor și Albanesilor, care aveau să fie lângă ziduri. Și, după cum asigură Atanasie Comnen Ipsilanti, care dă aceste amănunte¹, clădirea costase nu mai puțin de trei sute de pungi, ceea ce era o sumă destul de impunătoare pentru acea vreme.

Noul palat, care de la început primi numele de „Curtea Nouă“, spre deosebire de celălalt, rămas Curtea Veche, era situat pe malul drept al Dâmboviței, printre viile ce se întindeau între mănăstirea Mihai-Vodă și biserica Spirea Veche, iar, cum viile fuseseră ale mănăstirii Mihai-Vodă, Curtea cea nouă se mai numi și „Curtea domnească de la Mihai-Vodă“². Din planul contemporan al orașului, întocmit de Sulzer și publicat în 1781 odată cu Istoria sa cunoscută³, ni putem face o idee, nu numai de situația exactă a palatului, dar și de înfățișarea, la acea dată, a întregii regiuni înconjurătoare (fig. 1). Palatul era așezat afară din oraș, pe colina Arsenalului de azi, aproape de biserica amintită Spirea Veche, despre care un hrisov nu mult mai vechiu spune că fusese ridicată acolo de ctitorul ei „la loc liniștit și re-

ceanu, *Cronicarii greci*, p. 188. Asupra acestui palat să se vadă articolul amănunțit al d-lui V. Drăghiceanu: *Palatul lui Constantin-Vodă Brâncoveanu din București*, Bulet. Com. Mon. Ist., XIX, fasc. 47, p. 1 și urm.

¹ Cf. N. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, pp. 125-6.

² Dintr'un document al mănăstirii Mihai-Vodă, de la Ioan Caragea, 1813, Februar 10: „...Așisderea, fiindcă această mănăstire (Mihai-Vodă) s'a cinstit și cu starea Scaunului domnesc și a avut mai înainte și vie lângă mănăstire, pe care vie zidindu-se de către Domnia Sa răposatul Domn Alexandru Ipsilante Voevod, încă dintru întâia Domnie, casele domnești, s'au dat mănăstirii în schimb viile domnești de la Târgoviște“; V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, X, p. 101.

³ Sulzer, *o. c.*, vol. I, pl. 1.

¹ Palatul lui Brâncoveanu, situat pe locul unde e azi piața Bibescu-Vodă. Vezi F. J. Sulzer, *Geschichte des transalpinischen Daciens*, Viena, 1781, vol. I, p. 291, și C. Erbi-

mai mică și dimensiuni aproape tot atât de respectabile aveau chiar curți neoficiale, cum era curtea caselor Brâncovenesti de supt colina Mitropoliei¹. Curtea domnească era în vremea aceea nu numai locuința particulară a Domnului, dar și sediul tuturor cancelariilor oficiale, începând dela

odată și locul de întâlnire mondenă, de „rânduită împreunare de mosafiri“, cum zice un document din 1783², și chiar locul de întâlnire, de negoț sau de taifas al tuturor Bucureștenilor, oameni de treabă sau haimanale, cari își petreceau în acest loc o bună parte din vremea lor, ca într-o piață

Fig. 2. — Planul Borroczyn din 1852.

înaltul Divan domnesc și până la ultima Logofeție sau până la camera secretă în care trebuiau să-și facă arestul boierii pedepsiți de Domn³. Era tot

publică⁴. „Curtea domnească“, pe acel timp —

Regulamentul Organic, în „Rev. pentru ist. arch. și filol.“, X (1909), p. 53 și urm.

¹ Urechia, *o. c.*, I, p. 291.

¹ Vezi Drăghiceanu, *art. cit.*

² O descriere amănunțită a vieții oficiale la Curțile fanariote, de I. B. Bobescu, *Curtea Domnească, garda domnească și ridicarea la rangurile boierești înainte de*

³ E interesant de notat acest pasagiu din Sestini, care, în calitate de secretar al lui Ipsilanti a avut supt ochi chiar Curtea de care ne ocupăm: „Lenea și vanitatea, — scrie

scrie Nicolae Filimon despre Curtea lui Caragea din 1813 (îndată după arderea Curții de la Mihai-Vodă) — se deosebia cu totul de Curțile Domni-

torilor din zilele noastre. Atunci ea înfățișa un centru unde se aduna tot ce avea Bucureștii mai inteligent, dar mai leneș și mai depravat.

Fig. 3. — Ceremonia suirii pe tron a lui Mavrogheni în 1786 (pictor necunoscut).

el — au introdus în București o modă foarte ciudată. Toți boierii, cu slujbă sau fără, își petrec dimineața la Curte, făcând cerc și stând de vorbă în câte o sală; această boală s'a comunicat chiar și negustorilor și trece drept un om de nimic cine nu merge să-și piardă vremea în acel loc; servi-

torii înșiși socotesc drept un lucru de distincție și se mândresc a fi *Ficior de Bojer dela Curti (sic)*, adică servitor al unui nobil care aparține Curții; și sunt în stare să părăsească pe un stăpân care nu o frecventează. Domenico Sestini, *Viaggio in Valachia e Moldavia*, Milano 1853, pp. 125-6.

Palatul era plin de boieri și calemgii de tot felul, dintre cari Fanarioții se deosebeau prin cochetăria umbletului lor, prin desele complimente și temenele ce făceau în dreapta și în stânga, — și mai cu samă prin ele. Interiorul Curții prezenta vederii o panoramă foarte curioasă și variată: în mijloc stau înșirate caretele și butcile boierilor; mai încolo vizitii lui Vodă preumblau armăsarii îmbrăcați în cioltane cusute cu sârmă de aur; d'inaintea unui rând de odăi numai cu un rând tufecii, Arnăuții și satârașii își curățau armele șuierând câte o arie albănească. Înăuntru și afară de poartă, o adunătură de popor din clasele de jos căsca gura la învârtelile și strâmbăturile pehlivanilor și măscăricilor domnești. Simigii cu tablele lor sferice puse pe cap și tripodele de jern la subțioară, împreună cu bragagii și satâr-gii arnăuți, făceau contrast cu alunarii și cu vânzătorii de șerbet din Fanar, cari purtau pe cap fesuri mici cu fundul de ibrișim și cămăși de borangic suptire care lăsau să se vadă, pe piepturile și pe brațele lor goale, figuri simbolice incrustate precum obișnuiau lenicerii. În fundul curții se vedeau diferite grupe de masalagii și pungăși; unii jucau nuci, alții iașic și tura, alții iarăși jucau „la o para cinci“ și stos pe despoiate. Acești tâlhari, în mare parte Fanarioți, scăpați din închisorile Stambulului, jăfuiau cu deplină libertate în Curtea domnească pe oamenii fără experiență și creduli¹.

Cum se înfățișa această Curte așa de căutată și frecventată de o lume atât de pestriță? Documentele și planurile pe care le avem nu ni mai pot spune mare lucru. Din notițele lui Sulzer știm doar că palatul propriu-zis, despre care el se exprima cu destul despreț, consta din două aripi, având înfățișarea unui „banal ospiciu“.

„Palatul acesta — scrie el — e în toate privințele neregulat și rău construit, întocmai ca și casele boierești, despre care am spus că sânt clădite în formă de octogon sau de poligon cu opt laturi, une ori chiar cu douăsprezece laturi (!), din cărămizi foarte regulat și frumos așezate, însă, din lipsă de scânduri (!) și de material potrivit, având ferestrele, ușile și podelele incomod făcute“. Coridoarele palatului, adaugă Sulzer, erau lipsite de lumină, lipsite de scări, iar în dependențe nu puteai sta din pricina mirosului greu. Dar desprețul oaspei austriac pentru clădirea domnească era pricinuit în mare măsură de împrejurarea, pe care el o notează cu un parapon evident, că la construirea palatului fuseseră întrebuințați arhitecți și

lucrători nemți din Transilvania, cari au trebuit să se întoarcă în patrie neplătiți, „căci obiceiul acestor Greci valahi e de a plăti și pe străini ca și pe băștinași ad *kalendas grecas*, adică niciodată, sau chiar cu închisoare și lovituri la tălpi“. Sulzer însuși adusese, după cererea Domnului, un arhitect neamț din Brașov. Planul acestuia, „prea economic“, nu plăcuse însă boierilor, cari, „după obiceiul țerii de a dosi banii de la lucru și materiale, voiau să conducă ei înșiși lucrarea“. Arhitectul neamț fu astfel înlăturat înainte de a fi putut întreprinde ceva, clădirea fiind continuată cu mari cheltuieli și cu meșteri „turci sau bulgari“, după cum afirmă Sulzer¹.

Fig. 4. — O caricatură austriacă înfățișând pe Vodă-Mavrogheni în 1789.

Cum era situat corpul acestei clădiri principale, pe care mai târziu Dionisie Fotinò, spre deosebire de Sulzer, o găsea „minunată“², putem deduce precis comparând planul sumar al lui Sulzer cu cel din 1852, al lui Borroczyń. Și unul și altul situează corpul principal al clădirii chiar pe culmea înălțimii din fața mănăstirii Mihai-Vodă. Palatul era deci așezat pe locul ocupat azi de Arsenal. În apropierea imediată se afla — arătat și de Sulzer și de Borroczyń — paraclisul Curții, dispărut și

¹ N. Filimon, *Ciocoii vechi și noi*, ed. E. Lovinescu, București, fără an, pp. 43-4.

² L. c., I, pp. 290, 291 și III, p. 50.

³ D. Fotinò, *Istoria generală a Daciei*, tr. G. Sion, București 1859, II, p. 172 (ed. originală, Viena 1818).

el odată cu palatul și despre care știm că avea hramul Sfânta Ecaterina¹. În sfârșit, din notița citată a lui Atanasie Comnen Ipsilanti, mai știm că de-a lungul zidurilor încunjurătoare se înșirau dependințele, grajdurile și odăile Seimenilor și Albanesilor, care formau corpul de gardă al Palatului.

Avem oarecare informații chiar asupra arhitecților și meșterilor cari au lucrat la construirea acestei Curți. În afară de informațiile furnisate în această privință de Sulzer, după care clădirea palatului ar fi fost începută de arhitecți și lucrători din Brașov și continuată de meșteri aduși din Balcani (sau poate localnici), mai știm că zugrăvi bucureșteni au fost angajați de Ipsilanti pentru lucrările palatului său² și cunoaștem chiar un nume de arhitect, *Spiridon Macri*, un Grec, se pare din

Marele Ban Dumitrachi Ghica, Marele Vornic Nicolae Dudescu și Medelnicerul Ion Vilară.

CRONICA CURȚII NOI.

Atât e tot ce știm despre clădirea acestui palat. În Novembre 1776, Alexandru Ipsilanti se instalează în el și, vre-o zece ani cel puțin, nicio vicisitudine nu pare a fi amenințat existența noii reședințe. Dintr'un document aflăm că prin Maiu 1783 Nicolae Caragea se strămută vremelnice la mănăstirea Cotroceni, unde își făcea reședința de vară. În vremea aceasta însă Curtea de la Mihai-Vodă nu era părăsită, căci Domnul rânduia ca boierii să meargă tot acolo în fiecare Luni și Miercuri pentru Divan, iar Vinerea pentru judecăți și pentru „împreunarea de mosafiri“. Pentru sine, fiindcă locuia la Cotroceni, adăuga: „avem a veni

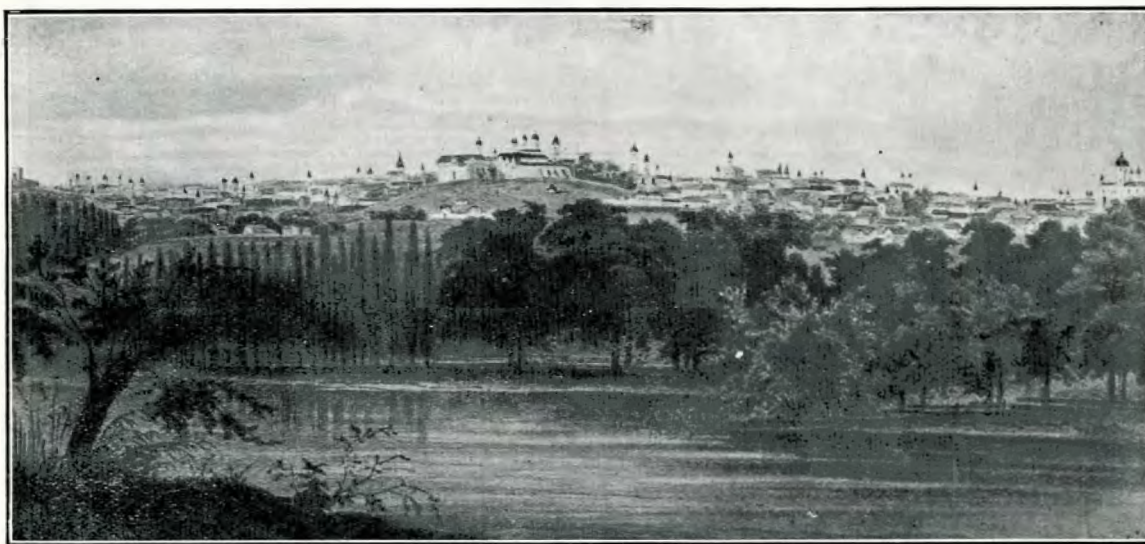

Fig. 5. — R. Bielitz, Bucureștii la începutul secolului al XIX-lea (în marginea din stânga ruinele „Curții Arse“).

Italia, care construise pentru Ipsilanti o biserică și clădia scara cea mare a Curții din Dealul Spierei. Spiridon Macri avea să rămână apoi în București, lucrând ca inginer și întocmind într-o vreme un proiect de exploatare sistematică a ocnelor de sare³. Atanasie Comnen Ipsilanti înseamnă în sfârșit în notița citată și numele ispravnicilor rânduiți de Vodă pentru supravegherea construcției:

la Divan și iar să ne întoarcem“⁴. Tot la Cotroceni rămânea pe vară și Mihai Suțu, venit la Domnie în August al aceluiași an⁵. Mănăstirea Cotroceni era de altfel o reședință de vară de mult preferată de Domni, și Alexandru Ipsilanti însuși șezuse acolo în diverse rânduri, făcând chiar lucrări speciale de înfrumusețare⁶.

În 1786, la 17 Maiu, Nicolae Mavrogheni întră

¹ Urechia, o. c., II, p. 57.—D. Drăghiceanu, în notele sale asupra *Curții Arse* (Bulet. Corr. Mon. Ist., XIX, fascicola 40, p. 64), identifică acest paraclis cu biserica Spirea Veche. Biserica aceasta era însă prea departe de palat ca să fi putut servi de paraclis și avea și alt hram. E mai întemeiată presupunerea sa, notată în altă parte (*ibid.*, p. 58), că biserica Spirea Veche a putut să servească de capelă militară casărmilor ridicate mai târziu pe locul fostei Curți (poate chiar corpului de gardă al palatului de odinioară).

Steagul lui Constantin Ipsilanti, găsit de d-sa în acea biserică, ar fi un indiciu.

² Urechia, o. c., II, p. 201.

³ Sulzer, o. c., III, p. 50; Iorga, *Ist. lit. rom. în secolul al XVIII-lea*, II, p. 17 și *Ist. Rom. în chipuri și icoane*, p. 283.

⁴ Urechia, o. c., I, p. 290.

⁵ *Ibid.*, p. 306.

⁶ *Ibid.*, p. 290.

în București cu alaiu mare. Nu știm în care dintre Curțile domnești se va fi instalat dintru început. Se pare însă că noul Domn avea motive serioase să nu fie tocmai mulțămît de Curtea de la Mihai-Vodă, de vreme ce, a patra zi chiar după instalarea sa, se și grăbia a pune *satară* asupra boierilor și clerului mare, ba chiar și asupra negustorilor, cerându-li, după ranguri, între cinci și șaiszeci de pungi de fiecare, pentru restaurarea Curții domnești, „căci — scrie porunca domnească — este rușine politiei a fi casele domnești în mijlocul orașului surpate, de nu are Măria Sa unde să șadă”¹. Judecând după indicațiile date de acest act se pare că era vorba de Curtea Veche, așezată în adevăr în mijlocul orașului. Îngrijorarea lui Vodă însă, că nu avea unde să șadă, e o dovadă că nici Curtea din afară de oraș, de la Mihai-Vodă, nu era într-o stare cu mult mai bună.

N'am putea ști astfel lămurit interiorul cărui palat e reprezentat în pictura a cărei copie se află

piere grădina foarte lăudată, „în gust englesesc“, a unui bătrân boier. Călătorea nu fu tocmai încântată de această curiositate bucureșteană. Ea nota în jurnalul ei: „Livada unui vicariu de țară din Anglia și grădina aceasta sânt absolut la fel“, dar adăuga și numele boierului proprietar, „Banul Dedescolo“, cea ce pentru noi constituie o indicație prețioasă. Curtea Banului Dudesul era situată în adevăr în imediata apropiere a palatului de la Mihai-Vodă și numai admitând șederea Domnului la reședința sa din marginea Bucureștilor, se poate explica această vizită în treacăt a călătorei englese la curtea bătrânului boier.

Cu toată această probabilă ședere a Domnului la Curtea de la Mihai-Vodă, e de presupus totuși că o bună parte din ceremoniile domnești se desfășurau tot la vechea reședință, de oare ce din 1787, Septembrie 25, avem o poruncă a lui Mavrogheni pentru pregătirea unui alaiu care avea să aibă loc la Curtea Veche: „Poruncim Domnia Mea,

Fig. 6. — M. Bouquet, Bucureștii în 1840. Vedere de la Curtea Arsă.

la Academie, înfățișând ceremonia suirii pe tron a lui Nicolae Mavrogheni² (fig. 3). Dar o bănuială că totuși prima locuință a acestui Voevod a putut fi Curtea de la Mihai-Vodă, o avem din notele publicate de călătorea englesă Lady Craven, care în acest an trecea prin București și era oaspete a Domnului fanariot³. Lady Craven descrie primirea ei la Curte și interiorul „vasteisăli“ a tronului, apoi ne informează cum, pornind de la palat către casa în care avea să fie găzduită, secretarul Domnului o conducea să vadă în apro-

biv Vel Armaș Iordache, mâine dădimineață să grăbești alaiul acesta la Curtea Veche și să nu se facă cusur”¹.

Tot din vremea lui Mavrogheni mai avem și această notiță, căreia nu știm însă ce valoare să-i atribuiem, ea fiind desprinsă dintr'un memoriu de caracter nu numai documentar, dar și literar: „...A doua zi primiiu de la Mavrogheni ordin a merge să-l întâlnesc la o casă de țară ce avea afară din oraș, unde el însuși desemnase și plantase o grădină foarte frumoasă. În mijlocul lalelelor și garoafelor sale, caracterul lui lua o înfățișare mai voioasă”². Notița nu ni poate precisa dacă era vorba de Curtea de la Mihai-Vodă sau de vre-un alt conac al Domnului în jurul Bucureștilor. Curtea de la Mihai-Vodă nu era nici ea lipsită de gră-

¹ *Ibid.*, III, p. 30; Dionisie Ecclesiarhul, *Chronograful Țerii-Românești de la 1763 până la 1825*, în *Tesaur de mon. ist.*, II, p. 167-8.

² Despre acest tablou, Al. Busuioceanu, *Un pictor italian în București la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în *Omagiul Ramiro Ortiz*, 1930, pp. 46-50.

³ *Voyage en Crimée et Constantinople en 1786*, par Miladi Craven. Traduit de l'Anglois par Guedon de Beretti, notaire à Londres, 1789, pp. 409-427.

¹ Urechia, o. c., X, p. 65.

² Hope, *Atanasie, sau memoriile unui Grec din secolul al XVIII-lea*. Extrase traduse de Urechia, o. c., III, p. 470.

dină, lucru ce se poate vedea chiar din schița sumară a lui Sulzer.

În Novembre 1789 Bucureștii erau ocupați de trupele austriace ale prințului de Coburg, iar Mavrogheni, care li ținuse câțva timp piept cu energie, fu silit să fugă. Palatul de la Mihai-Vodă își schimba astfel pentru câțva timp stăpânul, servind poate de reședință generalului străin. Un document amuzant ne informează despre acest eveniment. Îl reproducem aici, fiind până acum nepublicat (fig. 4). E o mică gravură înfățișând caricatura Domnului Mavrogheni însoțită de această legendă: „Mavrogeni errinert sich an sein Schloss in Bukarest“. Nefericitul Domn avea să-și piardă curând nu numai palatul, dar și viața, fiind tăiat de Turci în Bulgaria.

Palatul din București, însă, nu avea să rămână multă vreme nici în mâinile oaspeților austriaci. În 1791 Mihail Suțu se instalează în București și își lua reședința oficială la Mihai-Vodă. Palatul trebuie să se fi găsit într-o stare foarte proastă, de vreme ce-l aflăm pe Vodă luând măsuri pentru repararea școlii de la Sfântul Sava (pe locul Universității de azi), „unde este să fie mutarea Domniei Noastre“¹. Iar decadența aceasta a reședinței din Dealul Spirei avea să dureze încă și în vremea Domniei următoare, a lui Alexandru Moruzi, care n'a mai locuit la Curtea Nouă decât cu intermitențe.

Reședința oficială, și mai ales cancelariile, rămăneau cu toate acestea tot la Mihai-Vodă, chiar când neospitalitatea Curții de acolo îl silea pe Vodă să se mute în alte case. Astfel avem de la 12 April 1793 un pitac al Domnului, prin care cerea grabnica reparare a podului (drumului) de peste Dâmbovița, ce coboară la Mihai-Vodă, „fiindcă este a fi pe dânsul mergerea și întoarcerea la Domneasca Curte ot Mihai-Vodă și a tuturor de obște, mari și mici, cai, carâte și gloată de norod, ziua și noaptea“².

Cât privește Curtea Veche, de și după un document cam vag din April 1793 s'ar părea că mai servia pentru primirea unor anume oaspeți³,

către sfârșitul aceleiași an trebuie să fi fost cu totul părăsită, de oare ce un pitac din Decembrie 1793 se plânge de Arnăuții cari își instalaseră caii în beciurile Curții, de focurile ce se făceau „pe dedesupt și pe de-asupra“, primejdindu-le casele, și de „murdalăcul“ ce domnia la foasta Curte¹.

Din același an avem, de altfel, însemnările de călătorie ale Germanului Von Reimers, care însoția pe ambadorul rus la Poartă, Cutuzov, și avea astfel ocazia de a fi primit de Domn: „Hospodarul“, scrie el, „trebuie să o ducă destul de greu. Locuința lui nu e prea strălucită, căci Austriei i-au distrus în timpul războiului din urmă vechiul palat princiar, *nu prea depărtat de locuința lui de acum*, și care se găsea lângă biserica mitropolitană, așezată pe o colină a orașului...“². Cât privește locuința Domnului, Reimers mai dădea și aceste amănunte care ni îngăduie, cred, să o identificăm cu palatul de la Mihai-Vodă: „Vederea din locuința Hospodarului asupra orașului, situat foarte jos, e excelentă. Râul Dâmbovița curge pe sup ferestrele locuinței princiare actuale“. E de adăugat că în vremea aceea Dâmbovița curgea, în adevăr, în acea parte mult mai către Sud, strângând de aproape colina Mihai-Vodă ca și Dealul Spirei. Curtea cea nouă continua deci a fi chiar reședința de ceremonii a Domnului, cu toată starea proastă în care se găsea.

Un an mai târziu, prin Iulie 1794, un alt călător străin, Sir Robert Ainslie, ambadorul engles la Constantinopol, trecea prin București în tovărășie de pictorul Luigi Mayer, care avea să ni lase două documente de primă importanță asupra Palatului domnesc³. Unul din ele înfățișează, într-o splendidă gravură colorată, vederea exterioară a acestui palat. Mayer a pus în desemnul său și multă fantasmă, cum se poate vedea din toate gravurile sale făcute în România⁴.

¹ *Ibid.*, pp. 414-5.

² *Reise der russisch-kaiserlichen ausserordentlichen Gesandtschaft an die othomanische Pforte im Jahr 1793*, Petersburg 1803, I, p. 126.

³ Asupra acestor călătorii și a desemnului pictorului Mayer să se vadă articolele d-lui C. I. Karadja, *Un călător prin Muntenia: John B. S. Morritt of Rokeby*, în *Rev. Ist.*, VIII, p. 184, și *Două vederi ale Palatului din București*, în „Bulet. Com. Mon. Ist.“, fasc. 40, p. 65. D. V. Drăghiceanu a publicat de asemenea un comentariu asupra acestor gravuri: *Câteva note asupra Curții Arse, ibid.*, p. 66. Amintim tot odată, asupra aceleiași subiect, articolele: O. Lugosanu, *Stampe vechi înfățișând vederi din București, ibid.*, fasc. 18, p. 79, și H. Stahl, *Mănăstirea Mihai-Vodă palat domnesc, ibid.*, fasc. 25, p. 35.

⁴ Să se vadă în deosebi gravura reprezentând o priveliște din apropierea Bucureștilor, publicată de O. Lugosanu, *l. c.*, p. 81, și gravurile înfățișând mănăstirea Curtea-de-Argeș, *l. c.*, fasc. 13, pp. 25 și 27.

¹ Pitac din 4 Septembrie 1791; Urechia, *o. c.*, IV, p. 120. Despre sărăcia Curții domnești din această vreme vorbește și călătorul german anonim, al cărui carnet de călătorie inedit încă și aflător la Muzeul Național din Pesta, a fost semnalat de curând de d. Iorga: „Un om cuminte nu-și poate închipui cât e de săracă și pretențioasă această Curte, care ține pentru fast până la 3-400 de oameni“; Iorga, *Ist. Rom. prin călători*, București 1929, vol. III, p. 35.

² Urechia, *l. c.*, V, p. 383.

³ Pitac domnesc din 10 April 1793, cerând grabnica reparare a unui pod în spre Curtea Domnească Veche, „căci poate să se întâmple venire de mosafiri“; *ibid.*, p. 382.

Dar explicația care însoțește gravura, cum și topografia pe care ni-o poate indica desemnul, ne lămuresc în de ajuns asupra monumentului reprezentat. Notița asupra „palatului din București” spune, între altele: „Vederea alăturată înfățișează reședința actuală a Voevodului. Clădirea, vastă și neregulată, este așezată pe o înălțime în apropierea râului și domină foarte bine șesul din apropiere”¹. Sânt aproape aceleași indicații pe care le dădea și Reimers, al cărui memorial nu avea să apară totuși decât în 1803. Aspectul mănăstiresc al clădirii, cum și o oarecare asemănare cu exteriorul de azi al mănăstirii Mihai-Vodă, i-au făcut pe d-nii H. Stahl și V. Drăghiceanu să vadă în această gravură mai degrabă o reprezentare a mănăstirii vecine cu palatul. Cred că e

foarte liberă a desemnatorului a încercat să dea mai mult pitorescul decât înfățișarea exactă a reședinței domnești, ceea ce ar putea explica aspectul oarecum dubios al clădirii reprezentate de el.

Cel de-al doilea document rămas de la Luigi Mayer înfățișează un interior al Palatului cu ocazia primirii lui Sir Robert Ainslie. Reprodus de d. C. I. Karadja¹, el ni dă o imagine precisă a uneia din numeroasele recepții la Curte descrise de călătorii străini din această vreme.

Prin Februar 1795, Moruzi nu mai locuia la Mihai-Vodă. O deducem dintr'un document prin care Domnul făcea întrebarea: „Câte podine trebuiesc la Mihai-Vodă, pe drumul Curții de *acolo*, că și acela a ajuns în proastă stare”. Adăugia

Fig. 7. — C. Danielis, Lupta pompierilor din Dealul Spirii în 1848.

o eroare. Indicația podului și a drumului ce ocolește colina contrazice această ipotesă. Căci e evident același drum arătat și în planul lui Sulzer, „podul la Mihai-Vodă”, cum îl numesc documentele și care trecea ca și azi printre colina mănăstirii și cea a Palatului, având în stânga Palatul Domnesc și în dreapta mănăstirea. Un drum care să aibă în stânga mănăstirea, deci trecând Dâmbovița unde azi e podul Mihail Kogălniceanu și urcând de-a lungul actualului Bulevard Principele Mircea, nu exista în secolul al XVIII-lea. Gravura nu poate reprezenta deci decât Palatul Domnesc din Dealul Spirii, cum lămurește de altfel și notița explicativă. E de presupus însă că fantasia

însă amănuntul, care ne interesează, că drumul era „trebuincios în tot ceasul pentru mergerea și întoarcerea boierilor și altora ce urdină la Domneasca Curte”². Curtea Nouă mai servia deci cancelariilor oficiale și poate chiar ceremoniilor domnești.

O confirmare despre proasta stare în care se găsea Curtea de vre-o câțiva ani o avem și dintr'un alt document, de pe la sfârșitul lui Decembrie 1795, în care boierii se adresează lui Moruzi: „...Fiindcă nu numai la noi, ce și la toți de obște supușii înălțimii Tale este de față văzută stenhoria ce ai tras Măria Ta până acum într'acești trei ani trecuți, neavând adică Domnia Ta cuviin-

¹ Cf. Lugoșanu, *l. c.*, fasc. 18, p. 82.

² *Bulet. Com. Mon. Ist.*, fasc. 40, p. 65.

³ Urechia, *o. c.*, V, p. 387.

cioasă casă de hălăduire, din pricină că amândouă Curțile domnești, și cea veche și cea nouă, se află dărăpănate și de tot stricate...¹. Și scrisoarea boierilor adaogă „că oricare din amândouă Curțile gospodărești vei binevoi înălțimea Ta a se drege, să avem luminată poruncă“¹.

Moruzi n'a întârziat să aleagă Curtea Nouă, și se vede că măsuri de restaurare s'au și luat, de vreme ce, două luni mai târziu, în Februar 1796, Domnul poruncia din nou repararea podului de la Mihai-Vodă, „ca unul ce la zi întâi de Aprilie este a se muta Domnia în Curtea de acolo“². Ce se va fi întâmplat însă nu știm, căci în Maiu același an Domnul tot nu se mutase dela Cotroceni, unde

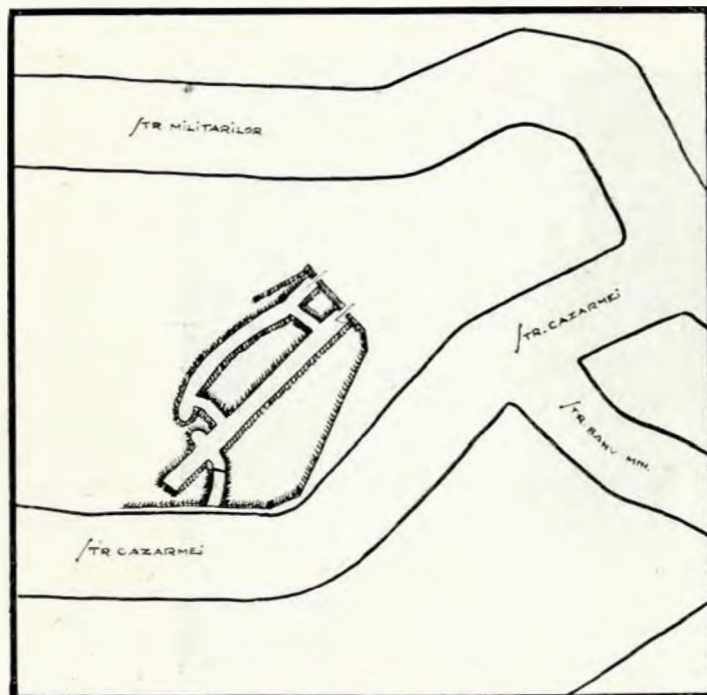

Fig. 8. — Planul de situație al ruinelor din Str. Casărmii.
(Desen de d-ra arhit. Vera Alexanderson.)

iși luase reședința provisorie, și se resemna să poruncească Vel Spătarului să inspecteze „drumul ce urmează din Curtea Arsă, pe din afară spre Cotroceni“, căci se stricase³. E pentru prima oară când întâlnim pentru Curtea Nouă numele de „Curtea Arsă“. Moruzi nici n'avea să mai înceapă nimic pentru repararea acestei Curți, căci în August 1796 avea să fie mazilit.

După el, timp de vre-o doi ani, nu mai avem nici o știre despre Curtea Nouă. De sigur că, în urma incendiului care se pare că o bănuise, fusese părăsită. În timpul Domniei lui Constantin

Hangerli însă, pe la sfârșitul lui Aprilie 1798, mari lucrări de restaurare, pornite din porunca Domnului, o pun iarăși în picioare. Hangerliu, care nu glumia cu ispravnicii săi și nici cu fețe mai simandicoase, concentrează la Curtea Arsă sute de țigani și salahori, luați fără multă vorbă de pe la mănăstiri sau de la binalele particulare, rechiziționează zidari și lemnari de unde poate, trimete să-i aducă și de peste graniță, adună cu japca din toate părțile căruțe și tot felul de materiale, și cu bani, dar mai mult fără, cu contribuția aproape generală a supușilor săi, pune în mișcare vastul șantier care trebuia să reclădească în cea mai mare grabă Curtea domnească. Pe la sfârșitul lui Maiu, lipsind banii, Vodă vinde pe la târgoveți o parte din locul Curții Vechi, pentru împlinirea celei nouă. Dar, prin Octombrie încă, lucrul tot nu era gata și Domnul se plângea că, din lipsa lemnarilor, ori din nevrednicia lor, „s'a făcut zăcănire mutării Domniei Noastre acum când a venit vremea a ne muta“. Apoi tot din pricina lemnarilor se supăra și poruncia să se isprăvească totul până într'o săptămână, adăugând către ispravnic că, „de nu va urma cum poruncim (vătaful de lemnari), să ni-l arăți să-l trimitem la ocnă“. În sfârșit, prin Novembre 1796, se pare că tot lucrul era gata și că Domnul se putea muta în noile apartamente¹.

Din acest moment și până la sfârșitul Domniei lui Hangerliu (Martie 1799), Curtea Nouă a cunoscut o viață extrem de agitată, care avea să se termine și cu o tragedie. Gusturile cele mai extravagante ale Domnului pe jumătate nebun au transformat răpede Curtea aceasta într-o casă de petreceri, care une ori mergeau până la orgie. Documentele contemporane ni-au transmis până în detalii amintirea unei asemenea orgii, petrecută cu ocazia venirii în București a lui Capudan-Pașa (comandantul flotei turcești)². Sânt amănunte și împrejurări care aruncă asupra Curții de la Mihai-Vodă coloarea unui pitoresc de lupanar, nemai întâlnit încă în analele Curților noastre domnești. Pentru multă vreme, desfrâul din palatul Hangerliului avea să rămână de pomină în memoria Bucureștenilor.

Dar evenimentul cel mai impresionant din Cronica acestei Curți va rămânea tot asasinarea lui Han-

¹ *Ibid.*, V, p. 459.

² *Ibid.*, p. 388.

³ *Ibid.*, p. 466.

¹ Documente variate în legătură cu această restaurare, în Urechia, VII pp. 223-6.

² Di.nisie Ecclesiarhul, *loc. cit.*, II, p. 194.

gerliu, petrecută în Februar 1799. Dionisie Eclesiarhul, Zilot Românul și Dionisie Fotinò povestesc pe larg și în amănunte foarte pitorești acest eveniment. Hangerliu avea să piară de mâna unui capugiu „iscusit și măestru a tăia pe cei mari cu cumpătare“, plecat din Țarigrad în tovărășia unui „harap groaznic la chip și mare, cu îndrăzneală la ucidere și buzat la gură“. Nefericitul Domn avea să fie înjunghiat în propriul său apartament, apoi decapitat, desbrăcat până la piele, legat de picioare cu o frânghie, târît pe scările Palatului și aruncat în curte, unde avea să zacă o zi întreagă, în mijlocul zăpezii și al gunoaielor de cai¹.

După această tragică întâmplare, care aruncă asupra Curții de la Mihai-Vodă o umbră sinistă,

rile și stindardele Curții¹. Domnia lor e pomenită și azi în zicalele bucureștene despre „Craii dela Curtea Nouă“ (Bucureștenii făceau deosebire între aceștia și nu mai puțin faimoșii „Crai de la Curtea veche“, cari își aveau altă istorie!). În urma lor Turcii devastează și ce mai putuse rămânea întreg. În Octombrie 1802, în ajunul intrării în București a lui Constantin Ipsilanti, un cutremur violent dărâmă mare parte din oraș și zdruncină grav și Palatul Domnesc. Domnul fu nevoit să se mute la Văcărești². Apoi, tot în timpul lui Ipsilanti, curând după cutremurul din 1802, o nouă invazie turcească pârjolește Bucureștii³, abătându-se de sigur și asupra Palatului Domnesc.

Prin 1803 totuși, Palatul era încă locuit, și cel puțin

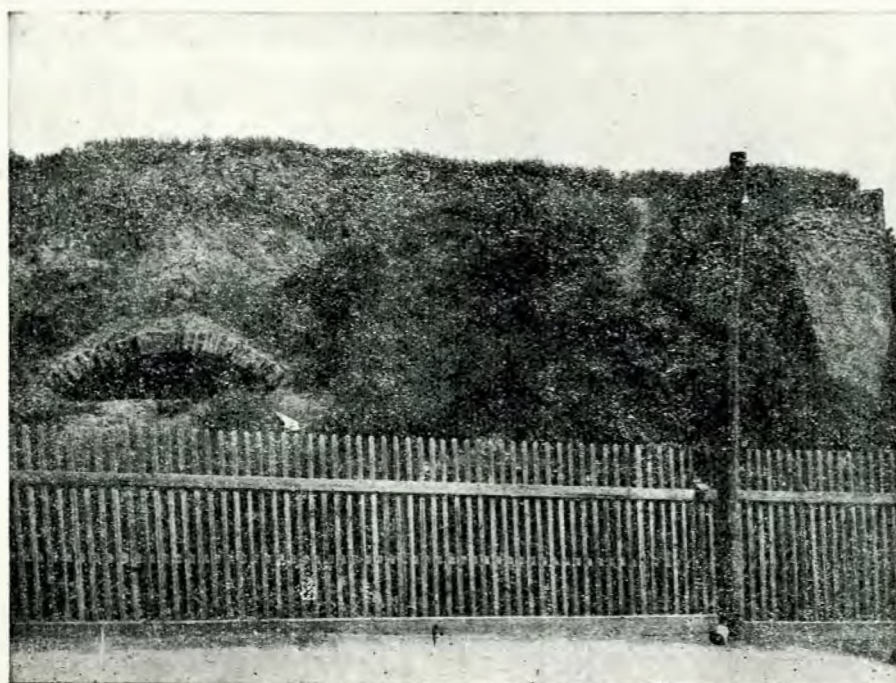

Fig. 9. — Ruinele din Str. Casărmii.

o serie întreagă de nenorociri se abate asupra Palatului Domnesc, aducându-l din ce în ce în mai mare decadentă. Prin Maiu 1801, în timpul Domniei lui Alexandru Moruzi, invazia Cârjaliilor de peste Dunăre produce atâta groază în București, încât populația întreagă, în frunte cu Domnul, pornește în exod către Brașov. Haimanalele din București rămân stăpâne asupra orașului, devastează Palatul Domnesc și cutreieră orașul purtând pe străzi tui-

Divanul domnesc își mai ținea ședințele acolo, căci Domnul se plânge de stricarea drumului, din poarta curții caselor Căminarului Dudescu și până în poarta mănăstirii Sfinții Apostoli, pe unde aveau trebuință „dumnealor veliții boieri ai Domnului Domniei Mele a trece și a veni la Curte, fiind podul mare de la Zlătari stricat“⁴. Înfățișarea Curții trebuie să fi fost în mare degradare, căci dintr'un document din 1804 aflăm cum chiar în fața caselor domnești, „lângă grădina Căminarului

¹ *Ibid.*, p. 196-7; D. Fotinò, *o. c.*, II, p. 189-90; vezi și izvoarele publicate de Tocilescu și C. Aricescu, în *Rev. p. ist. arh., fil.*, II (1884) pp. 327-32; N. Docan, în *An. Ac. Rom.*, XXXIII, și C. C. Giurescu, în *Rev. ist.*, 1926, p. 320 și urm.

² Berindei, *Bucureștii, Rev. Română*, 1861, p. 623.

³ Fotinò, *o. c.*, II, pp. 212 și 219; Urechă, VIII, p. 713.

⁴ Berindei, *l. c.*, o. 624.

⁵ Urechă, XI, p. 427.

Dudescu“, se afla un „baltac“ care infecta tot cartierul. Domnul poruncia ca stăpânul locului să-l sece, iar, de nu, oricine l-ar seca să rămână stăpân pe loc¹. Drumul la Curte nu era de altfel în stare mai bună nici în 1805, când Ipsilanti cerea salahori ca să-l repare². Cât privește casele domnești însele, ni putem face o idee de starea în care trebuie să se fi aflat după descrierea pe care călătoreasa străină d-na Reinhard li-o făcea în 1806. Primită în audiență de Doamna, călătoreasa e nevoită să treacă mai întâiu printr'o curte cu găini și grajduri, după care se îndreaptă către apartamentele „haremului“, străbătând săli întunecoase, rău podite și pline de slugi. În odăile văruiate și cu proaste perdele roșii la ferestre, vizitatoarea nu remarcă decât câteva oglinzi³. Din același an mai avem și o notiță a generalului Lan-

Fig. 10. — Ruinele din Str. Casărmii (altă vedere).

geron despre o bizară recepție făcută în aceste paragini generalului rus Miloradovici, care izbutise a bate pe Turci și a-i alunga din București. În onoarea lui, scara cea mare a Curții era împodobită cu capete de Turci tăiate, în care Arnăuții înfipseseră lumânări aprinse⁴. După această dată Curtea, din ce în ce mai părăginită, se pare că a și fost părăsită. Prin Maiu 1808, în orice cas, Căimăcchia și Divanul se găseau în casele boierului Manolachi Brâncoveanu⁵.

Abia cu venirea la Domnie a lui Ioan Gheorghe

Caragea, în 1812, Palatul dela Mihai-Vodă ajunge iarăși, pentru foarte scurtă vreme, reședință domnească. Istoria acestei Curți avea să se încheie însă în acest an, căci, curând după instalarea lui Caragea, la 22 Decembre 1812, casele domnești din Dealul Spirii iau foc încă odată, arzând din temelie¹. Călătorul frances, contele Lagarde, care se găsea atunci în București, ni-a lăsat în scrisorile sale de călătorie descrierea destul de pitorească a acestui incendiu care a emoționat Bucureștii din vremea aceia: „La cinci dimineața un zgomot îngrozitor mă deșteptă fără veste. Crezui că se jăfua orașul; o lumină orbitoare strălucia în camera mea. Dădui fuga la fereastră și văzui, chiar în fața mea, palatul prințului Valahiei cuprins de flăcări. Așezat pe o înălțime, el îmi amintea Vesuviul în mânia; torențele de flăcări care ieșiau din el amenințau

orașul cu un incendiu general. Bucureștii, clădit aproape în întregime din lemn, se găsea în primejdia de a se aprinde de la un capăt la altul. Mă îmbrăcăi în grabă și alergai să observ mai de aproape acest nou flagel. Ajutoarele fură grabnice și bine date. Pompieri, acoperiți cu un fel de căști și haine romane, se suiau curagioși pe acoperișurile arzătoare, pătrundeau în apartamentele în flăcări, pentru a scăpa din ele câteva mobile; cu toate silințele lor însă focul se întindea răpede. Locuitorii erau toți în picioare. Era lumină ca în plină zi... Ceva mai târziu furăm informați că focul fusese stămpărat, dar că Palatul și cu tot ce conținea fusese prada flăcărilor“². Și, nu mult după aceasta, agentul diplomatic Bosghiovici din Constantinopol anunța regelui Prusiei

că în incendiul de la București Domnul Munteniei pierduse lucruri în valoare de 300.000 de piaștri, focul mistuind aproape tot ce se găsisese în Palat³.

Curtea cea nouă va fi de aici înainte pentru Bucureșteni „Curtea Arsă“, iar ruinele fostului Palat domnesc se vor profila încă multă vreme pe colina de lângă Mihai-Vodă, distingându-se de la mare depărtare pe de-asupra caselor orașului. O stampă dela începutul secolului al XIX-lea, înfățișând vederea generală a Bucureștilor, ni le arată încă printre siluetele cele mai proeminente ale

¹ *Ibid.*, VIII, p. 680.

² *Ibid.*, XI, p. 440.

³ *Une femme diplomate. Lettres de M-me Reinhard à sa mère (1798-1845)* Paris 1900. Cf. Iorga, *Ist. Rom. prin călători*, III, p. 53.

⁴ Iorga, *o. c.*, III, p. 42.

⁵ C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 278.

¹ Fotinò, *o. c.*, II, p. 261; Urechia, *o. c.*, X, P. B. p. 19.

² *Voyage de Moscou à Vienne, par Kiew, Odessa, Constantinopol, Bucharest et Hermannstadt ou Lettres adressées à Jules Griffits par le Comte de Lagarde*, Paris, 1821, pp. 521-2.

³ Urechia, *o. c.*, X, P. B., p. 19, nota 2.

orașului (fig. 5)¹. Curtea, sămănată de ruine și populată de vagabonzi, e cercetată de artiștii în căutare de aspecte pitorești. Bouquet o va

într'o litografie din Albumul său valah (fig. 6)¹. Szathmary va desena-o într'o schiță rămasă încă inedită și păstrată acum în colecția d-lui Satmari-

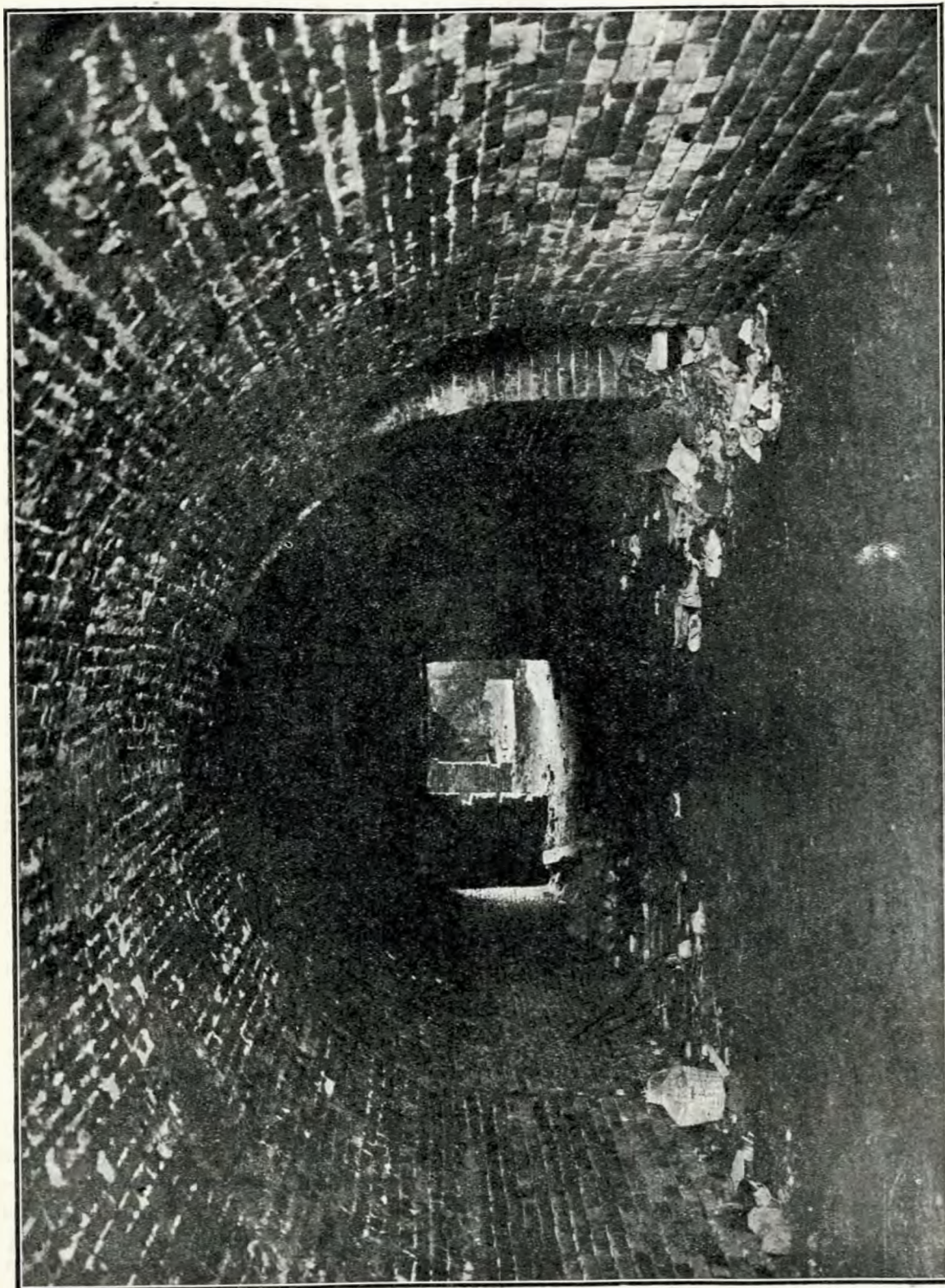

Fig. 11. — Subterană în Str. Casărmii.

visita în 1840 și va reproduce aspecte din ea

¹ Desemnată de R. Bielitz, Litogr. la Viena, de J. Rauh (Col. Ac. R.).

¹ *Album valaque, 1843, Vues et Costumes pittoresques de la Valachie dessinés d'après nature par Michel Bouquet et lithographiés par Fugère, Cicéri, Ferrogès et M.*

Dudescu“, se afla un „baltac“ care infecta tot cartierul. Domnul poruncia ca stăpânul locului să-l sece, iar, de nu, oricine l-ar seca să rămână stăpân pe loc¹. Drumul la Curte nu era de altfel în stare mai bună nici în 1805, când Ipsilanti cerea salahori ca să-l repare². Cât privește casele domnești însele, ni putem face o idee de starea în care trebuie să se fi aflat după descrierea pe care călătoreea străină d-na Reinhard li-o făcea în 1806. Primită în audiență de Doamna, călătoreea e nevoită să treacă mai întâiu printr'o curte cu găini și grajduri, după care se îndreaptă către apartamentele „haremului“, străbătând săli întunecoase, rău podite și pline de slugi. În odăile văruiate și cu proaste perdele roșii la ferestre, vizitatoarea nu remarcă decât câteva oglinzi³. Din același an mai avem și o notiță a generalului Lan-

Fig. 10. — Ruinele din Str. Casărmii (altă vedere).

geron despre o bizară recepție făcută în aceste paragini generalului rus Miloradovici, care izbutise a bate pe Turci și a-i alunga din București. În onoarea lui, scara cea mare a Curții era împodobită cu capete de Turci tăiate, în care Arnăuții înfipseseră lumânări aprinse⁴. După această dată Curtea, din ce în ce mai părăginită, se pare că a și fost părăsită. Prin Maiu 1808, în orice cas, Căimăcămia și Divanul se găseau în casele boierului Manolachi Brâncoveanu⁵.

Abia cu venirea la Domnie a lui Ioan Gheorghe

Caragea, în 1812, Palatul de la Mihai-Vodă ajunge iarăși, pentru foarte scurtă vreme, reședință domnească. Istoria acestei Curți avea să se încheie însă în acest an, căci, curând după instalarea lui Caragea, la 22 Decembre 1812, casele domnești din Dealul Spirii iau foc încă odată, arzând din temelie¹. Călătorul frances, contele Lagarde, care se găsea atunci în București, ni-a lăsat în scrisorile sale de călătorie descrierea destul de pitorească a acestui incendiu care a emoționat Bucureștii din vremea aceea: „La cinci dimineața un zgomot îngrozitor mă deșteptă fără veste. Crezui că se jăfua orașul; o lumină orbitoare strălucia în camera mea. Dădui fuga la fereastră și văzui, chiar în fața mea, palatul prințului Valahiei cuprins de flăcări. Așezat pe o înălțime, el îmi amintea Vesuviul în mânia; torențele de flăcări care ieșiau din el amenințau

orașul cu un incendiu general. Bucureștii, clădit aproape în întregime din lemn, se găsea în primejdia de a se aprinde de la un capăt la altul. Mă îmbrăcăi în grabă și alergai să observ mai de aproape acest nou flagel. Ajutoarele fură grabnice și bine date. Pompieri, acoperiți cu un fel de căști și haine romane, se suiau curagioși pe acoperișurile arzătoare, pătrundeau în apartamentele în flăcări, pentru a scăpa din ele câteva mobile; cu toate silințele lor însă focul se întindea răpede. Locuitorii erau toți în picioare. Era lumină ca în plină zi... Ceva mai târziu furăm informați că focul fusese stămpărat, dar că Palatul și cu tot ce conținea fusese prada flăcărilor“². Și, nu mult după aceasta, agentul diplomatic Bosghiovici din Constantinopol anunța regelui Prusiei

că în incendiul de la București Domnul Munteniei pierduse lucruri în valoare de 300.000 de piaștri, focul mistuind aproape tot ce se găsisese în Palat³.

Curtea cea nouă va fi de aici înainte pentru Bucureșteni „Curtea Arsă“, iar ruinele fostului Palat domnesc se vor profila încă multă vreme pe colina de lângă Mihai-Vodă, distingându-se de la mare depărtare pe de-asupra caselor orașului. O stampă dela începutul secolului al XIX-lea, înfățișând vederea generală a Bucureștilor, ni le arată încă printre siluetele cele mai proeminente ale

¹ Ibid., VIII, p. 680.

² Ibid., XI, p. 440.

³ *Une femme diplomate. Lettres de M-me Reinhard à sa mère (1798-1845)* Paris 1900. Cf. Iorga, *Ist. Rom. prin călători*, III, p. 53.

⁴ Iorga, o. c., III, p. 42.

⁵ C. Erbiceanu, *Cronicarii greci*, p. 278.

¹ Fotinò, o. c., II, p. 261; Urechia, o. c., X, P. B. p. 19.

² *Voyage de Moscou à Vienne, par Kiew, Odessa, Constantinopol, Bucharest et Hermannstadt ou Lettres adressées à Jules Griffits par le Comte de Lagarde*, Paris, 1821, pp. 521-2.

³ Urechia, o. c., X, P. B., p. 19, nota 2.

orașului (fig. 5)¹. Curtea, sămănată de ruine și populată de vagabonzi, e cercetată de artiștii în căutare de aspecte pitorești. Bouquet o va

într'o litografie din Albumul său valah (fig. 6)¹. Szathmary va desena-o într'o schiță rămasă încă inedită și păstrată acum în colecția d-lui Satmari-

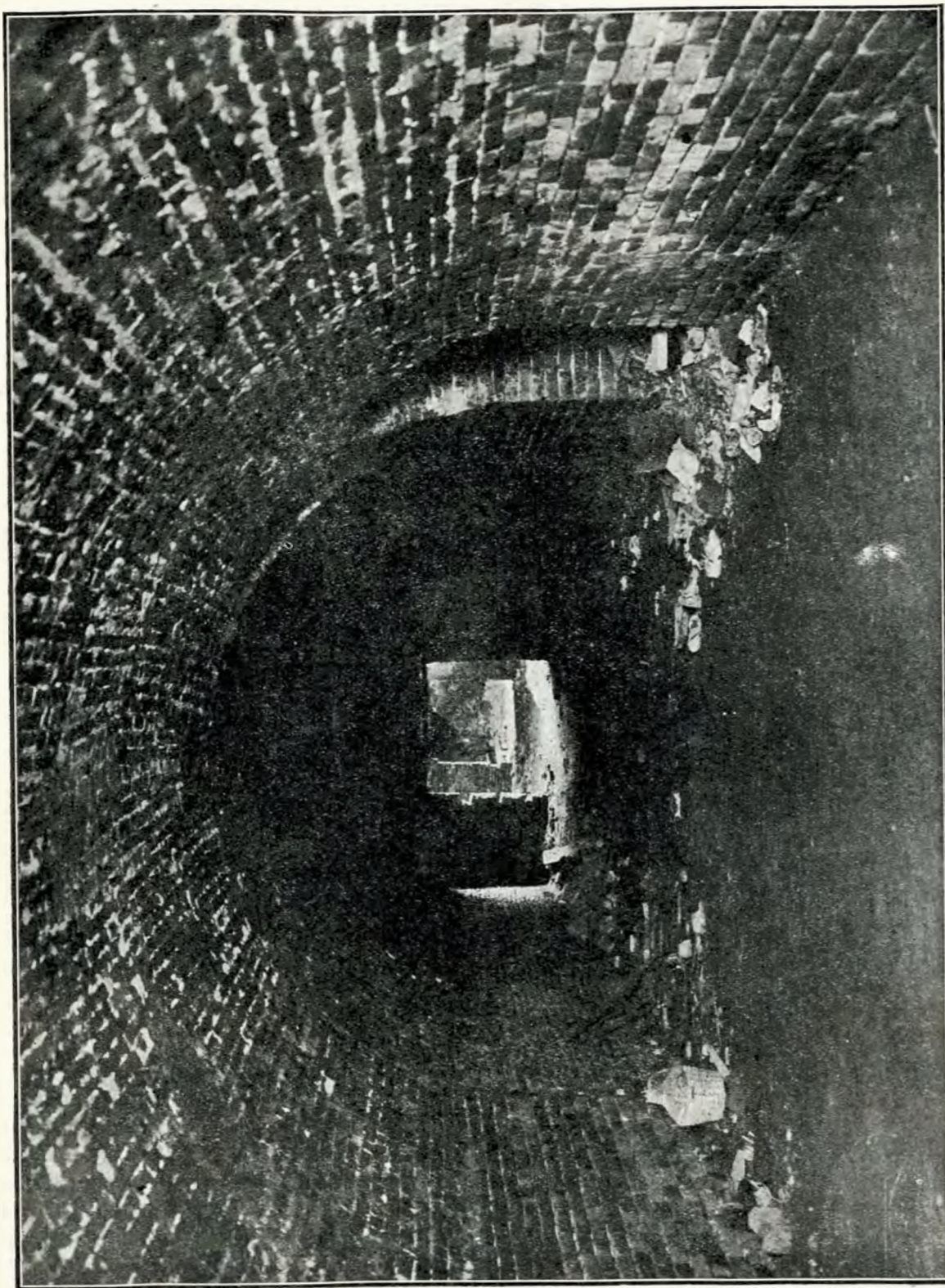

Fig. 11. — Subterană în Str. Casărmii.

visita în 1840 și va reproduce aspecte din ea

¹ Desemnată de R. Bielitz, Litogr. la Viena, de J. Rauh (Col. Ac. R.).

¹ *Album valaque, 1843, Vues et Costumes pittoresques de la Valachie dessinés d'après nature par Michel Bouquet et lithographiés par Fugère, Ciceri, Ferrogès et M.*

fiul, înfățișând ruinele fostului Palat alături de mănăstirea Mihai-Vodă. Un desen, mai sumar și destul de naiv, al lui Danielis, va înfățișa apoi aceleași clădiri în 1848, cu ocazia faimoasei lupte a pompierilor din Dealul Spirei (fig. 7)¹, iar după el vom avea încă o litografie cu același subiect și tot atât de naivă, semnată de desenatorul Isler². Incinta și clădirile vechiului palat domnesc vor ocupa încă multă vreme un loc destul de întins în planurile Bucureștilor de odinioară. Le-am găsit în planul cel mare din 1852 al lui Borroczyński și le vom găsi încă și în 1865 în planul editat de Papazoglu și Weinrich arătând regiunea inundată de

tipărit tot de Papazoglu, Curtea Arsă nu se mai găsește trecută. Locul ei e luat de Casarma infanteriei și de Arsenal, care au ocupat toată întinderea fostei Curți domnești³. Pe locul Palatului de odinioară se vor ridica în urmă clădirile militare noi care se văd acum în Dealul Spirei.

R U I N E L E

Din tot acest complex de clădiri care alcătuiau odinioară Curtea domnească din Dealul Spirei nu mai rămân azi decât ruinele situate în Strada Casărmii și disimulate în curțile particulare de la n-rele 46-52 (fig. 8). Sânt ziduri care împrejmuiu

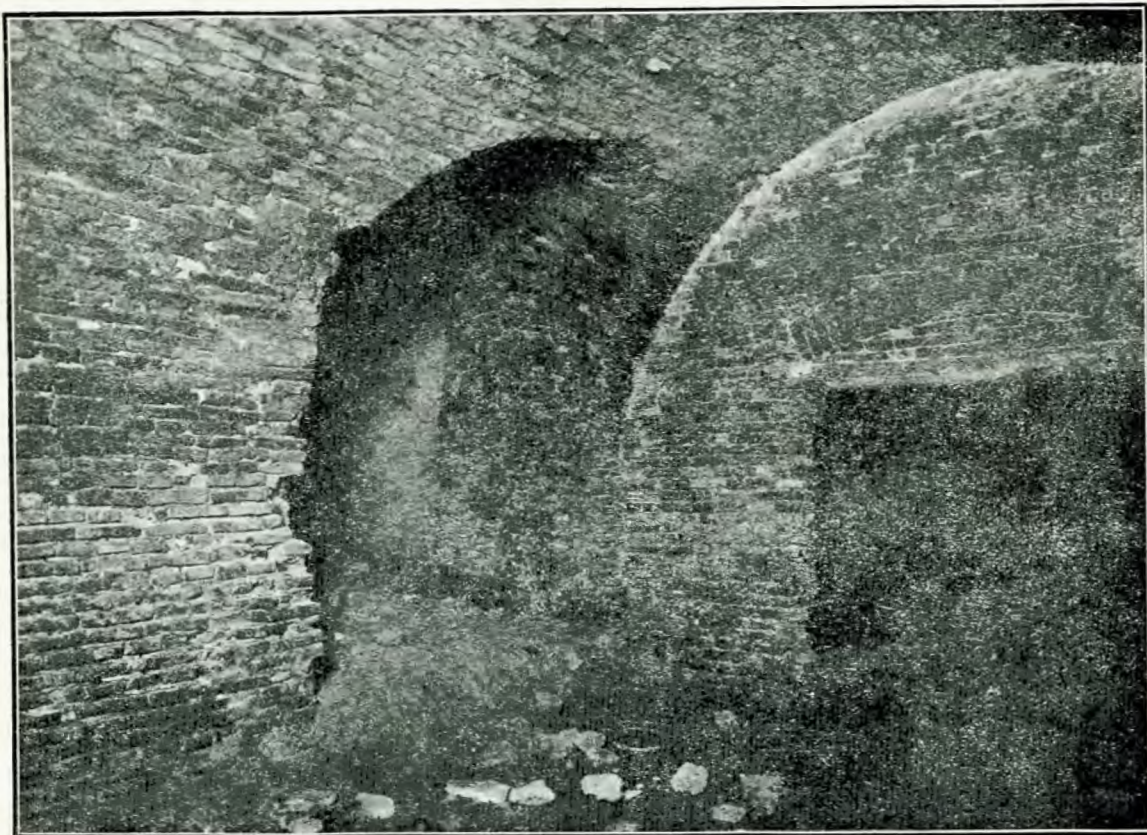

Fig. 12. — Vedere în subteranele din Str. Casărmii.

Dâmbovița în acel an³. În 1869 însă, într'alt plan,

Bouquet. Planșa care ne interesează poartă titlul: Bucarest, Vue de la Cour Brulée. Edit. de Ciceri (Col. Ac. R.).

¹ „Dedicat oștirilor românești. Lupta ostașilor români cu numeroasa coloană a oștii otomane”. Desen de R. Danielis, Lit. de A. Bieltz. Edit. D. Pappasoglu și compuitor cu Colonelul Zăgănescu. 16 Oc. 1859 (Col. Academiei Române).

² „Bătălia pompierilor cu oștirea otomană la anul 1848 Septembrie 13 în Dealul Spirei”. Lit. de Isler. Editat de locot. col. Pappasoglu (Arhiv. St. Museul de Stampe).

³ „Marea vărsare a Dâmboviței dela 20 Mart 1865. In memoria liberării de inundațiune a Capitalei București

incinta Curții, formând unghiul ei extrem către Sud. Strada Militarilor, care urcă dealul, paralel cu Strada Casărmii, taie acum această incintă de-a curmezișul.

În curtea dela nr. 52, unde e una din extremitățile ruinelor, nu se mai poate vedea decât prea puțin din vechea zidărie. Bălăriile au inundat tăpșanul părăsit, desbrăcându-l de zidurile ce-l împrejmuiu și scoțând la iveală nivelul înalt al Curții

dela Boteni până la Budești, 1865 Mart 27. Edit. Maj. D. Pappasoglu și G. Venrich lit. (Col. Ac. R.).

⁴ *Calendar pe anul 1869*. Editor și compuitor D. A. Pappasoglu (Arhiv. Stat., Museul de Stampe).

de odinioară. Arcul vizibil al unei bolți puternice atrage însă atenția asupra ruinelor (fig. 9). Ceva mai jos, zidul împrejmuitoare apare, făcând unghiul cu latura pe care se găsește bolta și continuându-se pe o lungime destul de mare în curțile următoare. În curtea dela Nr. 46, printr'un nou unghiul, el își schimbă direcția, urmând conturul dealului (fig. 10) și întrerupându-se în apropiere de Strada Militarilor.

Pe toată această întindere, între Strada Cărmii și Strada Militarilor, zidul se păstrează încă foarte bine, atingând 10 m. înălțime și servind și azi de sprijin caselor ce sânt adăpostite în dosul lui. Partea cea mai pitorească și mai bine conservată e cea cuprinsă în curtea de la nr. 46 (fig. 10). Susținut de contraforți puternici, încoronat de crenele ce serviau odinioară drept stâlpi pentru o balustradă de lemn, subliniat de cornișa proeminentă de deasupra balustrăzii și găurit de cele două intrări de pivniță și de ochiurile numeroase ale barbacanelor, el ni poate da o idee de înfățișarea exterioară a acelor vaste și înalte ziduri care înconjurau colina ca pe o cetate. De-asupra, Curtea se găsea la nivelul balustrăzii de lemn și privirea se întindea în vale ca de pe o terasă.

Dar ceea ce e încă și mai interesant și mai bine păstrat din aceste ruine sânt bolțile puternice care sfredesc terenul în interior, alcătuind o rețea întreagă de galerii ce au servit altă dată drept pivnițe (fig. 8, 11 și 12). Intrarea lor e prin cele

două porți din curtea dela nr. 46 (fig. 10) și era altă dată și prin bolta acum astupată dela nr. 52 (fig. 9). Două galerii principale, dintre care una lungă de 60 m. (fig. 11), alta de 40 m., comunică între ele și cu exteriorul prin altele mai mici, de-o potrivă de puternice. Clădite toate în același material —, cărămizi de dimensiunile obișnuite la sfârșitul secolului al XVIII-lea (27 X 14 X 4 cm.) —, ele sânt boltite cilindric, sânt susținute din loc în loc de puternice arcuri și se îmbină între ele prin penetrații bine construite. Lumina cade înăuntru prin două largi luminătoare, a căror pătrundere în formă de trunchi conic e adâncă de șase metri. Iar totul e masiv și bine conservat, presintând un ansamblu arhitectonic demn de interes și prin frumusețea și prin soliditatea bolților care îl alcătuiesc ¹.

Atât e tot ce s'a păstrat din Curtea, odinioară atât de întinsă și de faimoasă, a Domnilor fanarioți, — câteva subterane și un rest din împrejurime. Palatul însuși, situat în centrul vastei incinte, ca și paraclisul ce se găsea alături, au dispărut cu totul. Câteva capitele doar, făcând parte din decorația palatului, au fost găsite acum câțiva ani de d. V. Drăghiceanu ², pe locul Arsenalului. Ele au fost duse atunci la Arhive, unde nu le-am mai putut afla.

Încolo, din amintirea fostului Palat Domnesc n'a mai rămas decât faima, pe care Bucureștenii n'au uitat-o încă nici acum.

¹ Alte subterane de același fel, încă și mai vaste și mai puternice și care se pare a fi aparținut tot Curții Domnești din Dealul Spirii, se află nu departe de Arsenal, în

Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice.

Strada Puțul cu apă rece, actualele pivnițe Mott. Ele ar merita poate o cercetare.

² V. Drăghiceanu, *Note asupra Curții Arse, loc. cit.*, p. 67.

CULA DIN ALMAJ-DOLJ.

Inscripție:

Б. П. КД. ПГ. Д. ПШСА (adecă Barbu Poenaru, Vel Postelnic, anul 1764).

BISERICA DIN POENARI-DOLJ.

Inscripție:

AČASTĂ SFÂNTĂ ȘI DUMNEZEIASCĂ MĂ[NĂ]-STIRE CE S[E] PRĂZN[UE]ȘTE HRAMUL SFÂNTULUI NECOLAE, S'AU ZIDIT DIN TEMELIE DE DUMNEALUI BARBU POENARU, SLUGER, DIMPREUNĂ CU CUCOANA CATRINA, LEATU ПШИС (1787), MAIU 12.

BISERICA DIN GENUNENI-VÂLCEA.

Inscripție:

ACE[A]ST(Ă) SF[Ă]NTĂ ȘI... BERICĂ DIN SATUL GENUNEANI, UNDE SĂ PRĂZNUIAȘTE ȘI SĂ CİNSTEȘTE HRAMUL SF. IERARH VASILE CEL MARE, GRIGORE BOGOSLOVUL, ION ZLA-TOUST, E ZIDITĂ DE POPA MATEI MĂNĂSTIREANU, 1797.

PICTORII LUI MATEI BASASAB, LA ARNOTA-VÂLCEA.

Pe o icoană:

ЕРЪМОНАХ ЕПРПНННО ЕГОМ. ОТ ПРЪННТЯ, СТРОЕ ЗХГР[ПБЪ] ОТ ТРГО-БНЦЪ, БЪЛЪТ ЗРНБ [= 1644].

Pe alta:

ГЕРГН ОТ ТИЕМОНА АТ. ЗСО [= 1701].

MĂNĂSTIREA VĂCĂREȘTI.

Inscripție pe o candelă:

AČAST[Ă] CANDEL[Ă] S'A PUS LA MORMĂNTU[L] DOMNIȚEI ZMARANDI, FICA LU[I] C[O]S-STANDIN-VODĂ BASARABA, LA L. 7228 [= 1720].

Pe alta:

AČAST[Ă] CANDELĂ S'A DAT LA SVETU GHEORGHE DE COSTANDIN CANTACUZIN VEL PAH. 1684 (cu litere latine).

Pe alta:

ІОН БЯКАРЕСТІЪ, 1854.

Pe alta:

ПФІЕРОВНКЕ І ПАРХІЯ КАНДІЛА, ОКЛ МІЯ. КЯ. ДРЯ., НО ТО МННМЯ ТЪ МЯКА-РІТЪ ПОСТЕЛНИКЪ ДІМІТРАЕКЪ ПЛАГЬ-КНІО (?!) БЯКАРЕСТИ НО ПІАН ТРІАД: 1757 НОЕМ.

Pe alta:

ХЕІР ПАННІЕ. ІЕРЪ КЪЛННН ПЕЛОПОНН-ГОЕ, 1722.

UN MORMÂNT AL OBRENOVICILOR ÎN BUCUREȘTI.

Pe o cruce la Mogoșoaia:

ЕНБАДЕ КЕІТАІ О ДЪЛОС ТЪ ОУ МНАНОС ЕК СЕР-ВІАС, ТЪ МАКАРІТЪ ОМРЕНОВИЧОУ, ЕК КАДІЛІКНЪ РОД-НИКЪ, ХЪРІОН ДЕ ПРЪСНИХЪЗА, КАІ ЕН КІРІУ АНАПА-ВН КАТА ТЪ 1810. ЕТОС, ДІКЕМЕРІС, ЕНТАДЕ У ЕНБАДЕ ТУМБОС УПО ТЪ АУТАДЕЛФЪ АУТЪ АУВЕНТЪ МНЛОСІС ОМРЕНОВИЧОУ.... НГЕМОНОС, ЕК ГЕНОС СЕРВІАС, АНАНАТЪ МННМНІС ЕНЕКА, ЕН БЪКЪРЕСТІУ, 1816 ЕТИ АНАПАВН.

BISERICA BUJOROFCA-BASARABIA LÂNGĂ SOROCA.

Inscripție:

PURURE POMENEȘTE CTITORI A SFÂNT LĂ-CAȘULUI ACESTUIA NICOLAI CERCHEZ CE AU FOST CLUCERIU MARE ȘI CU A SA CHELTU-IALĂ AU ZIDIT ACEST SFÂNT HRAM, MARIA SOȚIA LUI, STĂPÂNI SATULUI BUJOROFCA, ȘI FIILOR: ALEXANDRU CU SOȚIA SA ANA VE-CLEMINOVA, GHEORGHE COMI., 1827.

BISERICI DIN OLT

DE V. BRĂTULESCU.

BISERICA DIN COMUNA GRECI.

La câțiva kilometri de Slatina se află satul Greci, iar, în marginea acestuia, un boier de la începutul

secolului al XVII-lea a ridicat o biserică pentru pomenirea sa și a familiei sale.

Reparațiile făcute bisericii în cursul vremurilor

n'au păstrat nimic din vechea pictură, căci supt cea de azi, datând din 1895, dacă ștergi ușor, toată culoarea cade, lăsând loc picturii celei de la 1810, cel puțin tot așa de slabă ca și cea din 1895.

Ctitorul bisericii, Postelnicul Badea, a ridicat aici și o cruce, astăzi ruptă în două.

Inscripția, scrisă în slavonește, are următorul cuprins:

ИЗВОЛЕНИЕМЪ МЦА И СЪ ПОСПЕШЕНИЕМЪ СНА И СЪВЕРШЕНИЕМЪ СТОГО ДУХА АМИНЪ. ВЪ МОЛБѢ И ВЪ ПОУВАДѢМЪ ПРѢВЛАДИТЕ ВЛАДИЦЕ БЦЕ И ПРИБОДѢНЪ МАРИА. И ТРЪДНОЕ РАБЪ БЖЮ ЖСНАН БАДѢ ПОСТѢЛНИКЪ, ЖСНАНИЦА ЕЯ ЛЕТО ...

Traducerea:

Fig. 1. — Fragment dintr'o lespede de mormânt.

Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și săvârșirea Sfântului Duh, amin. Cu rugăciunea și întru lauda prea bine-cinstitei Stăpânei noastre Născătoare de Dumnezeu și pururea Fecioarei Maria, și cu osteneala robului lui Dumnezeu jupân Badea Postelnic, jupâneasa lui....

Altă inscripție.

Pe un fragment de piatră mormântală:

...БЖЮ ЖСНАН[Ъ] БАДѢ СІЬ ЖСНАН[Ъ] СТАНКО(?) ВЛ... (fig. 1).

adecă:

[Robul] lui Dumnezeu jupan Badea, fiul lui jupan Staico V[el]....

¹ *Marele Dicționar Geografic al României*, V, p. 354.

Postelnicul Badea este îngropat în biserică, precum o arată inscripția de pe o piatră mormântală din partea dreaptă a naosului:

[ПРѢСТАВНЕСЕ РАБЪ БЖІЕ] ЖСНАНЪ БАДѢ ПОСТѢЛНИКЪ, МЦА АВГУСТЪ, ВЕЧНЕ ЕМУ ПАМЕТЬ, ВЪ ДНИ БЛАГОЧЕСТИВЕМЪ И УСАЮБНЕМЪ...

Traducere:

A răposat robul lui Dumnezeu Badea Postelnic, în luna lui August... Veșnica [lui] pomenire. În zilele blagocestivului și de Hristos iubitorului...

De sigur că portretele ctitorilor vor fi fost zugrăvite în locul unde astăzi se află chipurile urâte ale celor cari au refăcut pictura la începutul secolului al XIX-lea. Fragmente de pictură ceva mai bună se păstrează de-asupra ușii de intrare.

În locul vechii pisanii se află astăzi următoarea inscripție zugrăvită:

„Întărire celor ce nădăduiesc întru tine, Doamne, întărește sfânta și prea curata biserică Ta, care ai câștigat-o cu scump sângele Tău.

Și hramul Sf. Ierarh Nicolae și Sf. Grigore Decapolitul. Avgust 20, 7318 = 1810“.

Câteva însemnări pe cărțile vechi din biserică merită atenția.

Pe un Penticostariu din secolul al XVIII-lea se poate ceti următoarea însemnare:

„Această sfântă carte ce se chiamă Penticostar este cumpărată de mine, robul lui Dumnezeu popa sin Tudor....(?) Greci, și este dat de mine sfintei biserici de la satul Greci, unde este hramul sfântului și slăvitului părintelui nostru Nicolae de la Mira Lichiei, făcătorul de minuni, și este cumpărat în zilele luminatului și înălțatului Domnul nostru și oblăduitor a toată Țara-Românească Io Mihai Racoviță Voevod, în Domnia a doua a Măriei Sale, și s'a cumpărat la leat 7251 = (1743), și am scris cu dreapta mea cea păcătoasă, și mă rog, frați și părinți, cine veți ceti aicia să ziceți: Dumnezeu să-i ierte păcatele, robul lui Dumnezeu (aceiași semnătură ca și cea de mai sus)Teodosie monah, Ancuța(?)...., că sânt un om păcătos și greșit în lume, ca și Dumnezeu să vă ierte păcatele d-voastră.

Și era arhieru acestui loc Neofit Mitropolit de la Crit, Mitropolit a toată Țara-Românească, și l-am

cumpărat în bani gata.... (hârtia ruptă) preot la sfânta biserică părintele popa Drăghici, și părintele popa Șerban..., și era egumen la sfântu schitu Greci¹ ieromonahul Dionisie“.

Pe un Triod (lipsește o filă):

„afierosit la sfânta biserică a satului nostru Greci, să fie veșnică pomenire mie și soției mele, Elena Greceanca, Drăghicean, leat 1775“.

Pe un Antologhion:

„Acest sfânt Antologhion, adică Mineu, l-am cumpărat eu, robul lui Dumnezeu Drăghicean, leat 1782, Maiu 20, și l-am afierosit în sfânta biserică de la Greci.

Cine-l va despărți și-l va lua de la această sfântă biserică să fie anatema și blăstămat de arhiereul Hristos“.

Pe un Liturghieriu vechiu:

„...sf. biserică Greci.... să fie supt anatema. 1782.... 15“.

Pe o Psaltire:

„...și-am afierosit-o în sfânta biserică din Greci, ca să fie spre pomenirea mea, și cine va îndrăzni a o lua din sfânta biserică să fie blăstămat și anatema. Drăghicean Greceanu“.

D. C. Popescu, învățător-pensionar în satul Greci, mi-a pomenit de o casă veche boierească de care își amintiau bătrânii că ar fi ars în urma unui trăsnet pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea. D-sa îmi trimite și o însemnare găsită pe o psaltire aflată acum în satul Greci:

„Această Psaltire este a mea, Marin Mănescu, fost căpitan la poștele Prooroci și Greci la anii 1838, când s'a cutremurat pământul în noaptea Sf. Teodosie, și este cumpărată din Slatina de tatăl meu Manea, de o potrivă cu cel dintău învățător al meu, Gheorghe Diaconu, la anul 1822, la răzmirița Sărdarului Tudor Vladimir, în lei vechi 9, de parale turcești 40, leul cum s'a făcut acum de Carol Domnitorul țerii leu de 100 bani, în locul acelor parale mici, iar cele vechi erau mai mari, groase și de argint curat, ca și banii de 2 lei, și parale douăzeci de cele mici, și 3 lei turcești, care se făcuse de câte 8 lei, cel de 2 1/2, iar cele de 3 lei se făcuse 10 și 20 parale. Apoi au ieșit icoșarii turcești, tot de argint Și tata a fost tot căpitan la mai multe poște până a venit aici Manea Cernovici, de nație bulgară, și am venit și eu ca fiu, la anul 1824, când s'a luat și această moșie Greci de d-l Vornicu Filip Lenci²

¹ Schitul Greci se află la câțiva kilometri.

² Iorga, *Inscripții*, vol. II, p. 46. „Filip Lenș, născut din-

de la boierii Rătești, Tița a Alecului, iar de la Costache Lenci, fiul lui Lenci, a luat-o la 1853 d-l Lazăr Kalenderu (tatăl lui Ioan Kalinderu, — fost administrator al domeniilor Coroanei, decedat în 1913).

BISERICA DIN COMUNA DUDU (fig. 2).

Pisanie în piatră:

„Această sfântă și dumnezeiască biserică, unde se prăznuiește hramul sfintei Adormiri a Maicei Domnului nostru Iisus Hristos, cu puterea Tatălui și a Fiului și a Sfântului Duh și blagoslovenia Preasfinției Sale părintelui Ilarion, episcopul Argeșului,

Fig. 2. — Biserica din com. Dudu, jud. Olt.

s'au rădăcit din temelie de dumnealui Mihail Grigore Slăvescu ot Slăvești, jud. Teleorman, cu toată cheltuiala și osteneala dumisale, în zilele prea-înălțatului și luminatului nostru prinț a toată Țara-Românească Alexandru Dimitrie Ghica Voevod, la anul de la Mântuirea Lumii 1837-38, April 1.

La proscomidie:

„Pomelnicul d. titorilor 1837.

† Mihai, Grigore Slăvescu, Zamfira, soția dumisale, Alexandru, Safta, Pascalache, Maria, Păuna,

tr'ua tată străin și o femeie din țară ce a fost și mama lui Mihalachi Gărdorescu, ajuns cu timpul Vel Sluger. A fost Căminar, Cămăraș Mare, Postelnic și Agă“.

Mihai, Stanca, Ioana, fiii dumnealor, Grigore, Stanca, Ilina, Pascalache, Marin, Mușă, Dragomir, Profira, Nicolae, Matei ierei, Maria presbitera, Radu, Ioana, Iordache.

În stânga:

Zugravi D. Iași — Stan și cu...

Portrete :

Pe păretele de apus, în dreapta : Pan Alexandru, Pan Mihai Slăvescu; în stânga : Panița Zamfira soția Slăvescului, Safta fiică.

ZUGRAVI MOLDOVENI

DE G. BALȘ.

1. În *Surete și Izvoade* de Gh. Ghibănescu, vol. XXII, Iași 1929, pp. 86, 87, 88, 89, 91, Alexandru-cel-Bun întărește lui Nichita și Dobre, *zugrafi*, două sate pe Drăsliveț:

„Cu mila lui Dumnezeu, noi Alexandru Voevod, Domn țării Moldovei, facem știre cu această carte a noastră tuturor cari pre dânsa vor căuta, sau o va auzi lui cetindu-i-se: adică aceste adevărate slugi ale noastre, *Nichita și Dobre zugrafi*, datu-le-am înșine în al nostru pământ, în Moldova, doao sate pe Drăsliveț, anume Crainicești și alt sat

anume Leucucești, ca să le fie lor uric cu toate veniturile lor..., ear ei să aibă a ne zugrăvi noao pentru acele doao sate doao biserici, una din Târgul-de-jos și alta care ne va fi vrerea noastră, usebi de bisericile din Rădăuți, sau o casă, sau un nartex [пронестъ]¹.

Data e fixată către [6924], 1416, după boieri.

2. Egumenul mănăstirii Treisfetitele din Iași vinde un loc în Iași. Printre cei cari iscălesc:

Μηχαήλ ζόγραφος μάρτης.

E citat și în act: dumnealui Mihaiu zugrav, 1689

CURȚILE LUI LUCA ARBORE DIN ȘIPOTE-IAȘI

DE I. MIHAIL.

Pisania în piatră a bisericii din comuna Șipote, județul Iași, ctitorie a lui Luca Arbore, pârcaľab de Suceava, pomenește în inscripție, pe lângă anul zidirii bisericii, 1507, și de „Curțile sale din Șipote“.

Nu departe de biserică, în curtea unui gospodăru, am găsit ziduri în ruină, care, fără îndoială, ni indicau că aici au fost vechile clădiri ale curții lui Luca Arbore.

Rămășițele acestea cred că sânt de un interes deosebit. Se păstrează din ele în bună stare un beciu boltit, din zidărie masivă, și care servește și azi actualului proprietar al terenului. Zidurile acestui beciu, se ridică de-asupra nivelului actual al terenului cu doi metri, ceea ce ni arată că acestea sânt resturi din vechea clădire. Alături, și alipit acestor ziduri, se află locuința actualului proprietar, pe unde se face și intrarea în beciul cel vechiu.

Din săpăturile făcute de actualul proprietar în împrejurimile imediate ale locuinții sale, cu scopul de a nivela terenul, au ieșit la iveală o mul-

țime de resturi și fragmente de piatră, cornișe, socluri și ferești săpate sau sculptate, cu profiluri foarte bine executate. Unele din aceste brăuri de piatră se găsesc și astăzi la locul lor, adecă la ferestrele beciului, iar altele, provenind de la portaluri, etc., sânt risipite sau luate prin vecini. Am găsit astfel de blocuri săpate cu profiluri, provenind de la ruinele acestea, luate de la locușii lor și puse ca base de hambare, cotețe, etc., la săteni.

Pe lângă acestea, în săpăturile făcute, s'au găsit fragmente de plăci și discuri smălțuite; aceste discuri sânt de o varietate mare în desemn și colorii. Pe unele sânt represintate figuri de cavaleri în zale, altele figuri de Domni și domnițe sau ostași călări, capete de zimbru sau alte figuri, cele mai multe cu ornamente. Toate aceste rămășițe ni arată că avem aici a face, nu cu o simplă și modestă locuință, ci cu o adevărată și sumpțuoasă reședință a unui mare dregător al țerii, cum a fost Luca Arbore.

¹ *Idem*, la p. 52.

✓ **Ctitorii mănăstirii Mira.** — Cu privire la mănăstirea Mira.

Se credea că mănăstirea Mira este, cum o arată chipurile ctitoricești și cum spune și cronica, o fundație a lui Constantin-Vodă Cantemir, care e și îngropat acolo. Dar un document pe care-l dă d. Sava în colecția sa de Documente din Vrancea (p. 22 și urm., no. 49) arată contrariul. La 25 April 1686 e vorba de mai vechi ctitori, anume „Ursa, femeia lui Moțoc din Odobești“, fata Sperlii (p. 41), care a ridicat-o cu Moțoc — o rudă a Mitropolitului Varlaam — și cu „răpăusatul părintele Ioan, ce au fost episcop la Roman“, — deci o rudă a Moțoceștilor și a Mitropolitului. „Și, întâmplându-se săvârșirea părintelui, dacă au adus Dumnezeu pre Măria Sa, luminatul Domnul nostru Ioan Costandin-Vodă, la Scaun, s'au apucat Măria Sa să o istovască sfînta monastire ce mai sus scriem, ca să o facă Măria Sa monastire mare, ce să zice monastire domnească“. El iartă pe Ursa de orice dare pentru a-și menține dania de pământuri. Martur e și „părintele Theodosie ce au fost arhiepiscop și Mitropolit“ și care iscălește „Theodosie biv arhiepiscop și Mitropolit suceavski“ (el poate să fi și scris actul; v. și p. 35, no. 59). Răzeșii de prin prejur fură pur și simplu expropriați — „cu Domnia Mă nu'ți putē ține moșie, să fiți răzăși“ —, pe prețul fixat de Domn (pp. 36-7, no. 62). El o declară a lui: „care o am făcut Domnia Mă“. Îndată bieții oameni vînd cu acel preț (pp. 37-9, no. 63). Între ei și „Ioan, nepot a Moțocesăi“ (v. și p. 62, no. 94). Iarăși e de față Teodosie, cu Serafim de Huși și cu Miron Costin. La 21 August Domnul face apoi dania solemnă, pp. 39-43, no. 64, mănăstirii pe care o zice „făcută de noi din temelii“, — dublă usurpație —, „unde este hramul Sfinției Sale Sfîntului și de singur agiutoriu și de minuni mare făcătoriu, Sfîntul Niculai“. Se adăuseseră și cele cumpărate de la Iordachi Vornicul de Odobești și stălpite de Strățulat Uriariul. Și fostul Vornic Alexandru Ramandi, cu soția Maria, dăruiesc o parte din satul Rujet pe Putna. Un fost staroste de Putna, preotul Ionașcu

de la Odobești, un Mărza, „preotul Ion Ciochină din Vrancea și cu nepotul său Neculai Murguleț Pah.“ adaugă și ei donațiile lor, ca și unul din răzeșii cu vînzarea silnică, „Ion Căpitan din Odobești și cu ficiorul său Ion Căpitan, vornic de Vrancea“.

La 22 August 1688 se crede necesar a se chema toți boierii pentru a da mărturie cu privire la întregimea acestor posesiuni: avem astfel tot Divanul moldovenesc de atunci. Se vede că se pusese ca „pitrop“ episcopul de Huși Serafim (pp. 44-6, no. 65). Și la 1691 se adaugă o nouă vînzare în folosul mănăstirii (pp. 49-50, no. 71).

La 1698 era egumen Cozma, care face cumpărături pentru mănăstire (pp. 55-6, no. 83). Tot așa face urmașul lui la 1714, Paisie, pp. 61, 70. La 1730 era egumen Mitrofan, p. 67, no. 103; v. și pp. 68-9, no. 107; pp. 69-70, no. 108. Și el jură, pentru un proces, în biserică; p. 70. Pe la 1730-40, egumenul Simion, pp. 95-6, no. 139 (pentru încercarea mănăstirii de a căpăta tot hotarul Odobeștilor, înlăturînd neamurile Gegea și Bou-Roș, p. 98, nota 2; v. și p. 103, no. 153).

O însemnare pe o Evanghelie de la Mira arată că „în zilele Mării Sale Domnu Theodor Voevod, în vreamile când au venit Tătarii cu Nohai, la Săptv. în 14, la Zioa Crucii, di au prădat țara Moldavii, și au venit di au prădat Focșanii, și au prădat și mănăstire Mirăi, cât n'au rămas în mănăstiri și în sfînta biserică nimic, și au stricat și sfîntile icoani, ș'au luat și sfîntele cărți și alti multi odoară a sfîntii biserici, cât n'au rămas în mănăstire măcar ceva, cât de puțin. Și într'aceli zile era egumen la m[ănăstire] Sfinția Sa părintele Mathei eromonah și arhimandrit de la Vătoped, și popă di biserecă era Ananie eromonah, Moldovanul“. Se cumpără cutare carte de sătenii moldoveni și munteni, din împrejurimi (p. 146, no. 208).

N. IORGA.

Stîncea Sorocăi. — Într'un act din 1747, un „Toderășco, ficiorul lui Pahomie“, declară că „în vremile de mult, pe când erau Turcii în Came-

niță și era nepace, trăia el în stâncă Sorocăi, dinpreună și cu alți oameni, de frica oștilor“ (*Uricariul*, II, ed. a 2-a, p. 281, no. 2).

N. IORGA.

Obiecte de artă românești la mănăstirea bulgărească Râlo. — La începutul lunii Au-

gust am avut prilejul să cunosc mănăstirea Râlo, din Sudul Bulgariei, unde se păstrează, între altele, și câteva lucruri de origine românească.

Astfel:

1. O Evanghelie chirilică, scrisă de mână, la anul 7037 (1529), în mănăstirea Putna, de ieromonahul Macarie, din porunca lui Barbovschi, pârcălabul Sucevei, și dăruită bisericii Uspenia din Suceava. Manuscrisul e împodobit cu miniat-uri: fiecare Evanghelie are, la început, chipul Evanghelistului respectiv și în fruntea paginii cu care se începe textul fiecărei Evanghelii câte o vigneta-entrelacs. Pe ultima pagină poartă însemnarea de proveniență.

2. Două acopereminte pentru raclă, amândouă în formă dreptunghiulară, din catifea roșie închisă, cu flori largi în fir de aur în țesătură (la unul florile sânt ceva mai mărunte), purtând pe una din lungimi un șir de ciucuri de mătăasă. Cel cu florile mici douăzeci și șapte celalt nu-

mai câțiva), în colori diferite: roșu, galben și albastru, iar pe marginea celorlalte părți o frumoasă inscripție chirilică în caracterele epocii lui Ștefan-cel-Mare. Aceste acopereminte au fost dăruite mănăstirii Râlo de Bogdan Voevod, fiul lui Ștefan-cel-Mare, precum se adeverește din inscripție, la 1511. Ambele o au aceiași:

† Благочестивыи и христолюбивыи Богданъ
Воевода, Божию милостию господарь земан
молдавскон, сзихъ Стефанъ Воевода, сзетвори сн
скъсти и даде его въ мольба себе въ вентелъ
Рѣлскъ на дѣже естъ храмъ прѣподобнаго и
Богоноснаго ѿца нашего Іоанна прѣстѣнно жи-
телъ и цѣлбвника, въ лѣто 591, марта І.

Obiectele acestea, împreună cu altele, sânt publicate și descrise la Cr. Miiatev, *Isdaniia na narodniia Muzei v Sofia*, sub titlul *Tesaurul mănăstirii Rila* (bulgar), tiraj a parte din Anuariul Mu-seului național pe 1922-1925, Sofia, 1926. Eu însă am tras după miniaturile Evangheliei (numai figurile Evangheliștilor) câte o copie fotografică, precum și după inscripția de la sfârșitul Evan-gheliei, iar după cele două acopereminte am co-piat inscripția, care în original este scrisă în con-tinuare și fără punctuație.

Septembre 1929.

† TITUS TÂRGOVIȘTEANUL.

N. IORGA. Une église syrienne à Bucarest. Bucarest possède une seule église à inscription greco-syrienne, celle de Saint Spyridoin, édicule sans tour, perdu dans le voisinage des bâtisses du nouveau Sénat. Elle est dûe au prince Constantin Maurocordato, qui la fit faire à l'usage du patriarche d'Antioche Sylvestre, un réfugié. Vainqueur de son rival Séraphin-Cyrille, en 1724, appuyé par deux Patriarches, par le Grand Drogman de la Porte et la majorité des Grecs d'Alep, il fut consacré à Constantinople, mais, revenu dans son pays, il suscita non seulement l'inimitié des catholiques, mais aussi celle de la population syrienne, ce qui le contraignit à chercher cet abri de Bucarest.

N. IORGA. La croix de Călugăreni. Pour commémorer, non pas la victoire remportée en 1595 par Michel-le-Brave, prince de Valachie, sur le Grand Vizir Sinan, mais seulement la construction d'un port sur le Neajlov, Șerban Cantacuzène, prince de Valachie, éleva, en 1683-1684, une belle croix sculptée, la plus belle de toutes celles qu'on rencontre en Valachie; elle porte une inscription en partie effacée.

C. SAVESCU. L'église de Tânganu. Souvenirs sur l'ancienne église, maintenant démolie, de Tânganu, près de Bucarest, fondation, au XV-e siècle, du prince Radu-le-Beau.

N. IORGA. La première église de Stelea.

L'église dite de Stelea, à Târgoviște, est une fondation du XVII-e siècle, due au prince moldave Basile. Mais une mention documentaire montre que l'ancien édifice, dédié au couvent des Ibères du Mont Athos, avait été refait vers 1630 par le Métropolitain d'Ibérie.

N. IORGA. Le tombeau d'Udriște Năsturei?

Un fragment de pierre tombale représentant un boïar armé du khandjar se conserve au Musée d'antiquités de Bucarest. L'inscription est slavonne et latine, les lettres de caractère occidental. Ce qui correspond aux innovations dues à Udriște ou Oreste Năsturel, frère d'Hélène, femme de Mathieu Basarab, prince de Valachie. Ancien étudiant à Kiev, il eut l'ambition de tout changer dans les usages de style et d'art du pays. C'est sans doute lui qui rédigea cette inscription, peut-être pour son propre tombeau, et la figure qui est représentée sur la pierre serait donc son portrait.

VIRGILE DRĂGHICEANU. L'église de Găltofani, Bălcești (Argeș).

L'ancien édifice est dû au Grand-Logothète de Michel-le-Brave, Chirca Rudeanu, mort en 1602 (sa pierre tombale s'est conservée, de même que celle de dame Caplea, morte sous ce même prince Michel).

J. REZORI. Sur la conservation des monuments historiques.

Recommandations de l'architecte de la Commission en Bucovine.

VIRGILE DRĂGHICEANU. L'église de Ruda (Argeș). Église valaque du XVIII-e siècle.

AL. BUSUIOCEANU. Un palais princier de l'époque des Phanariotes: la „Cour Nouvelle“ de Bucarest.

M. Busuiocanu démontre que l'ancien palais, complètement ruiné, des Phanariotes, n'était pas devant le couvent de Michel-le-Brave, devenu Palais des Archives, mais dans les vignes des moines.

VIRGILE DRĂGHICEANU. L'église de Ruda-Bârsești (Argeș).

Église bâtie en 1623-1624 par dame Despa: elle a été refaite.

V. BRĂTULESCU. L'église de Greci.

Construction du XVI-e siècle du boïar valaque Badea (sa tombe dans l'église).

I. MIHAIL. La maison de campagne de Luc Arbore à Șipote (Jassy).

Notes d'un architecte sur les fouilles de Șipote, qui ont mis à découvert la résidence de campagne du boïar moldave Luc Arbore, régent sous le prince Étienne le Jeune (disques d'émail, représentant des chevaliers, des princesses, des guerriers, les armes du pays, etc.).

Chronique. — 1. M. G. BALȘ signale dans un document d'Alexandre-le-Bon, prince de Moldavie au commencement du XV-e siècle, les noms des peintres Nicéas et Dobré, auxquels Alexandre fait le don de villages.

2. M. VIRGILE DRĂGHICEANU présente des inscriptions du XVIII-e siècle.

3. Mention des conditions dans lesquelles fut bâti, par le prince Constantin Cantemir, le couvent de Mira, à la fin du XVII-e siècle. Une notice sur les cavernes du rocher de Soroca, en Bessarabie. Une autre, de l'évêque Titus, sur les objets d'art roumain conservés au couvent bulgare de Rylo.

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 26

Secretar-Director : VIRGILIU N. DRĂGHICEANU

Buletinul se găsește de vânzare la principalele librării din Țară.
Studenții, profesorii și preoții au 45% reducere, adresându-se Secretariatului.

Fiecare fasciculă apare în două ediții :
Ediția pe hârtie chromo Lei 120. — Ediția pe hârtie velină Lei 90.

La Secretariatul Comisiunii se poate procura Buletinul Comisiunii pe anul 1923 consacrat Curții Domnești din Argeș. Exemplar de lux cu text frances Lei 1.100, fără text frances Lei 1.000. Exemplar pe hârtie velină cu text frances Lei 600, fără text frances Lei 500.

**PREȚUL
LEI 90**

COMISIUNII

PUBLICAȚIUNE TRIMESTRIALĂ

1 9 2 9

Așezământul tipografic DATINA ROMÂNEASCĂ * Vălenii-de-Munte

MINISTERIUL CULTELOR ȘI ARTELOR

MINISTRU: AUREL VLAD

COMISIUNEA MONUMENTELOR ISTORICE

PREȘEDINTE: N. IORGA

Membri: IOAN ANDRIEȘESCU, PETRU ANTONESCU, GEORGE BALȘ, ALEXANDRU LĂPEDATU,
CONST. MOISIL, PR. NIC. POPESCU, MIHAIL SUȚU, ARTUR VERONA.

Secretar-Director: VIRGILIU N. DRĂGHICEANU.

Arhitect-Șef: N. GHIKA-BUDEȘTI.

CUPRINSUL

TEXT:

	Pagina
I. ANDRIEȘESCU: Vasile Pârvan	145
VIRG. DRĂGHICEANU: Săpăturile de la Vodița	149
N. IORGA: Bisericile din Opăriți, Predealul Sărari și Valea Drașnei	157
„ Piatra de mormânt a lui Alexandru-Vodă Mircea	161
G. BALȘ: Chenarele ferestrelor bisericii din Dolhești-Mari	162
I. ANDRIEȘESCU: Sultana (continuare și sfârșit)	165
G. TEODORESCU: Biserica Ruda-Bârsești din comuna Bercioi-Argeș	172
N. IORGA: Două pietre de la Muzeul Național din București	178
„ Câteva legături românești	180
„ Moschei pe pământ românesc	184
„ Cele două Chilii	188
Resumat frances	192

ILUSTRĂȚII:

Vasile Pârvan.			
Chipul lui V. Pârvan	145	Planșa XXXIV a.	168
Săpăturile de la Vodița.		„ XXXV	169
1. Ruinele bisericii, pronaosul	149	„ XXXVI	170
2. Planul bisericii lui Nicodim și a lui Litovoiu-Vodă	150	Biserica Ruda-Bârsești din comuna Bercioi Argeș.	
3. Naosul, în urma săpăturilor	151	1. Icoana Maicii Domnului	173
4. Detaliu asupra absidei de Sud, în urma săpăturilor	156	2. Jupâneasa Neacșa	174
5. Naosul în timpul săpăturilor	152	3. Sf. Apostoli Iuda, Toma și Iacob	175
6. Poarta naosului, în urma săpăturilor	153	4. Sf. Apostoli Pavel, Ioan și Marcu	175
7. Detaliu din paramentul absidei Sud	153	5. Sf. Ierarhi Ioan Zlataust, Atanasie și Nicolae	177
8. Fragment din capul lui Hristos din scena crucificării	154	6. Sf. Ierarhi Chiril, Grigorie și Vasilie	177
9. Fragmente din inscripțiile picturilor	154	7. Sf. Ierarhi Ignatie și Spiridon	176
10. Mormântul unui militar	155	8. Sf. Ierarh Petru al Alexandriei	176
11. Temeliile bisericii lui Litovoiu-Vodă	155	Două pietre de la Muzeul Național din București.	
12. Interiorul absidei de Nord a naosului	155	1. Inscripție grecească din 1698	178
13. Pavimentul naosului cu cărămizi romane	155	2. O frumoasă piatră cu inscripție românească	179
14. Piatră mulurată din paramentul exterior al naosului	155	Câteva legături românești.	
15. Profilele pietrei mulurate	155	Fig. 1	180
16. Piatră de tăie din paramentele exterioare ale naosului	155	Fig. 2	181
17. 1) Forme de cărămizi și pietre din cornișe. 2) Forme de pietre și cărămizi ale torului vertical	155	Fig. 3 și 4	182
18. Ciubuc găsit în săpătură	151	Fig. 5, 6 și 7	183
Bisericiile din Opăriți, Predealul Sărari și Valea Drașnei.		Moschei pe pământ românesc.	
1. Biserica din Opăriți	157	1. Moscheia din Mangalia	184
2. Biserica din Tătărani	158	2. Biserica Sfinții Arhangheli din Brăila, înainte de restaurare	185
Chenarele ferestrelor bisericii din Dolhești-Mari.		3. Moscheia din Ismail	185
1. Ruinele Mangupului	162	4. Stâlp al moscheii din Ismail	185
2. Ruinele Palatului	163	Fig. 5	186
3 și 4. Chenare de fereastră	164	Fig. 6 și 7	186
Piatra de mormânt a lui Alexandru-Vodă Mircea.		Fig. 8 și 9	187
O parte din inscripția sfărâmată	161	Cele două Chilii.	
Sultana.		1. Cetatea lui Ștefan-cel-Mare la Chilia Nouă	188
Planșa XXXIII	166	2. Altă vedere a cetății	189
„ XXXIV	167	3. Un colț de ziduri	190
		4. Parte din ziduri	190
		5. Inscripția grecească de pe un mormânt în fața altarului	191
		6. Inscripție	191

VASILE PÂRVAN

MEMBRU AL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

† 26 Iunie 1927

DE I. ANDRIEȘESCU.

—o—

Comisiunea Monumentelor Istorice a pierdut în Vasile Pârvan pe acela dintre membrii săi în a cărui grijă au fost timp de șaptesprezece ani toate monumentele mai vechi ale țării: de la preistorie și până în evul mediu.

Ales membru al Comisiunii în 1911, după ce cu un an mai înainte fusese numit director al Museului Național de Antichități, Vasile Pârvan este chemat să reprezinte la Comisiune, nu numai instituția sa, ci, potrivit legii monumentelor istorice în vigoare, să-și dea avisul și să supravegheze tot ce se referă la cel mai vechiu trecut al nostru, rămas, până în ziua de astăzi, în monumente răspândite pretutindeni, în vechea țară, și, după războiu, în noua țară mărită.

E o datorie să pomenim tot ce a putut face Vasile Pârvan și în această a sa calitate, plină de răspundere, legată de nenumărate greutăți, în împrejurări și vremuri dintre cele mai puțin

prielnice pentru o activitate de acest fel și pentru o instituție ca aceea pe care era chemat să o reprezinte la Comisiune.

Felul în care V. Pârvan și-a înțeles misiunea este, pe de altă parte, și un prilej de resumare a tot ce s'a făcut la noi pe acest tărâm în ultimii douăzeci de ani, și de a arăta care sânt, privite în această lumină, datoriile de astăzi și cele viitoare, în același câmp de lucru. E un capitol de început în cuprinsul acestor eforturi, capitol modest, dar semnificativ în vasta perspectivă a viitorului și cu numeroase sugestii față de trecut ca și față de timpurile care trebuiesc să vie.

Încă din 1906, la începutul studiilor sale speciale de istorie veche și antichități greco-romane, Vasile Pârvan descria, în *Salsovia*, cum trebuie înțeleasă marea problemă a *limes*-ului dunărean în cadrul antichității și câtă nevoie este, pentru o reală participare la rezolvarea ei treptată, de o

contribuție colectivă și organizată, așa precum în Apus se face de mult.

E cea ce începe el însuși, din 1911, cu cele d'întăiu călătorii de recunoaștere și cercetări în Dobrogea, de asemenea cu prima campanie de săpături la cetatea Ulmetum. Colaboratori și ajutoți, fostul său coleg, d. D. M. Teodorescu, și elevul său, d. H. Metaxa. Pe rând, din 1912-1914, regretatul G. G. Mateescu, mort și mai tânăr decât profesorul său (1929), profesorul secundar P. Papazol, dd. Scarlat Lambrino și Paul Nicorescu.

În 1914, Vasile Pârvan începe explorarea marii colonii grecești Histria, cu toți ajutoții săi.

În 1915, își sporește numărul lor cu cel ce iscălește aceste rânduri, ca să aibă în grijă monumentele noastre preistorice. Se face începutul modest al unei secțiuni speciale la Muzeul de antichități, menită, în curând, după războiu, să covârșească prin numărul materialelor, nu însă și prin posibilitatea orânduiri, celelalte materiale, și Vasile Pârvan li dă de o potrivă o mare atenție.

În același an 1915, raportând asupra activității Muzeului la Comisiune și Ministeriu, V. Pârvan pune temeinic problema muzeelor regionale, unele absolut necesare, dar se plânge de greaua stare materială a Muzeului.

Tot în 1915 se încep săpăturile arheologice de la Callatis (Mangalia), cu d. D. M. Teodorescu.

În 1916 se încep săpături la Abrittus (lângă Devegichioiu, jud. Caliacra), cu d. D. M. Teodorescu și regretatul Mateescu, curmate de războiu.

În 1918, Vasile Pârvan revine din nou asupra necesității unei mai largi organizări a săpăturilor arheologice din întreaga țară, precum și a unui *Buletin arheologic* în limba franceză. De la Gr. G. Tocilescu, cu publicațiile sale valoroase, dar rare și sporadice, în ce privește antichitatea însăși, nu mai aveam nicio revistă arheologică specială, și străinătatea privia spre noi întrebătoare, situație intolerabilă, inferioară chiar tuturor națiilor din jur.

La Histria, săpăturile dintre 1914-1916 se efectuează supt conducerea directorului, instalat cu personalul său științific și lucrători în trei corțuri și un bordeiu. Așa a început noua mișcare de cercetare și publicare a monumentelor noastre antice. Cele preistorice încep și mai modest din 1916, cu ajutorul adăugat la puținele fonduri ale Muzeului de către Prefectura de Dolj și bunăvoința particulară: dd. Constantin Pop, Ștefan Ciuceanu, corespondent al Comisiunii, agronomul Toma, dr. Laugier.

În 1919, un nou capitol încearcă să deschidă

Vasile Pârvan în opera extrem de anevoioasă de salvagardare a monumentelor noastre antice. E acela al exproprierii, al rezervei locurilor cu rețămici și urme antice, în cadrul prefacerilor generale al schimbului de pământuri din țară. Nu există grijă de trecut fără a asigura terenurile absolut necesare cercetării lui și unde pe timpuri a înflorit o viață, care e începutul aceleia de astăzi și temelia ei. Resultatele, — minime.

În anul următor, o parte din materialul epigrafic, slav și greco-românesc, al Muzeului, depositat în curtea din dărătul Muzeului, el însuși adăpostit la Universitate, este dusă la biserica Stavropoleos, spre a fi mai ferit de ruină. Multe incipții greco-romane, unele de o mare însemnatate, au rămas în același loc până în ziua de astăzi, ca și metopele și alte fragmente de neprețuită valoare artistică și documentară ale Monumentului de la Adamclissi, din fața Muzeului Militar din Parcul Carol, în ploaie și ninsoare. Muzeul luat supt a sa conducere de Vasile Pârvan era, așa precum este astăzi încă, un Muzeu fără local, tolerat și avisat la bunăvoința altei instituțiuni, Universitatea, ea însăși impresurată de multe și grele nevoi.

Neputând săvârși nimic altceva la centru, V. Pârvan face să se construiască o casă a săpăturilor la Histria, plănuită și începută încă din 1916, casă de adăpost al personalului de săpături și al unor materiale. Și bani proprii ai săi stau în zidirea acestui adăpost.

Săpăturile de la Histria urmează regulat, între 1921 și 1926. Participă, asistă și fac practică, în tot acest timp, pe rând, dd. Em. Panaitescu și C. Daicovici de la Cluj, Paul Nicorescu și Grigore Florescu, iar, dintr'o serie mai nouă, dd. Radu Vulpe, Vasile Christescu și d-na Aura Christescu, Vladimir Dumitrescu și d-na Hortensia Dumitrescu, Gheorghe Ștefan, Dorin Popescu. Cei mai mulți din această serie participă apoi și la săpături preistorice, pentru a lucra după aceea fiecare în diferite puncte ale țării și a aduce temeinice contribuțiuni la cunoașterea țării.

Visul lui Vasile Pârvan era un Muzeu la Histria, cu o încăpătoare sală de expunere și adăpost pentru sine și colaboratorii săi, cu o bibliotecă și sală de lucru. Ani după ani s'ar fi desgropat astfel treptat și s'ar fi expus tot ce ascunde în pământ vechea colonie a Miletului, care a dat atâtea inscripții și materiale de însemnatate istorică generală, publicate de V. Pârvan în *Analele Academiei*, care, ca și Comisiunea Monumentelor, l-au ajutat în tot acest timp și cât au putut mai bine. Clădit din roșu în 1921 și 1922, lucrările

de tâmplărie au fost gata în 1922. Trebuia să urmeze lucrările de piatră cioplită și acoperișul. Din cauza terenului impropriu și de sigur insuficienței banilor disponibili, în urma unei ploii torențiale din Octombrie 1922, imponenta clădire a început să se lase și să crape. În 1923, V. Pârvan hotărăște dărâmarea construcției și depozitarea materialului, pentru a fi utilizat pe viitor. Cheltuielile în sumă de cam 550.000 au fost rambursate de dânsul. Visul lui a rămas un simplu vis și o grămadă de ruine.

Vasile Pârvan nu-și închipuia Museul de la Histria singur. Potrivit unei concepții curente la Comisiune, reprezentată încă de mult de d. N. Iorga, despre necesitatea reală a Museelor regionale, care să salveze de la peire și să adune pe regiuni tot ce acestea pot înfățișa mai caracteristic, din toate punctele de vedere ale vieții trecute și prezente, Vasile Pârvan stăruie și se infiripează un asemenea Museu la Constanța.

Predecesorul său pentru un scurt timp la Museu, d. George Murnu, înghetase un Museu la Adamclissi (1910), astăzi aproape o ruină. Vasile Pârvan strânge toate lucrurile mai de samă de la Ulmetum, pe care nu avea unde le aduce la București, într'un mic Museu, lângă cetate (1914), și acesta există. Așa trebuia să se facă la cele mai de samă cetăți. În 1920, fostul său elev, d. Paul Nicorescu, pune bazele unui Museu similar la Cetatea-Albă, cu lucruri din vechea cetate Tyras. Aceiași acțiune muzeistică a fost dusă, după puteri, în restul țerii, pentru antichitățile preistorice, ajutându-se și sistematizându-se cu fapta și cu indemnul lăudabile inițiative și bunevoini existente.

Desnădăjduit de a putea face ceva mai în mare la centru, sau la Histria, Vasile Pârvan pornește din 1923, sub aceleași auspicii, ale Comisiunii, ale Academiei și ale Ministeriului (mai ales sub ministeriatul colegului său, d. Al. Lapedatu), o întreagă împânzire a țerii cu cercetări și săpături arheologice, lucru colectiv și unitar pentru harta arheologică a țerii, ajutat de toate elementele de colaborare, pregătite în mare parte de dânsul.

Începutul îl fac săpăturile de la Piscul Crăsani, Sultana și Zimnicea, efectuate de mine (1923 și 1924). Participanții fac apoi periegeze, sau sânt detașați pe rând în diferite puncte de lucru propriu: Tinosul (d-na și d. R. Vulpe, 1924), Gumelnița (d. Vl. Dumitrescu, 1925), Boian și Vădastra (d-na și d. V. Cristescu, 1925 și 1926), Fundul Chiselet (d-na Dumitrescu, 1925), Căs-

cioarele, Mănăstirea și Băești-Aldeni (d. Gh. Ștefan, 1925 și 1926), Lechința-de-Mureș (d. Dorin Popescu, 1925).

În Ardeal, în același cadru unitar de lucru, V. Pârvan cuprinde pe d. dr. M. Roska, care face regulate cercetări, mai ales în regiuna Hunedoarei, de-asemenea pe regretatul Fr. Laszló, care continuă lucrul său la Ariușd.

După Sultana și Zimnicea, în Vechiul Regat, urmează Sărata-Monteoru (I. Andrieșescu, 1926 și 1927). După Tinosul, Poiana (Ec. și Radu Vulpe, 1926 și 1927). După Gumelnița, Drăgușeni, Ruginoasa și Bonțești (H. și Vl. Dumitrescu, 1926). Practicantul de la Sărata-Monteoru, d. I. Nestor, sapă în același an (1926) la Glina. Aceasta pe tărâmul preistoric.

În acela al clasicității greco-daco-romane, în afară de Histria, sub directă conducere a lui Vasile Pârvan, după indemnul său și cu fonduri modeste, dar chibzuit distribuite, din același fond global repartizat de Comisiune, colaboratorii săi sapă, aducând la lumină multe și însemnate materiale. D. D. M. Teodorescu la Costești și complexul de cetăți din Hunedoara, d. Teofil Sauciuc-Săveanu la Callatis (din 1925, fără întrerupere), d. C. Daicovici la Sarmisegetuza (din 1924), d. Em. Panaitescu la Brețcu, d. Gr. Florescu la Capidava, regretatul G. Mateescu la Tibiscum în Banat și la Slava-Rusă în Dobrogea, d. Al. Ferenczi la Poiana Selei, d. Paul Nicorescu la Tyras și Dolojman, d. Metaxa în cuprinsul de jur împrejurul Histriei.

Așa a început lucrul la opera de samă concepută de Vasile Pârvan înainte, dar mai ales din nou reluată după război, în legătură și cu Uniunea internațională a Academiei: harta arheologică a țerii și partea ce ni revine din *Forma Imperii Romani*. Așa a luat ființă revista *Dacia-Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie* (vol. I și II, 1927), trezind un mare interes în toată lumea științifică apuseană. Astfel, în sfârșit, ajunge V. Pârvan la concepția unui Institut arheologic al României, după întreaga experiență dobândită de dânsul în curs de douăzeci de ani și cu înțelegerea clară a tuturor datoriei noastre pe acest tărâm. Proiectul, mai puțin fericit decât acela al Școlii de la Roma, paralel cu Școala de la Paris, ambele create de d. N. Iorga, a rămas în cartoane.

Ultima călătorie de recunoaștere întreprinsă de Vasile Pârvan, în legătură cu scopurile Comisiunii Monumentelor Istorice și ale Museului Național de antichități, este cea întreprinsă, în-

soțit de mine și de H. Metaxa, la Sărata-Mon-teoru, în Transilvania de Răsărit și, singur, la Glina, lângă București, în 1926.

Ultima săpătură, începută personal de dânsul, atras în ultimii ani din ce în ce mai mult de probleme de preistorie, a fost aceea de la Bon-țești, în Putna (1926), unde însă, subminat de boală, avea să lase pe altul (Vl. Dumitrescu).

Despre lucrările sale personale, până la marea și cuprinzătoarea sa *Getica*, s'a vorbit aiurea.

Comisiunea Monumentelor Istorice a pierdut astfel în Vasile Pârvan pe acela dintre membrii săi care, ca director al Museului Național de Antichități, a avut, timp de aproape douăzeci de ani, grija tuturor monumentelor noastre vechi. Pentru mai temeinica lor cercetare, și-a format elevi, și tot el a știut să înmănuncheze în jurul său colaborări statornice, aproape pe toți cerce-tătorii de pe același tărâm din țară.

În fruntea unei instituții fără nicio posibi-litate de a strânge la un loc, nu toate monu-mentele de valoare ale țerii, dar nici pe cele pe rând adunate de înaintașii săi, de dânsul și de colaboratorii pe cari a știut să și-i facă, unele trebuind să zacă în Parcul Carol, altele pe sălile și în curtea Universității, care pentru iubirea și respectul lor le adăpostește până în ziua de astăzi, Vasile Pârvan, în așteptarea unor zile mai bune, a pornit lucrul în afară, în tot cu-prinsul țerii, organizând începuturi de Musee (Dobrogea) și întrebuițând modestele fonduri puse la dispoziție pentru realizarea unui adevă-rat început de Serviciu arheologic al țerii. Nu știm dacă alții în locul său li-ar fi dat aceeași largă întrebuițare. Astfel și-a înțeles V. Pârvan datoria în cadrul Comisiunii, ca reprezentant al celui mai vechiu și mai mare Museu al țerii, cu toate lipsurile și grelele lui nevoi. Ceia ce nu a putut face între păreții lui, a început afară, în țară. Început care va rămânea printre cele mai trainice ale sale merite.

Întemeind un organ de publicare a materia-lelor descoperite, el l-a conceput și a reușit să-l impuie la nivelul oricărei publicațiuni similare din țerile mai fericite ale Apusului și din țerile vecine cu noi, dintre care unele ni erau și ni sânt încă superioare în această privință.

Deosebit de caracteristic e astfel cuvântul său

de început, pus în fruntea primului volum din „Dacia“, scris numai cu trei luni înainte de a muri :

„Această publicație anuală este organul unui Institut care nu există încă. Am avut prilejul să propun acum douăzeci de ani organizarea unui serviciu și de atunci am revenit, în diferite răs-timpuri, asupra aceluiași lucru. Dar anteproiec-tele mele pentru crearea unui „Institut arheologic al României“, redijate de mine și încredințate titularilor succesivi ai Ministerelor de Instrucție și de Arte, n'au putut să fie transformate până astăzi în lege.

Să sperăm că viitorul ni va fi mai favorabil.

„Publicând cele d'întăiu două volume din „Dacia“, țin să mulțănesc Comisiunii Monu-mentelor istorice, care mi-a încredințat, fără a mă incurca în titluri răsunătoare, grija tuturor săpăturilor arheologice din țara mea, cu fonduri încă foarte modeste, e adevărat, dar suficiente pentru a permite cel puțin o oarecare activitate colectivă, capabilă de a stimula eforturile tinerilor cercetători cari s'au format în jurul Museului pe care îl conduc și a catedrei pe care o ocup“.

Vasile Pârvan scria aceste rinduri în Aprilie 1927. În Iunie a murit.

Ca un program și o datorie, săpăturile arheo-logice continuă în fiecare an, cu o extensiune sporită, în același spirit și după posibilități.

„Dacia“, al cărei fondator a fost, se află supt tipar.

Numai instituția de unde V. Pârvan, incunjurat de ai săi, a gândit și a realizat tot ce s'a arătat mai sus, peste toate greutățile și lipsurile, e tot încă departe de a avea adăpostul său cuviincios și demn, pentru bogățiile pe care le cuprinde, și mai ales ar trebui să le aibă supt acoperișul său, spre adevărata mândrie a țerii, al cărei trecut să-l înfățișeze cât mai luminos și vrednic în ochii tuturor.

În instituția viitoare, pe care cei răspunzători de prestigii și destinele acestei țeri vor trebui să o inzestreze după cuviință, cât mai curând, alătura de dâșii, îndelung așteptați, ca să dea adevărată viață fundației de mult uitată a lui Cuza-Vodă și a Regelui Carol, și Vasile Pârvan va trebui să-și aibă, pentru munca și realiza-rile sale din grele vremuri, ca și pentru visurile și așteptările sale umilite și înfrânate, locul cu-venit printre întemeietori.

SĂPĂTURILE DE LA VODIȚA.

BISERICILE SFÂNTULUI NICODIM ȘI A LUI LITOVOIU-VODĂ

DE VIRG. DRĂGHICEANU.

În 1912, am dat, în această publicație, un studiu mai dezvoltat asupra istoricului acestei mănăstiri.

Zidită și zugrăvită în cinstea Sfântului Antonie de Nicodim, învățatul călugăr sârb, mijlocitorul restabilirii ierarhiei clerului sârbesc față de Patriarhia din Constantinople, în timpul Domniei lui Vladislav-

cepușe stăpânirea asupra lăcașului lui Nicodim.

Ultima știre ce mai avem despre ea e de pe la finele veacului al XVII-lea, când, în lupta lui Veterani cu Turcii, a servit de blockhaus Austriecilor, cari făcură găuri de apărare în unghiurile clădirii bisericii.

Sumarele săpături pe care le-am întreprins

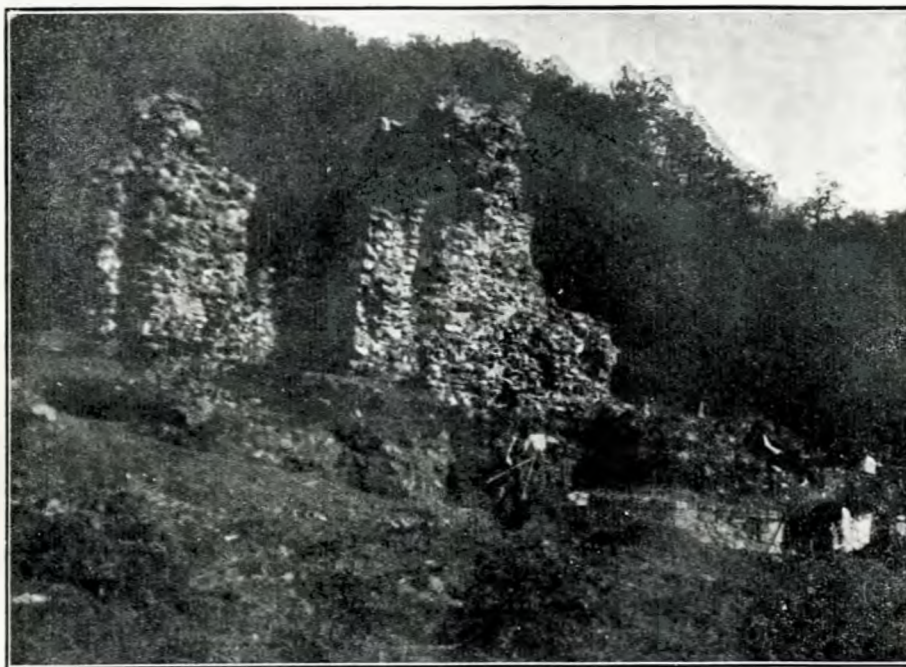

Fig. 1. — Ruinele bisericii, pronaosul.

Vodă, această mănăstire, administrată autonom (*samovlostie*), după regulile Sfântului Nicodim, dură ca atare până în lunie 1493, când, contopită cu Tismana, încă din începutul veacului al XV-lea, era deposestată de către mănăstirea Tismana de toate străvechile ei posesii teritoriale.

Se pare că încă de atunci ruina își în-

în acel an pentru găsirea planului bisericii nedându-mi niciun rezultat, am conchis, greșit, că singurele ziduri ce se vedeau, având încă o înălțime de șase metri, sunt resturile vechii biserici, care am afirmat că avea un plan dreptunghiular, cu un naos mic și un pridvor închis în față, cu orientarea greșită a altarului spre Vest.

Săpăturile ce le-am întreprins, supt auspiciile Comisiunii Monumentelor Istorice, în 1928, ni-au descoperit însă întregile fun-

dații, unele înalte până la doi metri, care se aflau ascunse la o adâncime de doi până la patru metri.

PL. FOSTEI BISERICI „VODIȚA“

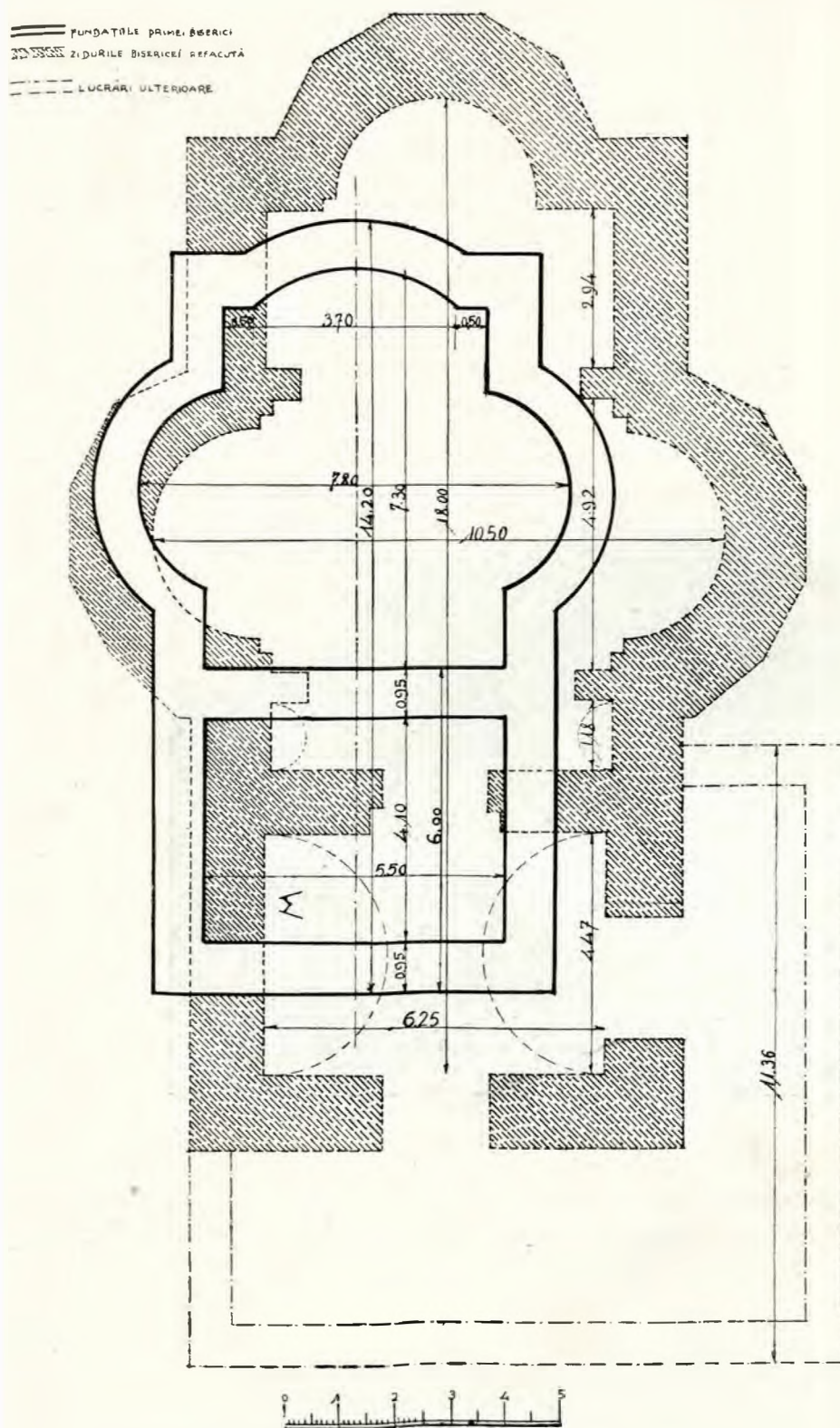

Fig. 2. — Planul bisericilor lui Nicodim și a lui Litovoiu-Vodă.

Ruinată pe la începutul veacului al XVI-lea, din pricina eroziunii platoului pe care era ridicată, de către apele torențiale ale râului Vodița, care curge la poale, devastată de locuitorii mărginași și împotmolită supt mărul adus de apele dealului învecinat, ea nu mai păstra în picioare decât zidurile pronaosului și ale interspațiului dintre el și naos, întreg restul bisericii fiind îngropat.

Clădită după tipul bisericilor sârbești (planul fiind aproape identic cu al bisericii Lazarița din Crușevaț, fondată pe la 1370 de „Țarul“ Lazăr)¹, avea un plan în formă de treflă, cu un pronaos, naos și altar, caracterizat prin acel interspațiu dintre naos și pronaos, boltit în *berceau*, în sens transversal, ca și pronaosul, caracteristică ce se păstrează în arhitectura noastră până în epoca lui Matei Basarab.

Naosul avea, de sigur, tamburul turlei

¹ *South Slav Monuments; Serbian orthodox Church*, Londra 1918, pl. xxxix, și G. Balș, *Bisericile din Sârbia*.

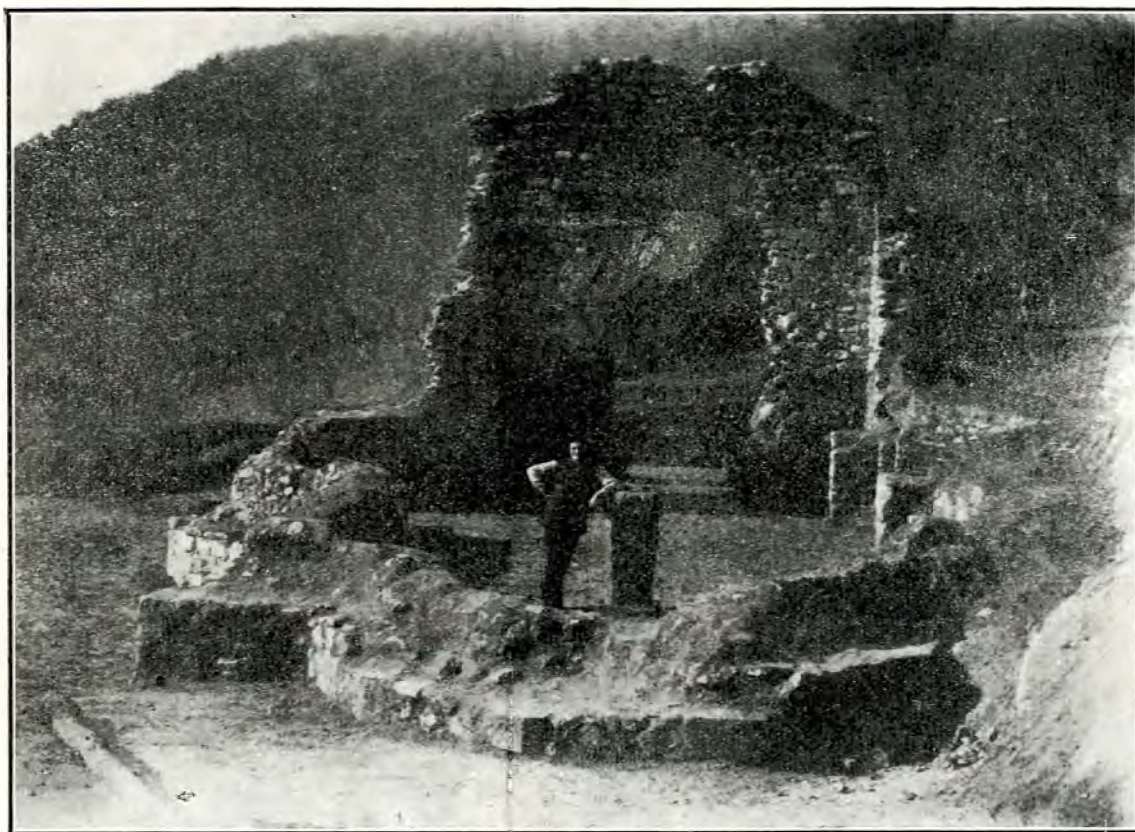

Fig. 3. — Naosul, în urma săpăturilor.

Fig. 18. — Ciubuc găsit în săpătură.

Fig. 5. — Naosul în timpul săpăturilor.

sprijinit pe arcurile ce legau cei patru pilaștri ce flanchează absidele sinurilor și care, din cauza micimii lor, au grăbit prăbușirea turlei.

Destul de mare, are în total 18 m. lungime pe 6,25 m. lățime și 10,50 m. în axul sânuirilor.

Două porți pe laturile de Vest și de Sud, ca și la Biserica Domnească din Argeș și Sânicoadă, dădeau într'un pridvor părănd adaus ulterior, care se întindea pe latura de Vest și de Sud a pronaosului, dealul, la picioarele căruia a fost zidită biserica, împiedecând întinderea acestui pridvor și pe latura de Nord, cum este cazul la mănăstirea Tismana și la biserica din Bălteni-Ilfov.

Zidurile, groase de 1.50 m., din bolovani de râu, aveau, din distanță în distanță câte un brâu de cărămidă și, la nașterea bolșitor, un brâu de piatră tăiată în *biseau*; ele formau un fel de blocaj interior, îmbrăcat pe din afară cu un parament format din brăie de cărămidă aparentă și brăie de

piatră de *taille*, tencuite, care, în genere, este mai bine lucrată la colțurile zidurilor.

Probabil că, pentru a înviora monotonia fațadelor, s'a acusat separația pronaosului de a naosului întocmai ca și la Crușevaț prin brăie de pietre profilate cu ciubucuri, alternând cu brăie de cărămizi profilate în același sens (vezi pietrele și formele de cărămidă fig. no. 7, 14, 17 și la Crușevaț fig. 6), care, dispuse unele peste altele, formau un tor proeminent vertical, reliefat prin tăiere în formă de trei trepte în retragere a pietrelor și cărămizilor. Alte toruri simple, verticale, de piatră și de cărămidă (fig. 17, 2), înviorau ca și la Crușevaț fațadele absidelor altarului și sinurilor.

Se știe, de altfel, că și la Cozia în Vâlcea absida altarului este inviorată de aceleași toruri simple verticale; numai pe fa-

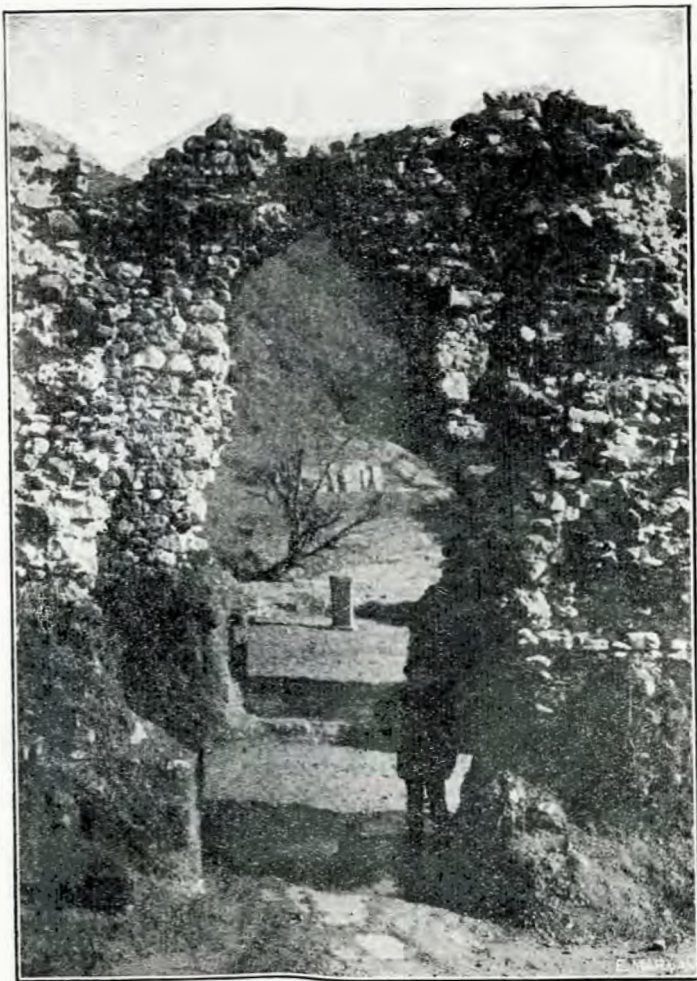

Fig. 6. — Poarta naosului, în urma săpăturilor.

țadele naosului se profilează trei serii de toruri, formând un fel de pilaștri pe cari se sprijină arcaturile rosetelor *à jour*, care decorează fațadele, compusă fiind fiecare serie din trei toruri, vertical puse și mai bine în relief prin scobiturile care le separă unele de altele.

Paramentul interior al pronaosului era de bolovanii, al naosului era de piatră *de taille*, numai la absidele altarului era de cărămidă.

Materialele întrebuințate sunt, pe lângă bolovanii de râu, în special pietre și cărămizi romane, luate din resturile antichităților romane, care încă existau la Orșova, apropiată la trei km. de Vodița, vechea Dierna.

Pe una din cărămizile ce le-am găsit, depusă astăzi în Museul din Turnu-Severin, se află o stampilă fragmentară: DRP DIE...

D. Al. Bărcăcilă, directorul Muzeului din Severin, sprijinit de similitudinea acestei stampile cu alta, aflată pe o cărămidă găsită în Severin, având inscripția: D R P A Q V I S, propune pentru inscripția găsită la Vodița lectura: D(e) R(e) P(publica) DIE(rno), după cum, pentru cea găsită la Severin, propune lectura: DE RE PUBLICA AQVIS. Vechea localitate Ad Aquas se află în apropierea Cladovei de azi. Prin urmare este vorba de o fabrică de cărămidă romană, făcută pentru scopurile publice ale localității Dierna.

Biserica era pavată cu cărămizi romane de dimensiunile: 60×60 cm. și 40×40 cm. în pronaos și de 40×40 cm. în naos. Restul cărămizilor întrebuințate în biserică, care par a fi fabricate de Nicodim, au dimensiunile: 36×17×17 cm. și 22×33×4 cm.

Biserica era învelită cu plumb, după cum am constatat din fragmentele de plăci gă-

site în colțurile exterioare ale zidurilor. Din pictura bisericii nu s'au găsit decât

Fig. 7. — Detaliu din paramentul absidei Sud.

slabe urme de draperii care încă mai dăinuiau pe ziduri, unde predominau tonurile:

Fig. 8. — Fragment din capul lui Hristos din scena crucificării.

galben, negru și verde; din restul picturilor, afară de un foarte expresiv cap al unui

sfânt (fig. 8) și câteva litere de inscripții (fig. 9), nu s'au găsit decât numeroase bu-

Fig. 9. Fragmente din inscripțiile picturilor.

cățele, din care se poate deduce că aureolele sfinților erau de aur pe un fond de vâpșea galbenă.

Ca olărie, s'au găsit câteva fragmente asemănătoare cu cele găsite la Curtea-de-Argeș, mai ales prin gro-

Fig. 10. — Mormântul unui militar.

simea neobișnuită a lor, și cu cele găsite la Turnul-Severin.

Ca morminte nu s'a găsit niciunul.

Numai în **M** (vezi planul fig. 2), în stânga pronaosului, s'a dat de un mormânt al cărui schelet avea craniul perforat printr'o împunsătură de sabie, având lungimea de 1.72—75 cm.: mormântul vreunui militar, căzut în luptele pentru apărarea Banatului de Severin, dar acelea par să facă parte din biserica cea veche, din al XIII-lea veac, care există supt biserica lui Nicodim, la 50 cm. adâncime, supt pavimentul acesteia.

Această cea mai veche biserică, contemporană cu chenezatele voevozilor Litovoiu și Bărbat, construită numai din

Fig. 11. — Temeliile bisericii lui Litovoiu-Vodă.

bolovani, având un plan în formă de treflă, era foarte mică: 12.30 lungime pe 5.50 cm. și 7.80 la sânuri, lățime; cu ziduri groase de 95 cm.

Prezența acestei biserici, anterioare aceleia a lui Nicodim, în acest ținut muntos, departe de o așezare omenească, stabilește că, în cazul când biserica este ortodoxă, ea a servit unei mănăstiri anterioare aceleia pe care a zidit-o Nicodim și că viața noastră mănăstirească nu a fost întemeiată de Sfântul Nicodim, cum se crede de obicei.

Prezența însă a unui postament de zidărie chiar în absida altarului bisericii, pos-

1379, Papa Urban al VI-lea lua chiar măsuri pentru ridicare de mănăstiri „în pâr- unele din cele mai scumpe amintiri ale înființării Statului nostru, care ni dau noi și

Fig. 4. — Detaliu asupra absidei de Sud, în urma săpăturilor.

țile lui Basarab“.

prețioase lămuriri asupra începuturilor artei

Oricum, de aceste două zidiri se leagă noastre.

P. S. Exprim mulțămiri d-lor arhitecți și conducători: Atanasescu, Ioanițescu și Moiescu, pentru planurile și desemele făcute.

BISERICILE DIN OPĂRIȚI, PREDEALUL SĂRARI ȘI VALEA DRAJNEI

DE N. IORGA.

I.

Imprejurimile de Nord și Nord-Est ale Vălenilor-de-Munte au trebuit să aibă o sumă de foarte vechi biserici, în mare parte de lemn, în locul cărora vremile mai noi, de la 1850 încoace, au pus mai mari înjghebări de zid, banale, dacă nu și urâte.

Biserica de la Vitioara-de-sus se dă-rămă. Nimic în ea nu atrage și nimic în cărțile ei nu lămurește asupra trecutului unui sat mărișor și înstărit, unde arhitectura lemnului la casele țărănești, ca și, pe alocurea, tiparele pe tencuială la marginea fațadei represintă o urmă dintr'o mare și completă artă populară.

Coborându-te în valea prăpăstioasă, în curând ți se deschide înainte unul din cele mai uimitoare circuri de înălțimi deluroase din toată țara. Pe lângă catapeteasma întinsă în fund, vârfuri de argilă, coperite cu câte o rămășiță de pădure, se ridică drept de-asupra râulețului sărac care se strecoară leneș în adânc. Biserița de la Opăriți — un nume de glumă, ca și, pe valea Teleajenului, Râncezi, adică: ciobanii cu cămașa fiartă în lapte —, cu pridvorul-galerie de sticlă și cu nepotrivitul triumhiu de fațadă, nu zice nimic cercetătorului. O inscripție înseilată prost fixează data refacerii, pe la jumătatea veacului trecut.

Dar e vrednică de luarea aminte pictura meșterului de atunci, un om priceput și cu gust. Modelele i-au fost deosebite, și de aceia în absida din stânga o frumoasă Înviere, cu legionarii îmbrăcați persan sau turcește, după o veche datină; și colorile,

foarte vii, sânt remarcabile. Pentru iconografie e ceva de cules aici.

Pe povârnișuri iuți, prăpăstuite, înguste, drumul vine la Predealul Sărari, al Sărarilor, fiindcă sarea e aici pretutindeni supt coaja pământului și se pare că odinioară sătenii aveau voie s'o scoată spre folosul și câștigul lor. Biserica veche a marelui sat e în plină părăsire și, de altfel, nu oferă niciun interes. Cea nouă e obișnuita hală. Cărțile de slujbă, nouă.

Fig. 1. Biserica din Opăriți.

II.

Valea Drajnei e, din punctul de vedere al artei țărănești, una din cele mai interesante: pretutindeni, și la Drajna-de-jos, mai strânsă în jurul casei și bisericii lui Alexandru Filipescu-Vulpe, însemnate cu stema lui, purtând roata ținută de doi lei, dar mai ales la cea de sus, larg risipită (aici și un Muzeu, cu o chivără medievală), sculptura în lemn, presintând la mijlocul fațadei, nu soarele sau ceasornicul, cum s'ar crede, ci, dat fiind că și lei apar de

ambele laturi, stema chiar a mării familii care se urcă până la Drăghici Mărgineanul, din *această* margene, în secolul al XV-lea. Exploatații de păduri, cu funicular, lucrează pe coasta din potrivă, dincolo de iutea apă a Drajei.

Cerașul, sat mare și frumos, n'are nimic a face cu cereșii, cari nici nu cresc pe aici. E „cerașul” (v. Făglăr]așul, ca Vlădeni-Vlăd]ăr]eni, cum am mai spus-o) mării păduri de ceri, de stejari, care se taie acum. Biserica are doar mențiunea unui boierinaș de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, Barbu Cerășanu, donator al ei.

Fig. 2. Biserica din Tătărani.

Altfel, la Slon. Și aici Filipeștii și-au pus pecetea. La frumosul, pitorescul han, dintr'o lădățuie cu hârtii din toate vremile iese o sumă de hârtiuțe, cuprinzând, pe lângă însemnări locale, ordine de-ale lui Alexandru Filipescu, cel cu „castelul” și „capela” din Draja-de-jos, către logofătul lui, Andrei, ca să dea oamenilor obezi și corlăți din imensele păduri (v. *Revista Istorică* pe 1930). Zdravene gospodării strânse pe malul înalt răsar pretutindeni.

În ce privește biserica, ea e alături de coșmaga care înseamnă altarul celei dără-

mate. Aceia a fost un *schit*, și pe una din cărți aflăm și numele unuia din vechii egumeni. Acela al lui Pană Filipescu, ctitorul vechii biserici din Draja-de-jos, apare pe una din cărțile bătrâne (azi la Muzeul din Vălenii-de-Munte). De la schit au rămas frumoase prăznicare, de un oarecare preț ca iconografie. Noua, largă biserică, foarte îngrijită, are numai frumuseța profilului, mai ales la clopotniță, copiată, probabil, după cea veche.

De mare interes e, între voinicii nuci vechi, locul vechiului „han”, pe un tăpșan întărit cu bolovani de râu. Larga suprafață e plină de cărămizi foarte tari, de o factură care trimete departe în trecut. Se vorbește de caii de pe aici. Explicația e ușoară, și importantă. *Slon* înseamnă: stâlp, stâlp de hotar. Vama Drajei, pomenită în scrisorile brașovene publicate de Ioan Bogdan, nu era jos, ci *aice*, adevărită în veacul al XV-lea. Nume din munte, pomenind Turci, așezări de odinioară, întăresc părerea. Săpături se impun.

III.

Chiar în marginea Ploestilor, a trebuit, dăunazi, varianta șoselei în veșnică reparație pentru ca privirile trecătorului să se îndrepte asupra bisericiuții de la Tătărani, satul urmașilor lui Tătaru (ori: oameni de la Tătari).

Așa cum e, îi lipsește orice valoare de artă. Dar pe fațadă, supt o notiță din vremea Regulamentului Organic, cu litere cirilice curioase, vechea pisanie pomeneste pe boierul care supt Mihai-Vodă Racoviță, la 1730, i-a dat ființă. Din curțile lui, vecine, a rămas numai o parte de zid. Pe vechile pivniți, s'a ridicat o nouă locuință boierească, în stil de culă. Locul ar trebui cercetat.

În biserică, numele marelui boier Nicolae Brâncoveanu înseamnă o statornică ocrotire din partea lui a zidirii unui mai modest membru al Divanului cu câteva decenii în urmă. Și aici ca și la Slon sânt legături care ar trebui culese sau măcar fotografiate pentru acel lucru de mândrie al nostru care ar fi istoria legătoriei românești; numele legătorului ploieștean care pe la 1850 lucra și în condiția de a fi plătit peste doi ani numai, pare că îndeamnă la aceasta.

INSCRIȚII.

I. *Biserica din Ceraș* (refăcută).

Pe strana din stânga (scrisoare nouă):

Fii am născut
Și ei pe mine nu m'au cunoscut.

Nu vă răzimați de strană
Că, în loc să ieșiți proslăviți,
O să ieșiți osândiți.

Pe tetrapod:

Grija vieții m'a scos din rai,
Grija muierii m'a băgat în iad.

Psaltire a lui Lavrentie Dimitrievici.

Pe un Apostol din 7251:

Acestă ce să chieamă Apostol iaste cumpărată de jupan Barbul Cereșan ca să fie pomenire dumn. și părinților dumn., iar cine s'ar ispiti ca să-l fure, să fie suptu blestemul celor 300 de părinți de la Nicheea.

Pe un Triod din 1761:

Acestă sfântă carte ce se chieamă Triodul este cumpărată de dumnealui Barbu Cereșan ca să fie dumnealui pomenire în veci, iar cine să va ispiti să o fure să fie, etc.

La sfârșit:

La leat 1846 am învățat ... copiii în școala satului Ceraș, în vreme de vară, și am scris cu mâna de țărănă, etc... Voicu C... didascal,
Ceraș 1846 ... Ogoost.

Evhologhion de Brașov, 1811, în legătură originală.

II. *Biserica din Slon.*

Pe un Penticostariu:

Acestă [sfântă] și dumnezeiască carte este a sfintei..., că o an dat-o sf[ă]ntului schit ot Slon, hram Sft. Nico., ca să fie la această sft. bisearecă de vecinică pomenire, Mart 4 d., 1757.

Eu Vasile eg.

Ca să n'aibă nimine voie ca să o instrineze, nici să o mute de la această sft. biserică; unul c'ace[ia] să fie afurisit de 319 [s]ft. pn. de la Nechiia; Mart 7255.

Pe un Penticostariu din 7276:

Legatu-s'au acestu sfânt Penticostarion de Lup. Acest Penticostari este al sfintei biserici ot Slon.

Să să știe câte parale s'au strânsu la cutie intr'acestu anu, la leat 1830, după cum arată mai jos

tl. par.

31	Martie 25	adica la Buna Vestire.
1, 10	Aprilie 6	adica in zioa de Paști.
1, 6	Aprilie 7,	a doa zi de Paști.

Pomelnicul lui Ion Porunbeal (și numele: Tatul).

Pe un Mineiu de Mart, 1779, Râmnic:

Fost-am și eu robu al sfinti bisereci aceștia și, întâplându-mă de am citit pre această carte, în mare lipsă fiindu acelu pomenitu preot popa Emanoilu duhovnicu, am cumpărat de la acestu preot această carte după cum să vede, în lei adică treizeci și trei. Eu, robul Dumnezeu popa Petcu ot Bucov; 834, Martie 15.

Dentru ale sfintei biserici a Bucovului carte și acest Mineiu al lunii lui Martie, dat de dumliu jupan Pană Filipescu biv Vel Vorc., ctitorul sfintei biserici, fiind eu preot aici.

Popa Ștefan ot Bucov; 1780, Oct. 20 dn.

Pe un Anthologhion din 1786:

Acestă sfântă carte ce să cheamă Minei este cumpărată de nepotu Stan Pană zis Pană Coenac, și o au dat bisericii de la Slon, și sănt puși și la pomenec 4 nume: Stan, Mănilă, la vii, Pană, Stanca, la morți, ca să pomenească până va fi biserica, și este cumpărată în tl. 18; Mai 21, 1794.

Pe un Triodion:

Vel Armași să-i scoți la judecată.

Să-i ... Am scris eu, popa Dumitrache ot mah. Ottenilor, precum să să știe că am scris.

Au murit Ionu Zbrenia, Oct. 27 de zilea, 1798.

III. *Biserica din Tătărani.*

Inscripție la intrare:

Acestă sfântă și dumnezeiască biserică hramul Sfânta Naștere, cea prefăcută de a doilea de dum. Hagii Manu, Vel Banu Mihalache Cornescu, anu 1832.

Domne, iubit-am podoba casii tale și locu lăcașului măririi tale: fiindu indemnat de dumnezeiasca răvnă spre lucrurile ceale dumnezești, zidit-am din temelie această sfântă și dumnezeiască besearică spre cinstea și mărirea și închinăciunea sfinti și de viață făcătoare cea de o ființă și nedispărțită Troiță, dumnealui jupan Drăghicean Vel Pitar inpreună cu jupăneasa dumnealui Zoița Greceanca Vel P. cu toată cheltuiala dumnelor dentru început până în săvârșit la toată podoaba bisericască precum să cuvine, den dreapte osteneale a dumnealor, spre buna pomenire și spre pomeniți moșilor, stremoșilor și părinților dumnealor și a tot neamul dum. și spre veačnica dum. pomenire, săvârșindu-o în zilele preluminatului Domnă Io Mihai Racoviț[ă] Voevod, la leat 7250.

Pe o pagină de Evanghelie din 1746, Râmnic:

Acestă sfântă și dumnezeiască Evanghelie s'au legat de mine, robul lui Dumnezeu Gligore leghătorul de cărți din oraș Ploiești, mahalaoa Sfântu

Spiridon, în prețu de plată a lua lei 27 în 12
sfanți la anul următor 1857, Aprilie 20.

Gligore legător de cărți.

Triod din 1769.

Pe un Mineiu de Râmnic:

Și am scris eu Stan dascăl din Tătărani; mâna
va putrezî, iar cine va citi să zică: Dumnezeu
să-l ierte.

Pe un Penticostariu din 1793:

Acest sfânt și dumnezeesc Penticostar iaste
cumpărat de dumnealui Nicolae Brâncoveanu
biv Vel Vist. și afierosit la biserica ot Tătărani,
sud Prahv., unde este prăznuită prea-sfânta Troiță,
la veleat 1787, la luna lui Iulie (?).

La urmă:

Aastă sfântă carte ce să numește Penticostari
este cumpărată de dumnealui Vel Vist. Nicolae
Brâncoveanu și o au dat la sfânta biserică de la
Tătărani sud. Prahv., unde să prăznuește prea-
sfânta Troiță, și au fost luată de păgânii de Turci
în răsmiriță [cu] toate cărțile, și le-am scos eu
din mâinile păgănilor, și s'au adus cu voia lui
Dumnezeu iarăș la sfânta biserică în Tătărani, la
leat 1791, Fev. 15.

La Mart 6 ierodiacon Stan, și apoi m'am și
preoțit tot într'acest an.

Molitvenic din 1793, Râmnic.

Minee de la Buda.

PIATRA DE MORMÂNT A LUI ALEXANDRU-VODĂ MIRCEA

DE N. IORGA.

Indicații ale d-lui Virgil Drăghiceanu m'au făcut să aflu la Muzeul de... artă populară piatra, pomenită de Papazoglu, pe care nesc și data, cu anii de la Facerea Lumii, crugul soarelui și al lunii, indicția și „temelia“ :

niște vandali au luat-o de pe mormântul de la biserica Radu-Vodă din București, al lui Alexandru-Vodă Mircea, mort în 1577.

Se cetește următoarea parte din inscripția sfărâmată, în care nu e decât titlul dom-

...ГРОЕ КЪ ЛѢТО ЗПЕ, КРЪГЪ ЕДИНЦЪ Я.,
КРЪГЪ ЛОУНИ З, ИНД... ТЕМЕЛІЕ.

ЯЛЕЗНАДРЪ КОЕВОДЪ ГНЪ КЪСЕН
ЗЕМАНЪ ГРО-
[ВЛАХНОКРОЕ]

ЕТГО ДХА... МОПОВ...

Biserica de la Dolheștii-Mari, zidită de Șendrea, cumnatul lui Ștefan-cel-Mare, înainte de 1481, dată când și-a găsit sfârșitul în bătălia dela Râmnic, are ferestre cu chenare de un tip neobișnuit la noi și de un caracter specific armean sau georgian¹.

În vremea zidirii bisericii și până la sfârșitul veacului al XVI-lea, și chiar și mai

tar de la Dolhești este că nu sunt cele de la început, ci că sunt datorite unei prefaceri ulterioare, prefacere de care de altminterlea biserica arată și alte semne. Această prefacere s'ar plasa logic în veacul al XVII-lea, când apar în arhitectura moldovenească o serie de elemente exotice, printre care și unele de origine armeano-

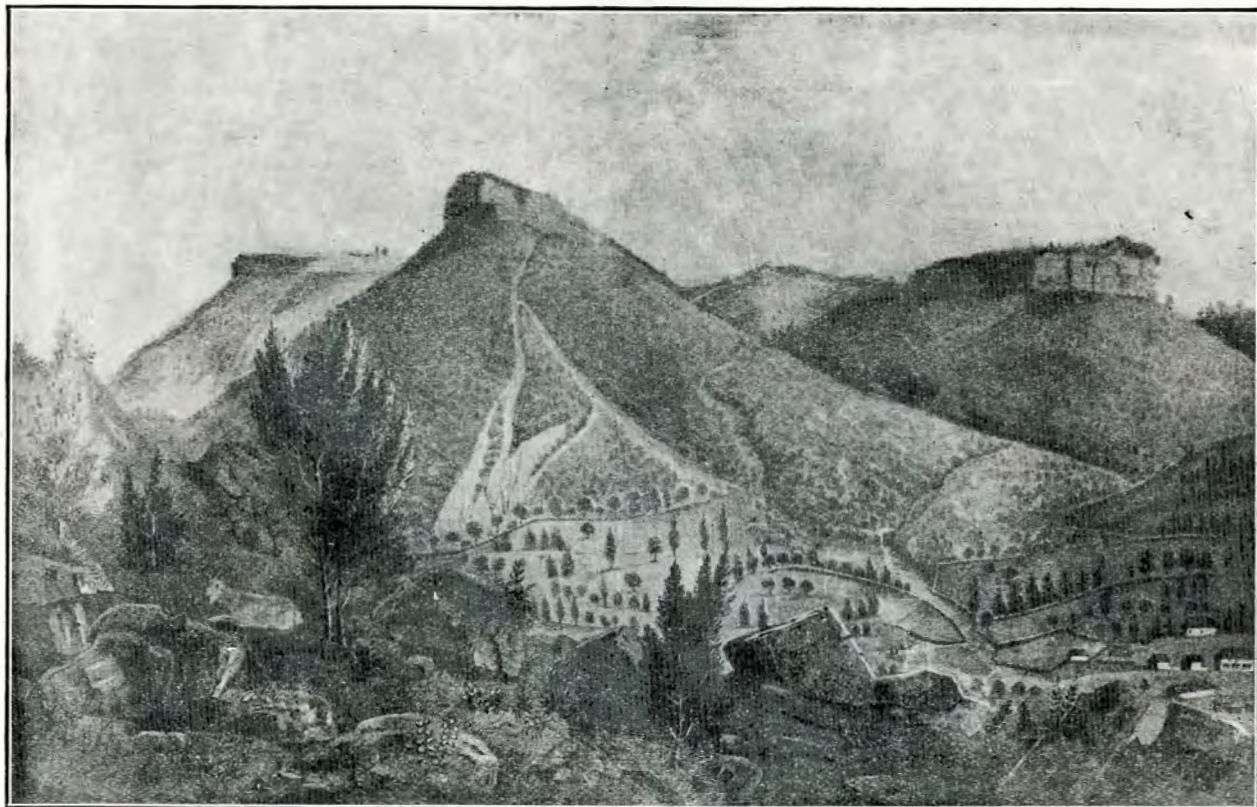

Fig. 1. — Ruinele Mangupului.

departe, ferestrele bisericilor moldovenești au fost făcute după calapoade gotice. În cursul veacului al XVI-lea s'au ivit ici și colo și câteva elemente izvorâte din Renaștere.

Primul gând, deci, în privința ferestre-

georgiană (Dragomirna, Trei Ierarhi și altele).

* * *

Dar ar fi și o altă ipotesă posibilă.

Ruinele palatului din Mangup (fig. 1) prezintă chenare de ferestre care, în privința împletiturii caracteristice ce alcătuiește pozoaba lor principală, sunt aproape identice

¹ „Bisericile lui Ștefan-cel-Mare“, *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, 1925, p. 129.

cu cele de la Dolhești (vezi fig. 3 și fig. 4).

Dubois de Montpéroux¹ ni vorbește, în descrierea ce o face despre ruinele din Mangup (cam pe la 1840), de o clădire lipită de o poartă monumentală (fig. 2). Ea are o fațadă „care nu poate să fi aparținut decât „unui palat. Avea două caturi. La catul „întâiu, patru ferestre erau bogat decorate. „Trei filete destul de distanțate încadrează „cele din mijloc cu cintru plat. (Notă: „decî: ca un budin puțin pronunțat). Cele „de la extremități, încărcate de ornamente, „erau în arc turtit și de dimensiuni mai mari.

„Judecând după factura meandrelor, ara-

„Grecii creștini, cetatea Mangup a fost dis- „trusă până în temelie de un groaznic in- „cendiu. N'a scăpat nimic de samă decât „acropola (*arx superior*), în care se ridică o „frumoasă poartă ornată de marmură cu „inscripții grecești și o înaltă casă de pia- „tră.Se vede că această poartă și acest „palat sunt mai vechi decât incendiul și „prin urmare înainte de luarea în stăpânire „de către Turci. Este o amintire a prin- „cipilor goți din Mangup și se explică „stilul armenesc care domnește în această „construcție, amintindu-și că, începând din „mijlocul veacului al XIV-lea, o mulțime

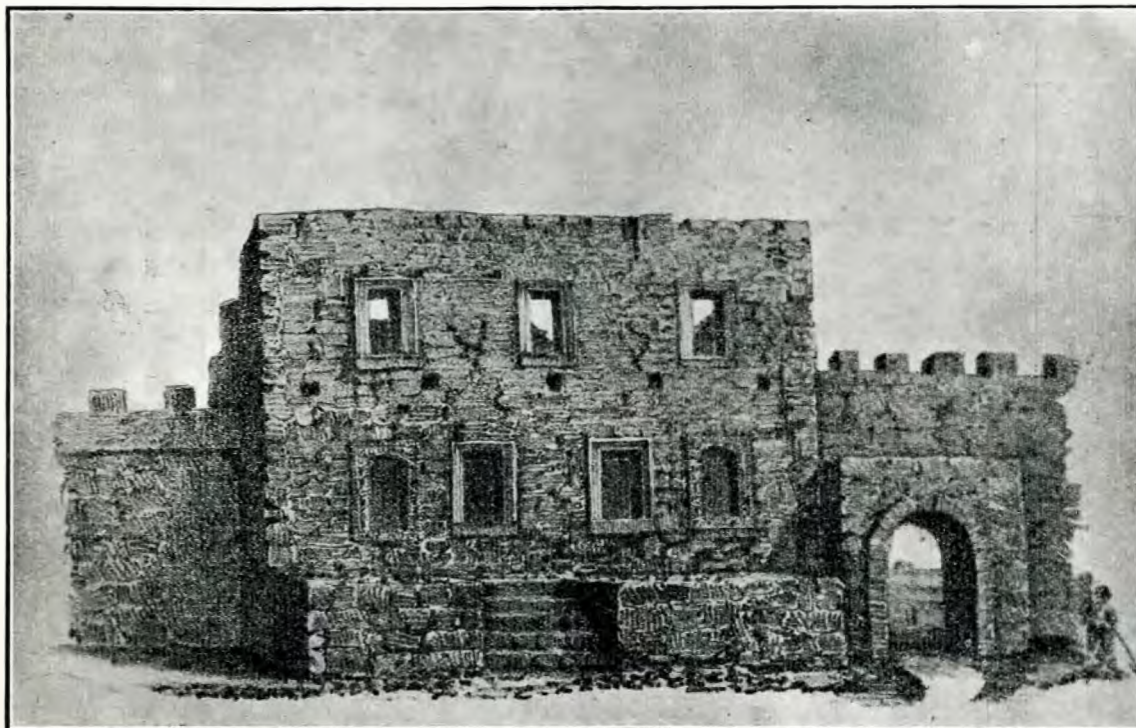

Fig. 2. — Ruinele Palatului.

„bescelor, rosacelor, filetelor și împletiturilor, „recunoaștem stilul Orientului și în primul „rând al Armeniei. Se învecinează cu genul „turcesc; dar – lăsând la o parte că acesta „din urmă e mai puțin regulat, mai puțin „simetric, mai capricios — nu este de cre- „zut că acești cuceritori, cari luaseră Man- „gupul în 1475 și cari îl lăsară pe urmă pe „mânile unor soldați, să se fi apucat să „ridice asemenea edificii. De altmintrelea „povestirea lui Martin Bronovius dovedește „contrariul: „optsprezece ani, zice el, după „luarea de către Turci, precum istorisesc

„de Armeni și-au părăsit patria, speriați de „marele cutremur de la Ani, și au umplut „Crimeia cu coloniile lor.

„Al doilea etaj nu avea decât trei feres- „tre, împodobite cu filete și așezate la „distanțe egale unele de altele...

„O galerie se întindea de-a lungul ca- „tului al doilea; se mai văd găurile grin- „zilor în zid, numai că este greu să ni „dăm sama unde erau ușile de intrare. „Presupun că erau în lături, acolo unde „zidul este ruinat“.

Sunt cunoscute legăturile Moldovei cu Mangupul. Ștefan-cel-Mare a trimis în cel puțin două rânduri trupe acolo, fără a socoti

¹ Dubois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase*, Paris, 1843, vol. XI, p. 272.

soliile care de sigur au fost trimise atunci când a fost cerută pentru Ștefan-Vodă Maria și când a fost adusă în Moldova. În lupta supremă ce s'a terminat prin luarea Man-

poate deci face ipoteza că — printr'o excepție la regula de atunci — și printr'o fantasmă a ctitorului s'au introdus chiar în vremea zidirii (care coincide aproape cu că-

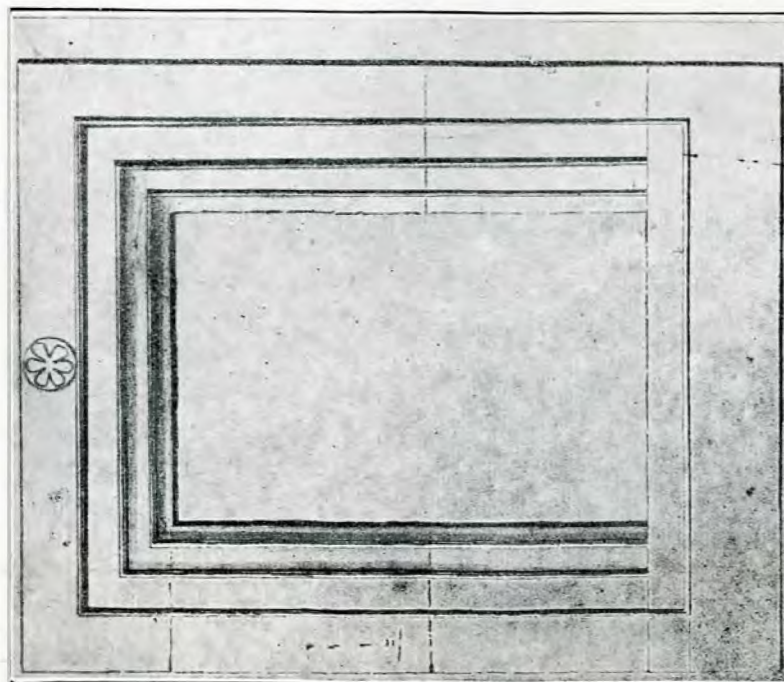
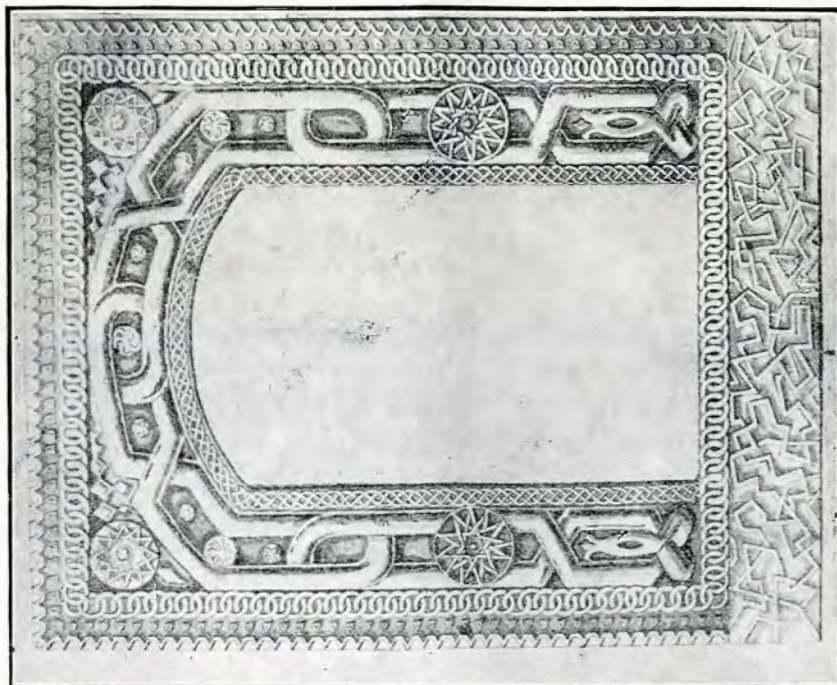

Fig. 3 și 4. — Chenare de fereastră.

gupului de către Turci, Ștefan a trimis lui Isac, cumnatul său, o trupă de Moldoveni.

Revenind la ferestrele Dolheștilor, se

derea Mangupului) aceste chenare, lucrate de meșteri de acolo, armeni, sau în curent cu felul armenesc de a mănui dalta.

Plastica este represintată la Sultana printr'o serie de figurine de lut ars și de os. Dintre figurinele de lut ars, 14 sânt figurine umane și 11 de animale. Cele de os sânt în număr de 6, numai umane. Ca și aiurea unde s'au găsit asemenea lucruri, din pricina materialului, cele mai multe dintre figurinele de lut ars nu s'au păstrat întregi decât excepțional. Din aceeași pricină, evident că cele de os sau păstrat cu mult mai bine.

Dintre figurinele umane de lut, unele au numai capul, câteva torsul întreg; una singură s'a păstrat în întregime. Două au partea inferioară întreagă sau lesne de reconstituit. S'au găsit și trei fragmente a câte unui picior, foarte probabil tot de figurine umane.

Capul unei figurine (înălț. 0,057; lățimea cea mai mare 0,037) are linia nasului indicată printr'o simplă ieșitură; de amândouă laturile se văd câte patru găurele (pl. XXXIII, fig. 1 și pl. XXXIV, fig. 1). S'a găsit la nivelul locuinței B 5, cam 0,80 în jos de la suprafață¹.

Cu mult mai amănunțit din punct de vedere plastic este capul unei alte figurine (înălț. 0,052; lățimea cea mai mare 0,037), cu câte trei găurele neregulat înșirate de laturile feței, cu proeminența nasului coroiat, crestată de ceia ce va fi închipuind gura; în sfârșit cu orbitele ochilor rotunde, una scobită, cealaltă cu mult mai puțin. Gâtul figurinei este vizibil indicat prin două incisiuni orizontale, ce nu se continuă însă în dos. Tot numai în față, câteva incisiuni oblice, puțin regulate, taie panglica orizontală a gâtului și se sfârșesc pe bust. Indicații de podoabă sau de veșmânt (pl. XXXIII, fig. 2 și pl. XXXIV, fig. 2). S'a găsit în partea de N. V. a săpăturii B, supt regiunea 6, 7, ca. 1 m. 20 adâncime.

Mai sus, tot la nivelul așezării din B 5, în preajma ei, s'a găsit partea superioară a unei alte figurine (înălț. 0,083; lățimea în dreptul brațelor

0,063; grosimea ca. 0,038), goală înlăuntru. La față are indicată doar proeminența curbă a nasului. Brațele sânt ciunte, fără a fi rupte; așa au fost făcute. Orice indicație a sexului lipsește (pl. XXXIII, fig. 3 și pl. XXXIV, fig. 3).

Din contra, plină și completă în partea sa inferioară e o altă figurină (înălț. 0,095; lățimea cea mai mare tot 0,095; diametrul bazei în direcția umerilor 0,052), tot cu brațele ciunte, dar cu partea superioară redusă la o deschizătură disproporționată, care ar fi gura și o crestătură verticală de-asupra mijlocului ei, iar restul inform (pl. XXXIII, fig. 4 și pl. XXXIV, fig. 4). S'a găsit între 9 și 11 din B, la ca. 1 m. adâncime.

Goală în interior până în direcția umerilor, o altă figurină, din care s'a păstrat numai partea superioară (înălț. 0,055; lățimea în dreptul umerilor 0,044; diametrul bazei ca. 0,044), are capul modelat în felul capetelor de figurină, citate mai sus, dar mai grosolan. Arcul nasului e mai puțin accentuat; de laturi numai câte două găurele. În locul gurii, figurina are trei mici împunsături rotunde. Brațele sânt rupte. Aproape, supt gură, indicația sânilor proeminenți, despărțiți printr'o linie ușoară (pl. XXXIII, fig. 5 și pl. XXXIV, fig. 5). S'a găsit în mijlocul săpăturii A, la ca. 0,50 adâncime.

Ceva mai jos, ca. 0,65 adâncime, în aceeași regiune și într'o tovărășie de inventar în deosebi caracteristică (un topor de piatră cu gaura începută, dar neisprăvită, o mănășă de corn de cerb, etc.), s'a găsit o altă figurină, de astă dată întreagă (pl. XXXIII, fig. 6 și pl. XXXIV, fig. 6 și 7). De o formă aproape cilindrică (înălț. 0,073; diametrul baselor 0,048 și 0,042), figurina are nasul ușor încovoiat și câte două găurele de la turi; capul figurinei are o pronunțată indicație a gurii, de-asupra căreia se observă două găurele foarte mici, iar dedesupt alte patru, ceva mai mari. Cele d'întăiu două represintă de sigur nările nasului, cele de desuptul gurii și imediat de-asupra sânilor, foarte probabil, — un colier. Figurina are în dos ușor indicate proeminențele feselor (pl. XXXIV, fig. 7); iar în timp ce

¹ O alta mai mică (înălț. 0,035; lățimea cea mai mare 0,026) e ceva mai puțin îngrijit lucrată, dar are aceleași câte patru găurele și aceeași profilare a liniei nasului în mijlocul feței.

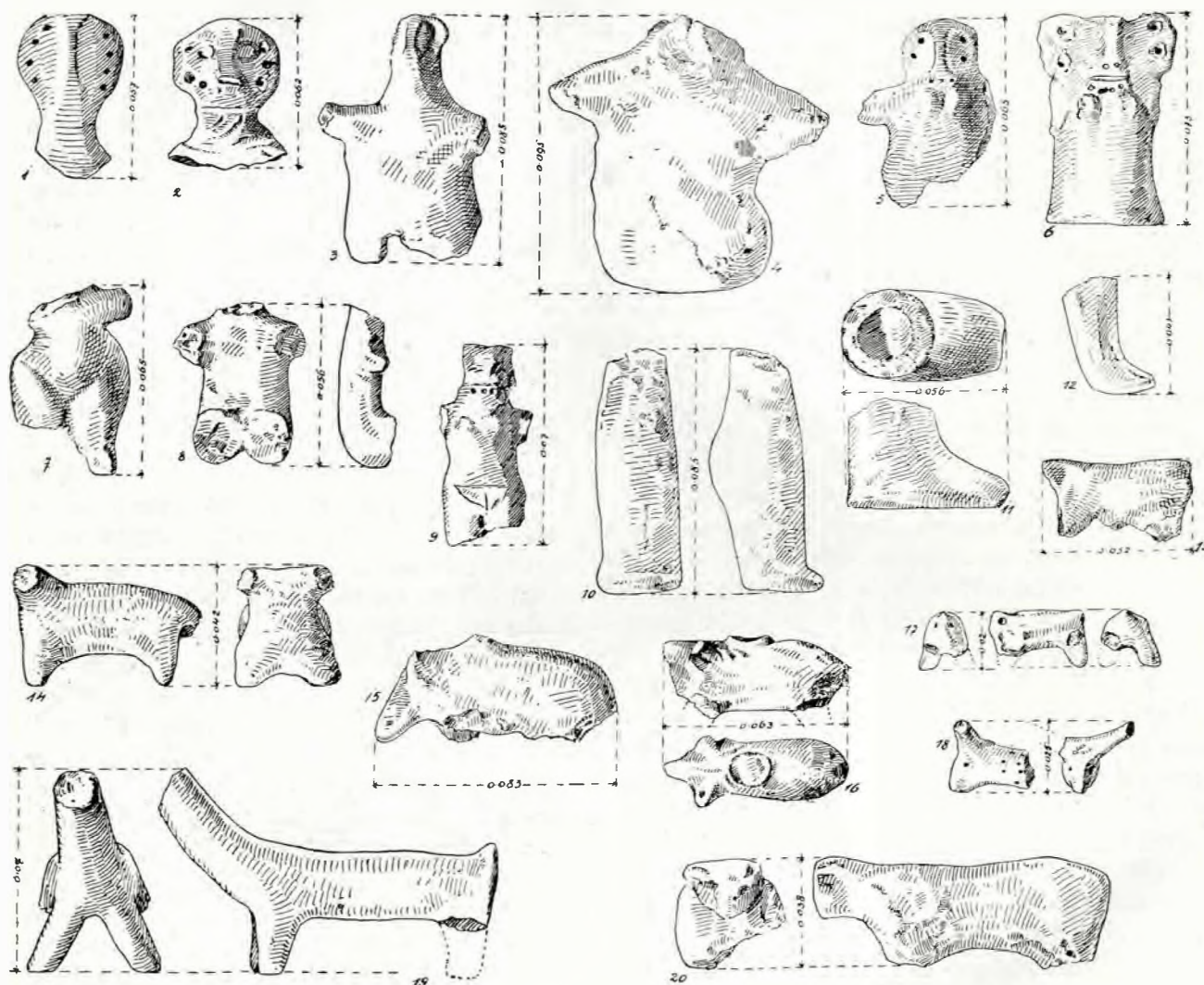
baza superioară a quasi-cilindrului prezintă o adâncitură, cea inferioară este complet dreaptă.

Provenind tot din A, dar de la o adâncime mai mare și aflată răzleț, s'a găsit un torso de figurină feminină, care, fără cap, fără brațe și fără partea inferioară, se distinge printr-o plastică redare a sânilor ascuțiți și tari, ca și ușoara încovoiere a liniei pântecelui, de o potrivă de bine prinsă și redată (pl. XXXIV, fig. 8).

Ceia ce nu e singurul cas la Sultana. Un alt

tuată a pântecelui, ca și aceia a șoldurilor și a feselor, fără nimic din exagerarea neestetică a steatopigiei. Insemnat de notat că s'a găsit ca. 2 m. 90, deci adânc de tot, în mediul care, din punct de vedere al ceramicii, e acela al ceramicii pictate.

Același simț plastic, în adevăr remarcabil, îl dovedește încă și un alt torso, din nefericire scăpat observației din timpul lucrului, fără deci puțința de a-i determina mai precis locul de aflare, dar

Planșa XXXIII.

mic torso (înălț. 0,065; lățimea în direcția bazei 0,043), fără cap și fără brațul și piciorul drept (pl. XXXIII, fig. 7 și pl. XXXIV, fig. 9 și 10), denotă, din punct de vedere plastic, un simț al naturii ca și o putere de redare neobișnuite pentru aceste timpuri, și nu numai la noi. De și brațul ce a rămas întreg e ciunt, restul torsului redă destul în expresiv figura feminin tipică, al cărei sex îl indică, nu, ca de obicei, cea ce s'ar putea numi triunghiul vieții, ci linia mai accen-

apartinând, foarte probabil, tot straturilor mai adânci de la Sultana (pl. XXXIII, fig. 8 și pl. XXXIV, fig. 11 și 12). Cu capul, ca și brațele și picioarele lipsă, în poziția foarte probabil de ședere (înălț. 0,056; lățimea la linia brațelor 0,049), figurina are o linie a spatelui, a umerilor și a șoldurilor de o reală armonie. A fost lucrată și arsă cu destulă îngrijire și are o ușoară patină de colorare aproximativă a carnației umane: nu se poate spune de loc dacă e cu intenție.

În orice cas, felul acesta de redare plastică constituie și la Sultana o excepție. Mai sus decât figurina penultimă, la o adâncime totuși mare (ca. 2 m. 50), s'a găsit torsul unei figurine cu brațele și picioarele rupte (pl. XXXIII, fig. 9; înălț. 0,070; lățimea 0,035). Capul figurinei, întreg, are, ușor indicat, nasul, iar, prin arcadele lor superioare, ochii; ochiul drept e special indicat și printr'o mică împunsătură orizontală subliniată de o alta, ce ar reprezenta cuta obrazului. Gura, mare, reprezentată printr'o incisie orizontală, este mărgenită dedesupt de patru găurele. Sâniile sunt profilate ușor. Accentuate în schimb sunt incisiile triunghiului vieții, și linia verticală a sexului propriu-zis.

Tot în cele mai de jos straturi ale păturii de cultură s'au găsit și trei picioare fragmentare de lut ars, cu același aspect exterior, aceiași pastă și ardere ca a figurinelor. Cel d'întăiu (pl. XXXIII, fig. 10), mai mare (înălț. 0,085; grosimea 0,032; lățimea tălpii 0,030), înfățișează și o parte a trupului, de la mijloc în jos. Către interior, piciorul e lat; se alipia deci de o altă jumătate, care lipsește. S'a găsit în A la ca. 2 m. 40.

Al doilea (pl. XXXIII, fig. 11) reprezintă numai partea inferioară cu talpa. Înăuntru e gol până la nivelul unde începe aproximativ laba piciorului. Rotund de jur împrejur, de sigur că un asemenea picior constituia partea inferioară a unei figurine goale înăuntru. S'a găsit, tot în A, colțul de N. E. ca. 1 m. 90 adâncime.

Și mai mic și rudimentar, s'a găsit un al treilea picior (pl. XXXIII, fig. 12) în suprafața B, ca. 2 m. 65.

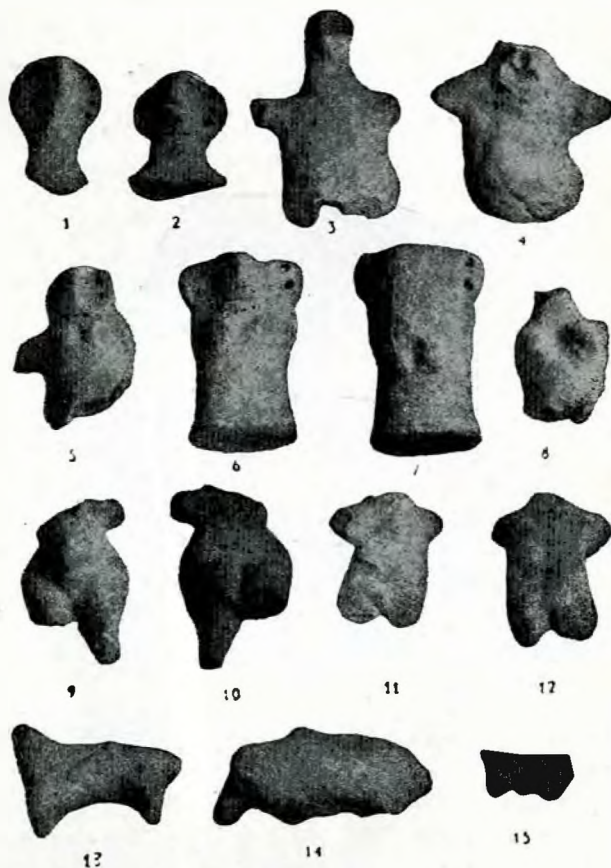
În total, cea ce e foarte caracteristic de notat e că exclusiv toate figurinele umane mai sus prezentate s'au găsit numai în straturile inferioare ale păturii de cultură, ca la Butmir, de pildă¹, și nu altfel.

Nici figurinele de lut ce reprezintă animale nu sunt puține. Comparativ cu alte locuri, sunt chiar mai multe decât ne-am așteptat. Altfel însă decât figurinele umane, ele se găsesc și în straturile de mai sus ale păturii de cultură. De ce, fenomenul e încă prea puțin observat, ca să se poată trage o concluzie mai plausibilă. În orice cas, o deosebire de caracter stilistic între figurinele de jos, contemporane, cu figurinele umane, prezentate, și cele de mai sus, mi se pare că există, și nu cred că se poate trece cu vederea.

O figurină de animal, găsită în B, la ca. 2 m. 30 (pl. XXXIII, fig. 14, și pl. XXXIV, fig. 13), nu departe

de o figurină plată de os, ce vom vedea îndată, și fragmente de ceramică pictată, are corpul modelat cu oarecare îngrijire (lungimea 0.070; înălțimea 0.042; lățimea între picioarele din față 0.035). Coarnele și coada îi sunt rupte. Pe spinare, dela mijloc către piciorul stâng, din față, e lipit un brâușor, care numai puțin se continuă și pe partea cealaltă; va fi reprezentând o legătură, un fel de ham.

Și mai caracteristică e figurina altui animal (pl. XXXIII, fig. 15, și pl. XXIV, fig. 14). Cu picioarele și urechile rupte (lungimea 0.083; înălțimea dela nivelul botului 0.044; grosimea 0.035), animalul are botul întreg, prelung și pe spate o ușoară proemi-

Pl. XXIV.

nență. Pasta, lucrătura și arderea ca pentru ceramica obișnuită a vremii.

Ce va fi reprezentând proeminența de pe spinare, e greu de spus. Alte două figurine, mai mici, o au și ele. Reproducem una (pl. XXXIII, fig. 16 lung. 0.063; înălț. 0.028; lățimea 0.026); amândouă figurinele au avut coarne care s'au rupt.

Mai sus, supt aglomerația de bucăți de pământ din B 10—10' și 13—13, la o adâncime de ca. 1 m 70, s'a găsit o altă figurină de animal cu două mamele (pl. XXXIII fig. 13; pl. XXXIV, fig. 15). Picioarele dindărăt le are rupte. Dimensiunile: lung. 0.052; înălț. 0.030; lățimea 0.023.

¹ Radimsky, Hoernes, Fiala, *Die neolith. Station von Butmir bei Serajewo*, 1895 și 1898, I, p. 15 și II, p. 22.

Și mai sus ceva, în preajma lui B 1, spre NV., la 1 m. 60, mai mult sau mai puțin alături cu un mic instrument de aramă și o dălțiță de piatră, s'a găsit o altă figurină de animal, lung și supțire (lung. 0.063; înălț. 0.020; lățimea între picioarele din față 0.020), cu botul ascuțit și capul bine despărțit de trup (pl. XXXIV a, fig. 2 și 3). Modelarea altfel neglijentă; picioarele și coada, rupte.

Față de toate acestea, e interesant, cred, a observa că toate figurinele de animale ce urmează, găsite la un nivel mai sus decât cele precedente, prezintă caractere deosebite, pe de o parte în sensul unei schematisări, pe de alta în sensul unei alte utilizări curente decât mai înainte.

O figurină de animal, cu trăsături umane în ce privește tratarea capului (pl. XXXIII, fig. 20), în afară de tratarea părții posterioare a corpului, nu are nimic din iubirea de amănunt și plasticisare ante-

Pl. XXXIV a.

rioară. S'a găsit în colțul de NE. aproape de B⁵, ca. 0.80 adâncime.

Și mai schematic tratată e o altă figurină de animal, cu gâtul lung, cu picioarele d'înainte întregi, dar fără cele de dinapoi (pl. XXXIII, fig. 19). S'a găsit tot în partea de NE. a săpăturii B, ca. 0.70 adâncime. Dimensiunile: lungimea 0.118; înălțimea 0.070; lățimea la baza picioarelor din față 0.043.)

Ultimele două figurine, mai mici, s'au găsit în straturile cele mai de sus ale păturii de cultură (ca. 0.30—0.35 adâncime), amândouă, și au ceva comun, care nu poate fi datorit întâmplării: pe de o parte micimea lor, căci una are o lungime de 0.035, înălțimea 0.020 și lățimea 0.020 (pl. XXXIII, fig. 17); cea de-a doua e prea fragmentară ca să-i dăm dimensiunile (pl. XXXIII, fig. 18); pe de altă parte, amândouă au câte o gaură de atârnat: serviau deci, foarte probabil, ca amulete. Plastica

încetează de a mai avea aici rolul cu mult mai însemnat de mai înainte. Asupra sugestiilor de caracter religios ce trezește această transformare nu cred potrivit să se insiste acum.

Vrednice de un deosebit interes sânt de asemenea, la Sultana, figurinele plate de os, ce s'au găsit în număr de șase. De remarcă, de la început, că niciuna dintre ele nu s'a găsit mai sus de 0 m 65, corespunzând întocmai cu celelalte figurine umane de pământ ars.

Cea d'întâi figurină de os găsită la Sultana a fost anume partea inferioară a unei asemenea figurine (pl. XXXV, fig. 6 și pl. XXXVI, fig. 6 a), îngrijit lucrată, cu triunghiul vieții, de la care pornește o linie verticală ce desparte picioarele și trei serii de puncte rotunde, egal adâncite: o serie de două ori câte patru, în total 16, supt triunghiul vieții; o altă serie de trei ori câte trei, în total 18, mai jos și mai puțin regulat dispuse, în sfârșit, aproape de capăt, câte un asemenea punct de o parte și de alta a liniei de despărțire a picioarelor. Pe dos, o singură linie orizontală de despărțire a corpului de membre. S'a găsit în mijlocul săpăturii A, nu departe de figurina feminină de lut citată (fig. text 158; pl. XXIII, fig. 6 și 7). Înălțimea 0.063; lățimea 0.027; grosimea 0.004.

Mai jos, în B, ca. 1 m 40 adâncime, în apropiere de 1, s'a găsit tot o jumătate de figurină de os (pl. XXXV, fig. 4 și pl. XXXVI, fig. 4 a), cu o simplă linie orizontală în locul triunghiului vieții și două găuri de-asupra ei; de asemeni o singură linie verticală de despărțire a picioarelor. Ruptura de către partea superioară a figurinei e mică; această parte va fi avut poate înfățișare romboidală, lată și capul de forma figurinei următoare. Cele două crestături, de laturi, indică, poate, despărțirea corpului de membre. Pe dos, o singură linie verticală la partea inferioară indică despărțirea picioarelor. Înălțimea 0.072; lățimea 0.025; grosimea 0.003.

Aproape întreagă este însă o altă figurină de os feminină, găsită aproape la același nivel cu cea precedentă și anume în preajma încăperilor de locuințe din colțul de N. E. al săpăturii B, la nivelul temeliei lor (pl. XXXV, fig. 1; pl. XXXVI, fig. 1 a). Capul, trunchiul și membrele sânt distinct deosebite între ele. Capul are câte două găuri străpunse, indicând urechile; alte două, împunse numai, pentru ochi; mai jos, o linie orizontală e gura, dedesuptul căreia, trei găurele, mai mici, sânt prea sus de gât pentru a însemna vre-o podoabă. Corpul e împodobit cu alte trei găurele

împunse în sens orizontal. Partea inferioară a figurinei, cu despărțirea picioarelor destul de clară, are de-asupra triunghiului vieții șase găurele și câte două de laturi; supt el, către extremități, câte două creștături ușoare ar indica despărțirea picioarelor de talpă. În dos, nimic altceva decât o linie orizontală, despărțitoare a trunchiului de partea inferioară și două găurele de-asupra ei. Înălțimea 0.059; lățimea maximă 0.020; grosimea 0.001.

Iarăși în preajma urmelor de locuință din B, la o adâncime și mai mare, de ca. 1 m. 60, și nu departe de figurina de animal lung și suptire, presintată mai sus (pl. XXXIV a, fig. 2 și 3), s'a găsit o altă figurină, iarăși aproape întreagă (pl. XXXV, fig. 3; pl. XXXVI, fig. 3 a). Ceva mai bombată decât cea precedentă, și aceasta are clar despărțite părțile corpului, dar tratate cu mai puțină îngrijire. Capul are tot câte două găurele străpunse în dreptul urechilor; două găurele, mai mici, pentru ochi; o foarte ușoară linie a gurii și, de desupt, două găurele abia perceptibile. Corpul are singurele două găuri în dreptul umerilor. De-asupra triunghiului vieții, se observă de asemenea o gaură împunsă ușor. În schimb, partea inferioară a figurinei, despărțită în două printr'o linie verticală, are de-o parte șase și de alta cinci găuri ușoare, care o acopăr în întregime. Figurina se termină jos printr'o gaură străpunsă, ce va fi slujit la atârnat, amănunt prețios pentru felul, mai rar, de utilizare a acestor figurine feminine de os. Dosul figurinei are două linii orizontale, ce cuprind basenul, și o liniuță verticală de despărțire a picioarelor, ce trece și dincolo de gaura terminată, care a fost făcută posterior față de celelalte amănunte ale figurinei. Înălțimea 0.057; lățimea în direcția basenului 0.020; grosimea 0.015.

Și mai adânc, tot în B, s'a găsit o altă jumătate de figurină plată (pl. XXXV, fig. 5; pl. XXXVI, fig. 5 a), evident ruptă de la linia superioară a triunghiului vieții. Figurina are de asemenea o linie verticală de despărțire a picioarelor și câte 9 puncte împunse de o parte și de alta a ei; pe dos o singură linie de despărțire a picioarelor. Înălțimea 0.039; lățimea 0.024; grosimea 0.002.

Ultima figurină de os plată, cea mai mare și mai bine păstrată, e lucrată încă și mai minuțios (pl. XXXV, fig. 2; pl. XXXVI, fig. 2 a). Capul are de laturi câte trei găuri în loc de două; două mici împunsături pentru ochi; o linie orizontală a gurii și patru găurele împunse, supt ea. Trunchiul are în dreptul umerilor tot câte o gaură, dar și trei găurele în mijloc, una mai sus și două în rând. În sfârșit, partea inferioară are de-asupra triunghiului vieții un număr de șapte împunsături și alte

nouă, ce mărginesc celelalte două laturi ale aceleiași triunghiului; mai jos, alte douăzeci și trei de mici găurele, împunse fără prea multă ordine. Ușoare incisiuni orizontale și creștături se observă de asemenea la capătul extrem. În dos, linia de despărțire dintre trunchiul și membre e marcată printr'o incisie orizontală dublă, de-asupra căreia se observă iarăși două puncte. La capătul extrem, incisiile ușoare și creștăturile de pe față se prelungesc și pe dos. Nicio linie de despărțire a picioarelor, nici pe față, nici pe dos. Înălțimea 0.082; lățimea 0.020; grosimea 1 mm. și ceva. S'a găsit la o adâncime de 2 m. 25, în B.

Pl. XXXV.

De și de scurtă durată (ceva mai mult de două săptămâni) și pe o suprafață relativ mică (mai puțin de 300 m. pătrați), săpăturile de la Sultana permit, cred, câteva considerațiuni de încheiere, pe de o parte în raport cu rezultatele prezentate mai sus, pe de alta privind Sultana în cadrul firească al Daciei și Sud-Estului nostru.

Ca și multe alte locuri din toate celelalte regiuni ale Daciei, colina de la Sultana a fost sediul unei populații care a locuit aici în timpurile de sfârșit ale epocii neolitice și și-a ales tocmai acest punct ca unul ce oferea o apărare mai sigură și o largă vedere până departe în jur, slujind aceleiași nevoi de cât mai bună pază.

Judecând după grosimea păturii de cultură, sta-

țiunea a fost locuită un timp destul de îndelungat și a luat sfârșit, ca atâtea altele, printr'un incendiu, în care s'a topit tot ce a fost mai înainte. De la începutul primelor obiecte de aramă, de care s'au găsit câteva, fără nicio însemnătate, locurile au rămas pustii, și numai târziu de tot se va mai fi sălășluit cineva pe aici, accidental și pentru un timp scurt, pierzând sau îngropând iconița cu chipul Maicii Domnului, sau oarecare mici obiecte de fier, neînsemnate.

Pe măgura dela Sultana erau fără îndoială un număr apreciabil de locuințe, dar de mici dimensiuni și, ca și aiurea, unele despărțite, altele legate între ele. Grămezile de bucăți de perete se pot urmări cu destulă certitudine, și, când nu se va

ni putem explica atunci adâncimea mai mare la care s'au găsit cele mai multe, dacă nu chiar toate exemplarele cele mai alese ale inventariului de la Sultana. Numai în al doilea rând mi se pare admisibilă, la Sultana, teoria unei regresii culturale, de la mai adânc, stratigraficește, la mai în spre față. În orice caz, tot ceea ce în materie de ceramică nu este aici vechiu-european (expresiunea este a d-lor H. Schmidt și Carl Schuchardt), sau general sud-estic, e hotărât în cantitate cu mult mai mică și face impresia, clară, de lux, de cult și de import, de și, nu cumva de departe, în niciun caz dinspre Apus¹. Explicațiunea stilistică ce am dat în cuprinsul acestei lucrări ceramice celei mai alese și mai noi, ca element decorativ, de la Sultana și, anume, în sensul unei autohtonii regionale și sud-estice, în care credem, nu are totuși nimic preconcept. Numai mai târziu am luat cunoștință de cercetarea d-lui Schuchardt asupra Cernavodei și de rezumarea părerilor sale, făcută de d. G. Wilke în articolul său asupra aceleiași localități din „*Reallexikon der Vorgeschichte*“ a d-lui Max Ebert².

În ce privește inventariul, mai întâi nu trebuie să ni apară întru nimic straniu, la Sultana, topoarele numai cioplite de silex, cu indicarea de progres a lucrului lor, pe care am subliniat-o. Ca și cu harpunele, și nu numai la Cernavoda, ci și aiurea în câmpia munteană, cum se va vedea din alte săpături, întreprinse recent tot de Muzeul nostru, asemenea imixtiuni de elemente inventarice mai vechi trebuie să le punem, cred, pe sama unui conservatism tradiționalist, constatat de repetate ori în evoluția culturii umane și cu atât mai firesc în aceste îndepărtate timpuri.

În cadrul Daciei și al Sud-Estului nostru, Sultana ilustrează, întâmplător pentru întâia oară, câmpia munteană, cu un material mai bogat și variat, caracteristic mai cu deosebire față de situația ei geografică, intermediară, și de rolul de trecere ce a jucat în toate timpurile. Bogată mai ales în acea ceramică zisă cu proeminențe, Sultana reclamă prin ceramica ei pictată și mai ales prin plastica ei de os (pentru întâia oară întâlnită și la Nordul Dunării) asemănări și o orientare în legătură imediată cu regiunile bulgărești din dreapta aceluiași fluviu³. Încă odată, Dunărea n'a

Pl. XXXVI.

mai lucra exclusiv pentru harta arheologică a țerii, cineva va putea reveni aici, anume cu scopul de a urmări această problemă, pe o suprafață cât mai întinsă.

Dar la Sultana n'au fost numai locuințe. Am impresia fermă că tot ce s'a găsit în preajma, sau în cuprinsul, sau dedesuptul locuințelor, fără caracter utilitar, ba destul de adesea, precum am menționat de mai multe ori, în tovărășie cu bucăți de vase mari, primitive și având pe ele proeminențe, vase ce nu vor fi fost decât urne funerare, care până târziu au păstrat aceiași factură și înfățișare, am zice: tradiționalistă, — toate acestea sunt tot atâtea indicii sigure de morminte și obiecte de cult. Dacă este așa, cu atât mai ușor

¹ Germania de Sud și Austria: Carl Schuchardt, *Cernavoda, eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, în *Prähistorische Zeitschrift*, XV, 1923, p. 26.

² *Band II, vierte Lieferung*, Berlin 1925, p. 295.

³ G. Wilke, articolul *Bulgarien* în *Reallexikon*, vol. II, fascicula 3, p. 204 și urm., citat și în special planșa cu figurinele de os.

fost hotar de netrecut, din contra. — Zădarnic căutăm însă jur împrejur asămănări și în ce privește încercările de realizare plastică a figurii umane în lut ars, care la Sultana întrece, fără îndoială, tot ce s'a realizat mai desăvârșit ca linie și simț al formei, pentru aceste timpuri, întru cât, firește, le cunoaștem până acum.

Dar și în această privință orice deducții și teorii sunt premature. Sultana e numai un început. Săpături recente, în curs de publicare, întreprinse de alți membri ai Museului condus de d. V. Pârvan sunt menite să completeze lucrul cu tot alte fapte, din ce în ce mai concludente.

Pictura bisericii s'a făcut pe la 1624 după cum deducem din inscripția aflată pe o icoană a Maicii Domnului de la catapeteasmă:

† МАШЕ РАБЪИ, БЖІЕ. ДѢКА. КІЕРАНІИ. Г... ГИКА. ДЕДЪ. МАРТА. МАРІЕ. КІЕРАЦА. ЖЪНЪ. МАРКО. МАРІЕ. ДИМА. ДЕСПА. КІТІАНІИ. ДИЪ. М. Я. МЦА. ЗРАБ. (fig. 1), de unde deduc că jupânița Despa, care figurează drept ctitoră, e una și aceeași persoană cu Despa de pe icoană; deci și biserica e pictată la această dată.

Biserica are forma dreptunghiulară, fără sinuri și turlă, împărțită în altar, naos, pronaos și tindă, care a fost adăugită mai târziu. În decursul timpului biserica suferă multe modificări în arhitectură și pictură. încât nu a rămas intact decât altarul.

Modificările aduse după constatările pe care le-am făcut în podul bisericii sunt următoarele: se coboară mai jos cupola de la naos, aceasta în cazul când biserica în forma primitivă nu a avut turlă: în acest caz se înlocuiește turla cu cupola.

Bolta de la pronaos, - aici observăm că a fost boltă, - se coboară mai jos, și din boltă cilindrică, în sens transversal, se construiește cupola, adăogându-i și patru pilaștri pe cari se sprijină. Odată cu aceste modificări aduse în arhitectură, picturile prime stricându-se, se pictează din nou naosul și pronaosul.

Toate aceste modificări se fac la anul 1772, de către ctitorii „jupan (numele șters), și jupanița dumnealui Stanca, jupân Răducan Postelnic“, și încă un jupan al cărui nume este șters, și un monah, Rafailă Slăvitescu; aceste portrete se găsesc în pronaos pe perețele de Nord și Apus (fig. 2). Această dată, împreună cu iscălitura unui pictor, — zic unul, pentru că avem să mai întâlnim încă o iscălitură, — o găsesc

pe icoana „Sfinții Voivozi“ de pe perețele de Miazăzi, lângă catapeteasmă. Pictura de pe această icoană se aseamănă în totul cu picturile din naos și pronaos, și chiar faptul că biserica are hramul Sfinții Voevozi, pe cari îi găsim și pe icoană, ne îndreptățește să credem că modificările aduse în arhitectură și pictură au fost făcute la această dată. În altă parte a bisericii nu mai găsim nicio dată, pisană veche fiind distrusă și înlocuită cu alta în zilele noastre.

Catapeteasma e zidită și pictată și mai târziu; de altfel și pictura e inferioară celei din naos și pronaos. O inscripție găsită pe icoana Sfântului Nicolae, de pe perețele de Nord, tot lângă catapeteasmă, ni lămurește acel lucru: „Pătru Zugrav, 1784“.

Și aici găsim o asemănare între picturile de pe catapeteasmă și icoana aceasta.

Așa dar avem trei epoci de pictură bine distincte.

Altarul cu următoarele scene din prima epocă: Maica Domnului pe jeț cu Isus în brațe, având în dreapta și stânga pe arhanghelii Mihail și Gavril, ocupând toată bolta. Dedesupt e pictat tabloul „Împărțășania Apostolilor“, în formă de frisă cu cei doisprezece Apostoli.

În mijloc e reprezentat Mântuitorul în două părți, împărțînd pe Sfinții Apostoli, așezați de o parte și de alta, câte șase (fig. 3-4); în partea de jos a altarului sunt zugrăviți arhierii: în stânga arhieriei: Chiril, Grigorie, Vasile, iar în dreapta Ioan Zla-taust, Atanasie, Nicolae, Ignatie și Spiridon (fig. 5-8).

Tot în altar observăm că acei doi diaconi de la intrare sunt acoperiți cu zidul catapetesmei, ceea ce ne lămurește, deci, că întreaga catapeteasma a fost făcută ulterior. În afară de aceste scene mai sunt

Fig. 1. — Icoana Maicii Domnului.

doi îngeri pe arcul care desparte altarul de naos, așezați în dreapta și stânga, ținând în mâni un medalion cu pictura din a doua epocă.

Tot din prima epocă e și ctitorul și un copil de la intrarea în biserică, în stânga ușii, descoperit supt frescele din a doua epocă, și icoana împărătească a Maicii Domnului, cu Isus în brațe, de pe catapeteasmă, pe ca e am găsit și inscripția care lămurește data zidirii bisericii.

Acestea sunt toate picturile din prima epocă, găsite în biserică și care ne interesează mai mult.

Dacă din aceste puține tablouri nu putem să ni facem o idee sigură de valoarea artistică a picturii care a fost în toată biserica, totuși, studiindu-le pe acestea cu atenție, avem să observăm că, prin coloritul sărac și sobru, prin stângăcia desemnului și mai pronunțat, prin ornamentația cu totul decadentă de pe veșmintele ierarhilor, aceste picturi, în evoluția artei religioase din Oltenia și Muntenia, marchează începutul

Fig. 2. — Iupăneasa Neacșa.

Fig. 3. — Sf. Apostoli Iuda, Toma și Iacob.

tul decadenței acestei arte.

Totuși pe unele locuri vedem că artiștii mai păstrează încă din splendidul meșteșug al predecesorilor, lucru pe care îl observăm mai mult la figuri. De exemplu: capul Mântuitorului copilul din tabloul din altar și cel din icoana de pe catapeteasmă, amândouă având o asemănare perfectă, și mai mult la tabloul ctitorului de la intrarea în biserică, vedem că artiștii dau dovadă de un desen sigur și de un naturalism pronunțat.

Ceia ce găsim însă original la aceste picturi e felul de interpretare a subiectelor, pe care nu-l mai întâlnim în bisericile noastre. De exemplu în tabloul

„Împărtășania Apostolilor“, din altar, vedem pe Iuda, întors cu spatele spre Mântuitor și introducându-și degetul pe gât, spre a vomita împărtășania, iar pe Apostolul Pavel

ci după înviere, când se coboară în Iad, pentru a salva pe Fiul Omului.

Pictura e al fresco, ca tehnică foarte bine executată, făcute cu var curat și paie, ca și frescele de la Biserica Domnească din Curtea-de-Argeș. Inscripțiile sunt în slavonește, de unde deduc că pictorii au fost Slavi, probabil Sârbi.

Frescele din naos și pronaos, după cum spun mai sus, sunt în cea mai mare parte copii de pe primele și, cu toate că nu sunt lipsite de interes, corespund bine timpului în care au fost făcute. În lipsă de spațiu mă mărginesc nu mai ale menționa. Pictorii, aici, sunt Români; ca dovadă, iscălitura: РЯФНА, pe care o găsesc pe icoana Sf. Voievozi din naos și ПИГЯХЪАДНОН РЯДЪ ЗЪГ., ЗЕНО (= 1781), a cărui iscălitură am găsit-o în două locuri tot în naos, de-asupra ușii la

Fig. 4. — Sf. Apostoli Pavel, Ioan și Marcu.

pictat de profil și cu gura deschisă, spre a primi împărtășania, casuri, dacă nu unice, în orice cas destul de rare în interpretarea acestor scene. De asemenea în naos, cu toate că pictura e din veacul al XVIII-lea, scenele: Ducerea crucii, Răstignirea și Învierea, de pe păretele de Nord, găsesc de asemeni că sunt originale în compoziție, de unde deduc că aceste picturi sunt copii după primele, pictorii din acest timp fiind cu totul lipsiți de originalitate.

În scena Ducerea crucii, vedem crucea dusă de Simion din Cirena, iar nu de Mântuitorul, cum e cazul mai în toate bisericile noastre; în tabloul Răstignirea, unul dintre tâlhari e represintat cu aureolă de sfânt în jurul capului — aici pictorii s'au inspirat din cuvintele Mântuitorului, care a spus lui Baraba, unul dintre tâlhari: „Tu vei fi azi cu mine în Raiu“. În tabloul Învierea, Isus nu e represintat în momentul când se înalță la cer, încunjurat de lumină,

întrare, la locul unde a fost pisania, care a fost distrusă, și pe tabloul Dumineca slăbănogului, de pe arcada de la intrarea în naos. Picturile sunt tot al fresco, însă aici

Fig. 5. — Sf. Ierarhi Ioan Zlataust, Atanasie și Nicolae.

pictorii au adăugat și nisip la var, iar paie sunt înlocuite cu călți.

Restaurarea picturii am făcut-o cu procedee simple, fără a întrebuița substanțe

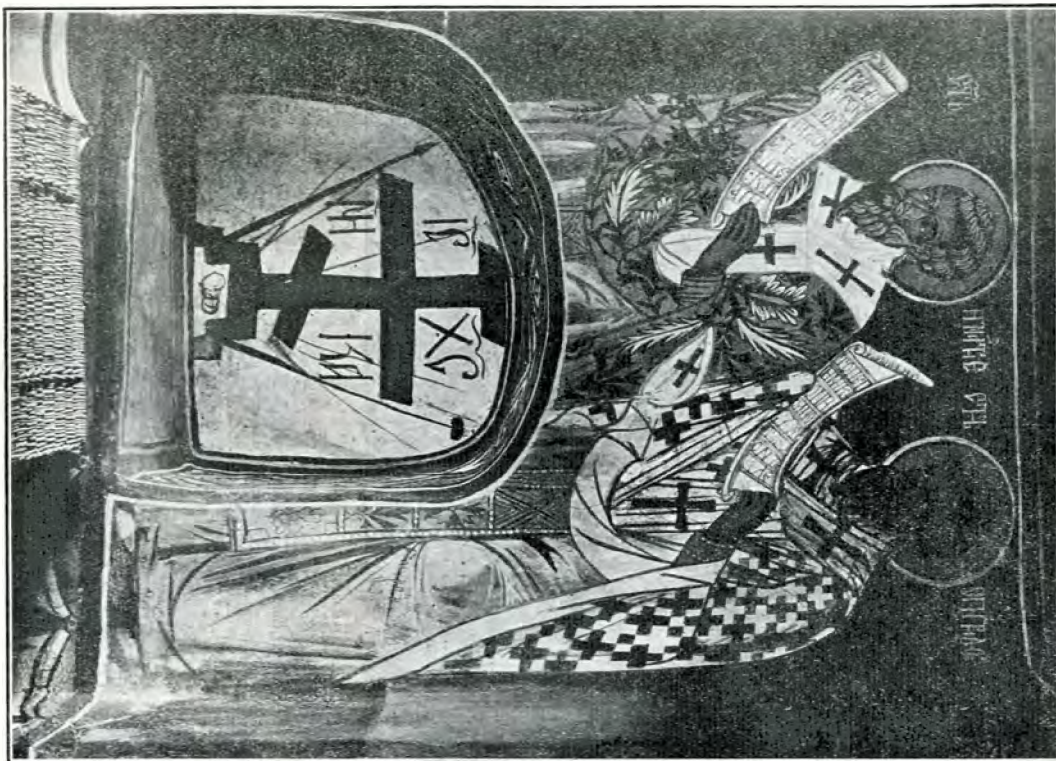

Fig. 7. — Sf. Ieracii Ignatie și Spiridon.

Fig. 8. — Sf. Ierach Petru al Alexandriei.

care ar putea să atace frescele: le-am curățat cu apă și săpun de tot fumul și praful depus, iar în părțile unde au fost făcute reparații — căci au fost și unele reparații

urmă le-am limpezit bine cu apă curată și bureți noi, până ce și-au recăpătat coloritul lor natural. Draperia de pe perețele de Nord din naos fiind complet stricată,

Fig. 6. — Sf. Ierarhi Chiril, Grigorie și Vasilie.

făcute ulterior —, în aceste părți, dacă varul și colorile nu cedau, am întrebuințat pene moi de lemn și prin frecare am degajat picturile de varul și colorile suprapuse; în

am făcut o alta tot din frescă, copiind pe aceia de pe perețele de Sud, unde am găsit pe aceia din prima epocă.

DOUĂ PIETRE DE LA MUSEUL NAȚIONAL DIN BUCUREȘTI

DE N. IORGA.

Intre pietrele încă nedescrise din culoarul din fund al [Museului Național, două merită o deosebită atenție.

1. Una, cu litere mari, de caracter străin, poartă această inscripție grecească :

(...nenorocitei soții și copiilor iubiți. Plingeți, învățaților, și la... rugați să capete coroanele cerești; 8 Septembrie 1698).

Păcat că nu ni s'a păstrat prima parte a pietrei, care trebuie să fi fost pe mormintul unui dascăl.

Fig. 1. — Inscripție grecească din 1698.

..... θανος
δυστήνην τ' ἀλόχην καὶ
τέκνεςσι φίλοις.
κλαύσατε φιλόλογοι καὶ εἰς
ἦνον παροίτες (sic)
εὐχεσθ' οὐρανίων τὸν
δ' ἐλάχειν στεφάνων
Σεπτεμβρίου 8, 1698.

2. O frumoasă piatră, cu largă împodobire florală pe margini, cu cei patru evangheliști în colțuri și, în mijloc, cu vulturul purtând crucea, de-asupra căreia doi îngeri zburind în o coroană, are această inscripție românească:

† Acestă sintă besearecă ci se chem[ă] Pinu, carele iaste hramu al sfintei Naștere a preacuratei

Maicăi a Domnului Nostru Is. Hs. purure fetiă lemn și stricată, vă lt. 7156, isprav. Radu ca-
 Maria ziditu-o-au dea în temelie eu, robul lu p[itan] ot Buz[ău].

Fig. 2. —

Dumnezeu Io Mateiu Băsărab Voevod, împreună
 cu Doamnă-mea Ilinca, că era mănăstirea de

Dedesupt e împodobirea porții cu o linie go-
 tică suitoare și două rosete de ambele părți.

Arta legătorilor de cărți, pe cari-i găsim cu numele în documentele noastre din secolul al XVII-lea înainte, n'a fost încă ținută în samă. Ea a dat totuși produse remarcabile, și a le înfățișa e o datorie atâtă

cărți sau în documente, ale meșterilor noștri de legat cărțile, nu vor mai fi numai elemente de curiozitate pentru cercetătorul erudit. Legați de fapta lor, legătorii vor apărea și ei în șirul lung al realizatori-

Fig. 1.

vreme cât se păstrează intacte, cu miile, vechile cărți de slujbă.

Numai atunci se va putea scrie istoria acestei arte care a avut la noi o însemnată înflorire. Numele, păstrate adesea, pe

lor smeriți de frumuseță în țerile noastre.

La mănăstirea Neamțului se mai păstrează fiarele cele vechi, din vremea starețului Paisie, care au fost și întrebuințate din nou.

Deocamdată presintăm câteva exemplare

din secolul al XVIII-lea ca specimene, cu observația că unele din fiară sânt mult mai vechi, precum e Răstignirea (de la fig. 1), în care e remarcabil și delicatul chenar de margine, din care se desfac în colțurile pătratului din mijloc, așa de delicat, patru flori de crin.

De aceeași dată pare, după litere, și a

Altul, de o foarte frumoasă înfățișare, dă, cu inscripție tot grecească, alt Mântuitor în jeț de stăpânire, cu câte două rosete de ambele laturi (fig. 5 și 6).

O origine greco-orientală are Înălțarea, cu Hristos purtând steagul, între două candelă aprinse de-asupra mormântului schițat în chip vag jos (fig. 6).

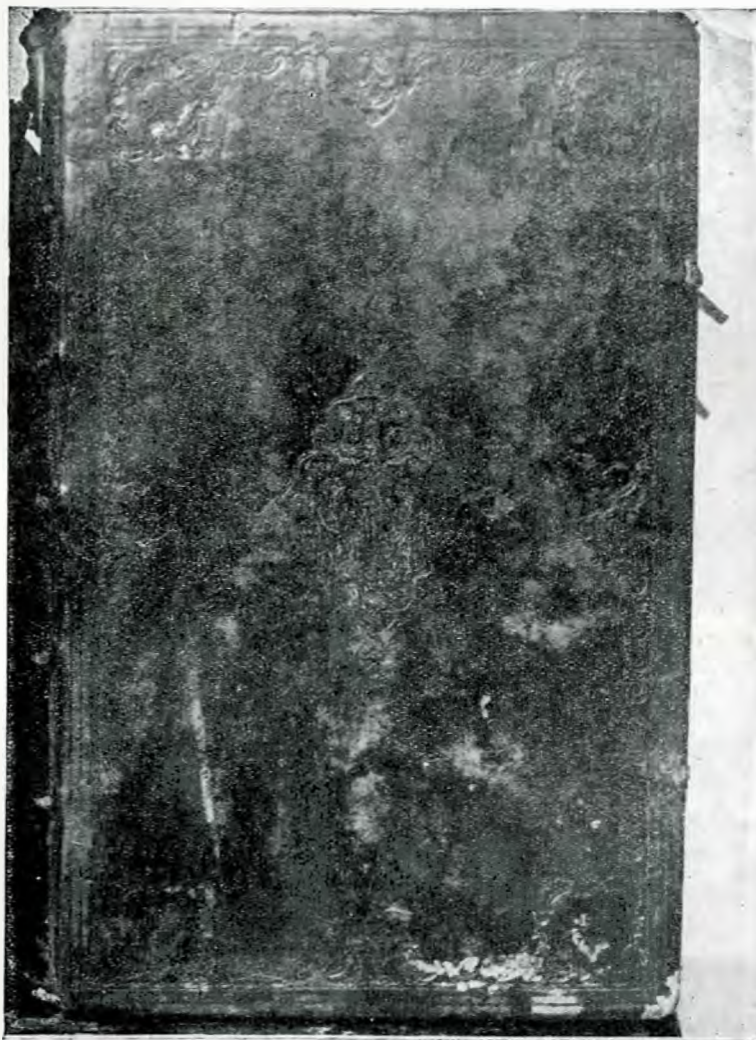

Fig. 2.

două Răstignire, liniile marginale fiind mai grosolane, de un stil mai recent (fig. 2).

Aiurea de-asupra figurilor e un heruvim, dedesupt oasele lui Adam; în fund o cetate cu două turnuri (fig. 3).

Vechiu pare și Hristosul în slavă, între rosete (de la fig. 4), marginea având, cu un caracter mult mai simplu, aceleași linii generale ca în primul cas.

Până și cărțile obișnuite din bisericile mici au foarte dese ori în legătură fiară de un caracter original.

* * *

Aceste cărți de aici datoresc frumoasa lor legătură, poate de proveniență direct orientală, faptului că au aparținut vechii Mitropolii a Proilavului (astăzi sânt depuse,

Fig. 3.

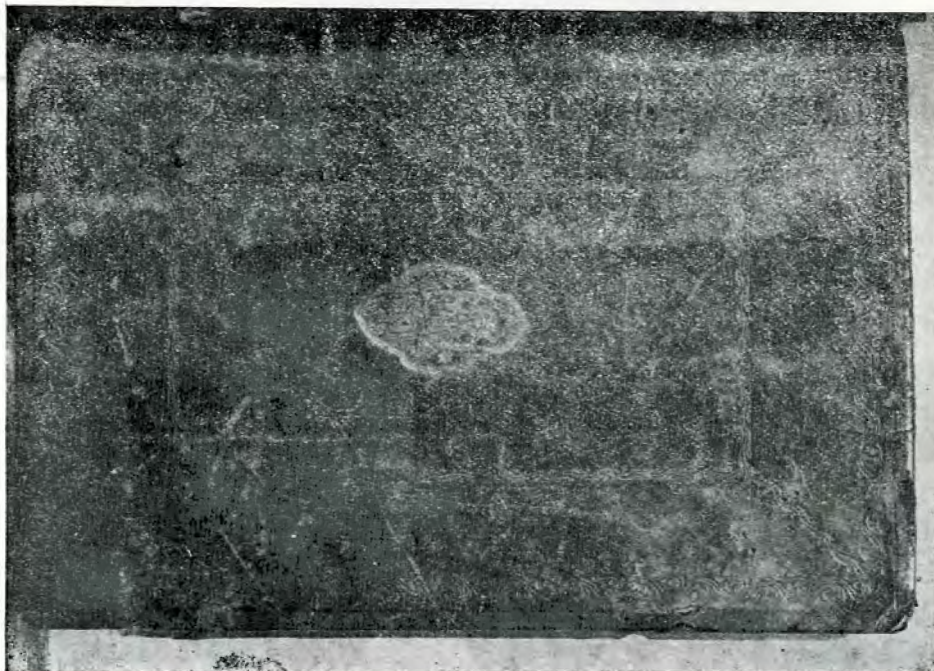

Fig. 4.

venind de la biserica Sf. Arhangheli, la Sf. Spiridon¹). Pe una din ele, o însemnare grecească, pe care o reprodus (fig 7) spune aceasta: καὶ αὐτὸ δὲ σὺν τοῖς ἄλλοις ὑπάρχει τῆς ἐν Ἱερὰλλ.

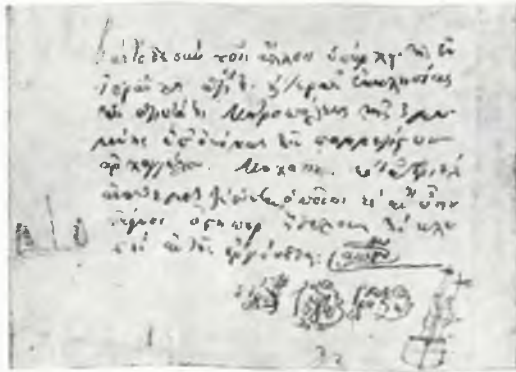

Fig. 7.

ἀγίας τε καὶ ἱερᾶς ἐκκλησίας τῆς ἀμωτάτης Μητροπόλεως τῆς τιμωμένης ἐπ' ὀνόματι τῶν παμμεγίστων ἀρχαγγέλων Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ, ἀναθεματίζουσιν (?) ὅποιοι καὶ ὅν ὦσιν ἐκεῖνοι ὅπνῃ περ ᾗθελουν τὴν κλωπὴν αὐτῆς ἐρ-

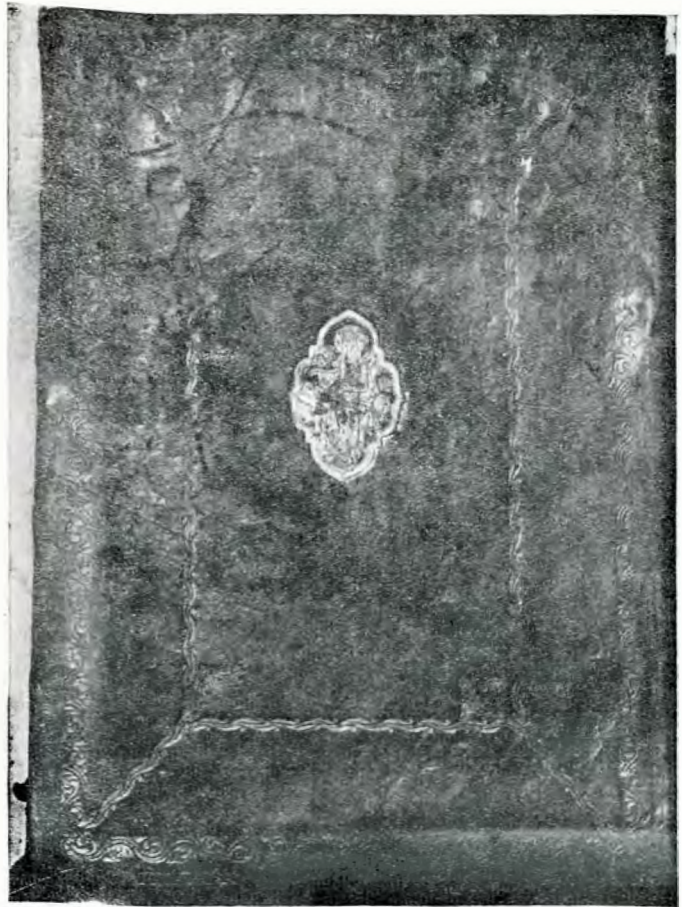

Fig. 5.

γάζεσθαι· ποῦτε· Ὁ Ἱερὰλλας Γεώργιος (?) γραμματικὸς δεδαισι. (= Și aceasta cu celelalte este a sfintei și sfințitei biserici a prea-sfințitei Mitropolii cinstite pe numele prea-marilor arhangheli Mihail și Gavriil; să fie afurisiți cei, oricari ar fi, cari ar voi să o fure; 1813. Al Brăilei grămatic, Gheorghe, mărturisește).

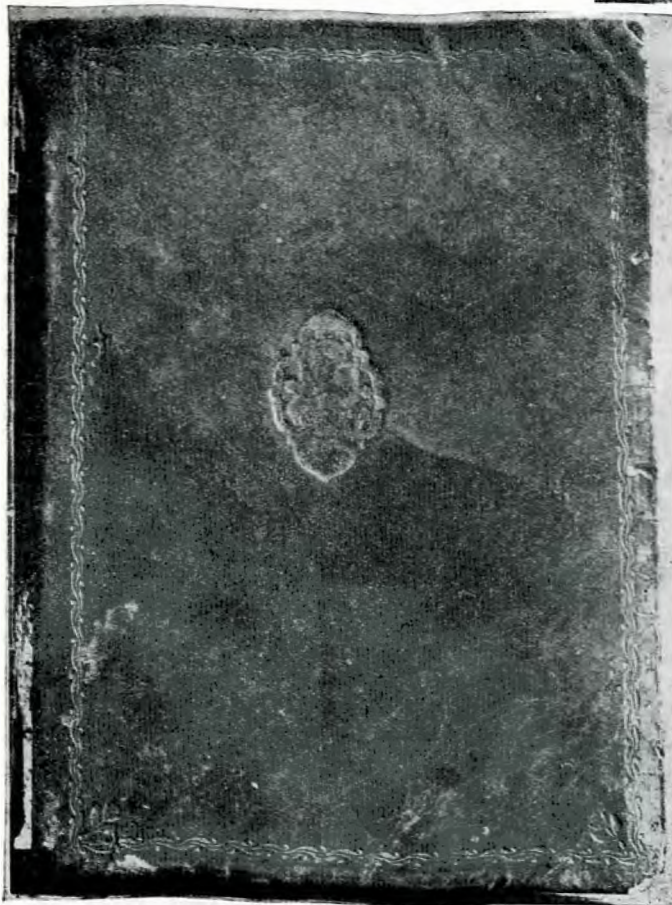

Fig. 6.

¹ V. Buletinul Comisiei Istorice, XI, p. 144, no. 15.

Imprejurările, care au dat Turcilor pământ românesc, și pământ turcesc Românilor, au făcut să avem în România câteva

Ceia ce o recomandă atenției e numai marmura cadrelor de la uși și de la ferești și mai ales coloanele.

Două au rămas în afară. Alte patru sprijină un pridvor.

Capitelurile fine, de linii geometrice extrem de sobre, trimet la o epocă anterioară splendorilor domniei lui Soliman Magnificul, deci între 1484 și 1521.

E cea mai veche, deci, din toate monumentele de la noi ale arhitecturii musulmane.

A o feri de văpsirea marmurii, de adausul de pictură nepotrivită — tocmai se lucra la una pentru serbarea apropiată a inaugurării monumentului — e o datorie a fiecăruia.

Fig. 1. — Moscheia din Mangalia.

măcar din moscheile care au trebuit să fie multe: la Timișoara, la Inău și Lipova, pe tot malul stâng dunărean al raiei muntene, de la Severin la Brăila și în tot Sudul basarabean, de la Reni la Cetatea-Albă, fără a pomeni toată Dobrogea.

Ni s'a păstrat o moschee la Mangalia, cu intrări interesante și un bogat cimitir — construcție măcar din secolul al XVII-lea. Una, mai largă, și vrednică de studiu, la Siliștriu. Moscheia de la Brăila, foarte sărăcăcioasă, camuflată astăzi în biserică de stil. Și, în fine, cea din Ismail.

E zugrăvită, tare și grosolan, prin colțuri, de Ruși; egumenul a spălat și revăpsit aceste scene de o pretențioasă stângăcie. Toată rânduiala interioară e de nerecunoscut din cauza adausului unei cuviincioase catapitesme de caracter moscovit.

Fig. 2. — Biserica Sfinții Arhangheli din Brăila, înainte de restaurare.

Dar cu aceasta nu se mântuie ce ni poate oferi pe pământ românesc arta musulmană. Cercetări răbdătoare o pot găsi

și aiurea: din Banat, din Dobrogea Nouă și s'au semnalat une ori rămășițe ale moscheilor de pe vremuri. Mâni vandale voiau

Fig. 5. — Moscheia din Ismail.

nu odată să se atingă de dânsule. Ne-am împotrivit.

Dar o statistică a acestor clădiri trebuie cândva să se facă. Ele nu oferă decât liniile de arhitectură, dar

Fig. 4. — Stâlp al moscheii din Ismail.

acestea sânt interesante și prin rari-tatea lor.

Pentru a arăta ce poate răsări în fiecare moment înaintea noastră, voiu cita ce mi s'a spus cu privire la mos-

cheia, de aparență totuși nouă, de la Hârșova. Cum în acest oraș se amestecă, pe vechiul fond clasic, influențele, și unele din ele sânt evident turcești -- o cetate turcească întreagă e cuprinsă în zidurile lui Petru Rareș de la Hotin --, ar fi aici un vast teren de cercetări pentru un arhitect stăruitor.

Se crede de obicei că n'am avut moschei în România în afară de linia raialei. Nu e tocmai așa. La poalele muntelui Caraiman (numele adevărat românesc e numai Omul), numit așa după vre-un Caramanlău care făcea cașcaval aici (casurile sânt dese), un loc se chiamă încă *Mecetul Turcilor*.

Fig. 5.

Aceste moschei sânt în cea mai mare parte lipsite de vechile lor cimitire. Cea din Silistra, atât de frumoasă, în ciuda adăugirilor fără gust, căci păstrează înaltul, puternicul minaret, de o așa de fină sculptură

La Mangalia însă mormintele s'au păstrat, din fericire toate. Reparând moscheia, am făcut să se ia fotografiile, care urmează, ale celor mai frumoase din pietrele sepulcrale.

Fig. 6.

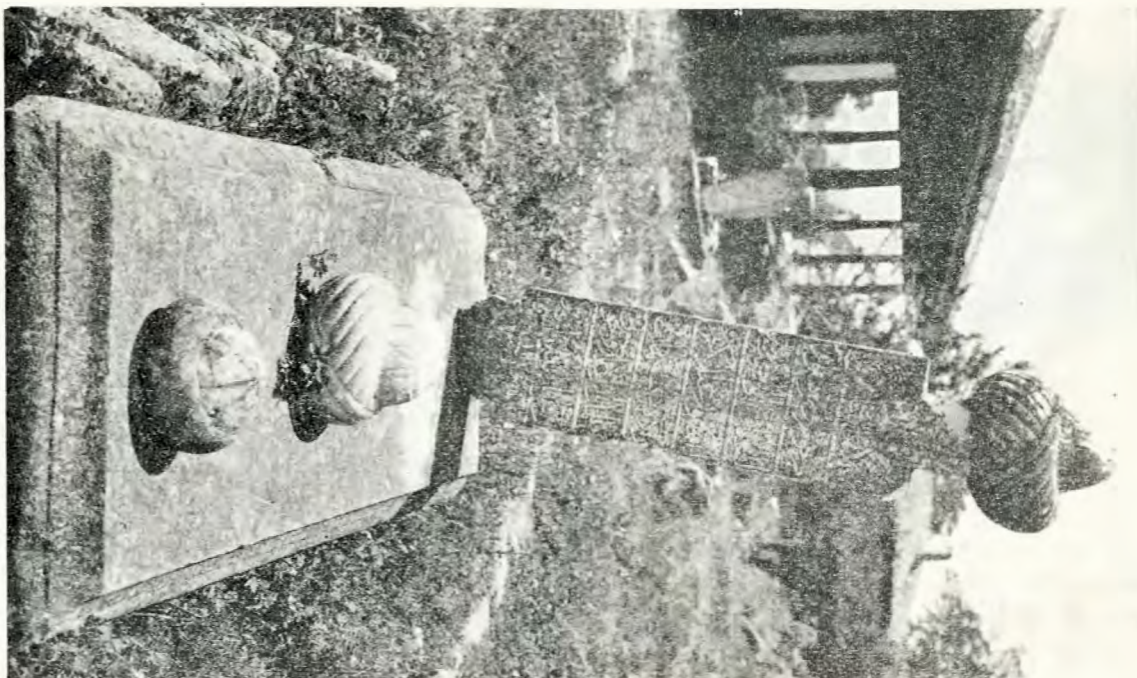
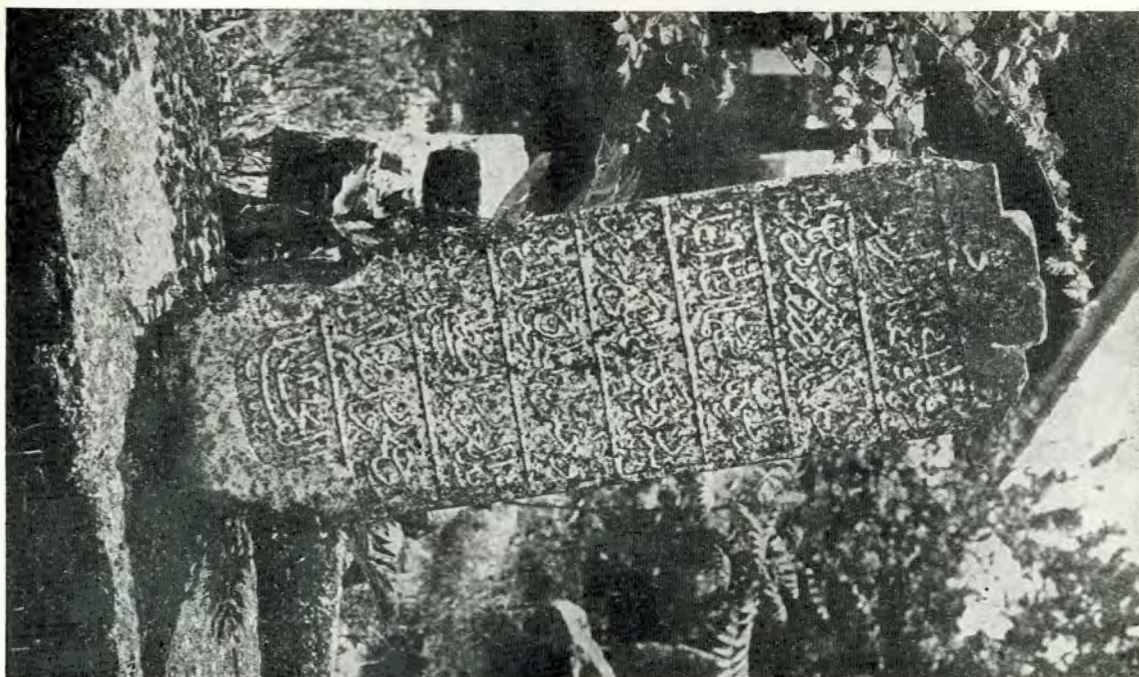

Fig. 7.

— cred că avem a face cu o operă din secolul al XVI-lea —, are, pe locul aceluia cimitir desființat, o clădire odioasă terminată din roșu, ale cărei două rânduri par a trebui să adăpostească o școală, nu știu a cărei nații și a cărei religii.

Unele, purtând în vârf frumoase turbane largi, arată situația deosebită a celui îngropat: inscripția, a cărei descifrare vom căuta s'o dăm în curând, se presintă în rânduri de o eleganță deosebită (no. 5-6). Altele (no. 7) acopăr rămășițele unei cre-

dincioase a Islamului, și de aceia turbanul din frunte lipsește.

Odată avem a face cu o simplă stelă de marmură pe care o delicată sculptură

au săpat și piatra de mormânt, acum în vechea biserică bulgărească de acolo, de la Mangalia (no. 9). Inscriptia greacă din îngusta poartă de la mijloc are acest cuprins:

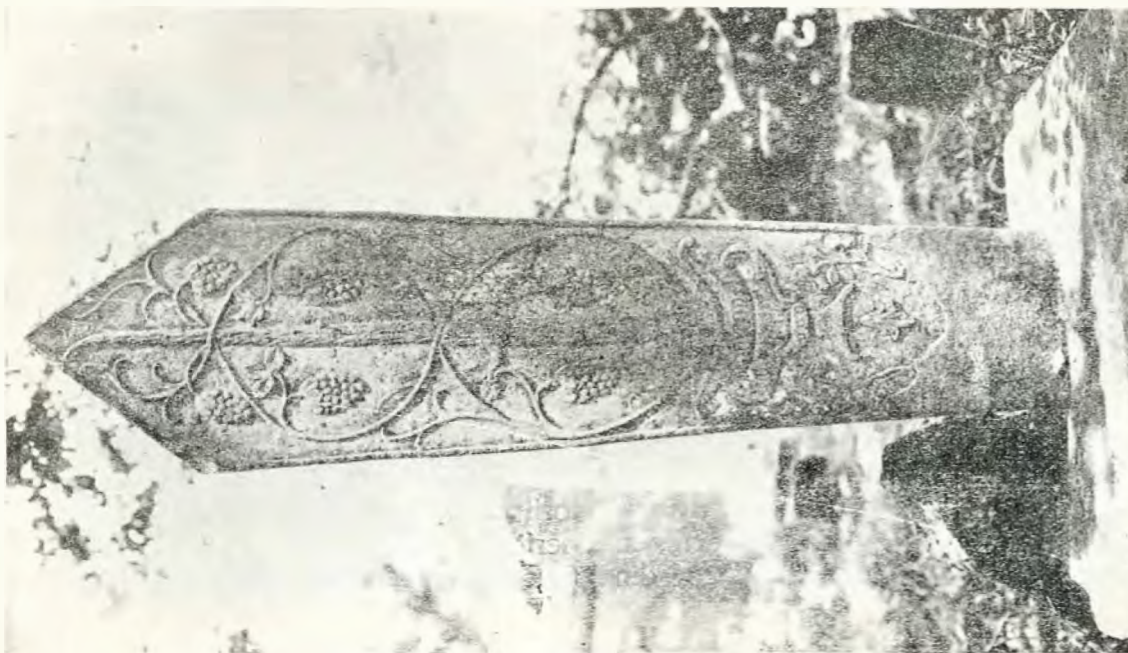

Fig. 8.

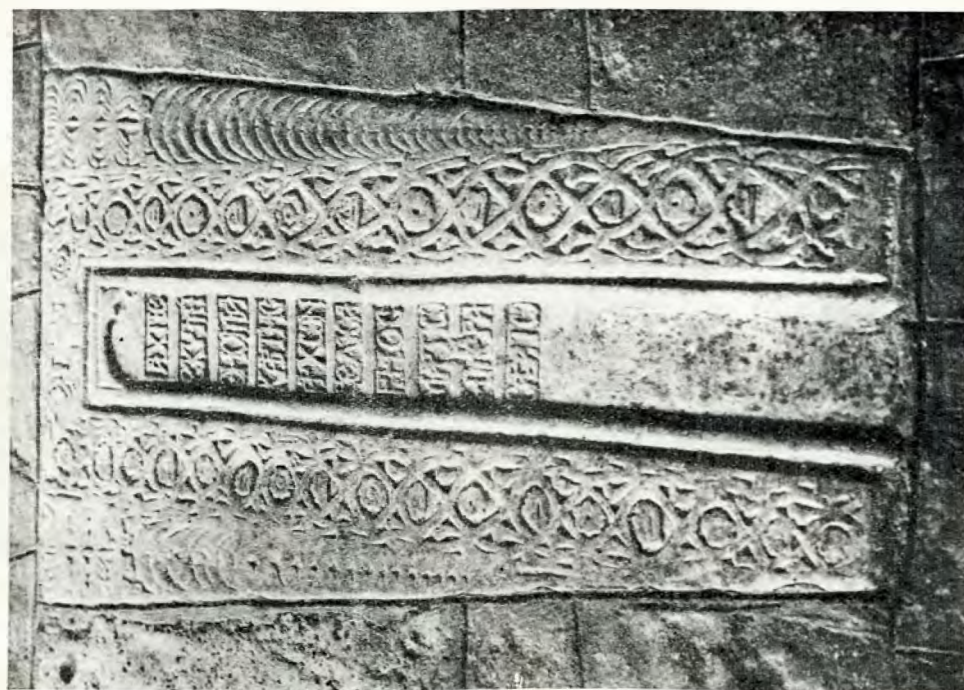

Fig. 9.

înșiră lungi ramuri întortochiate de pe care atârnă struguri; jos; vasul, de gust Oriental, pare a fi adăugit (no. 8).

Meșteri din Răsărit, cunoscători de multe stiluri, dintre care nu lipsește niciun simili-gotic, lângă flori larg desfășurate în marginea unor foi ca de feregă stufoasă,

αχρῆ.

Εξημετέθη ὁ μακαρίτης ἄρχων Βελησάριος Μαρ-
τιν εἰς ἡμέραν σαβᾶτον.

1685.

A adormit fericitul domn Velisarie, Mar-
tie 11, ziua Sâmbătă.

Cele două Chilii stau și astăzi în față, rivale numai în ce privește sărăcia, părăsirea, ignoranța și înstrăinarea lor.

Nimic din prosperitatea comercială a uneia, din gloria războinică, din martiriul creștin al celeilalte.

La Chilia Veche, Eschi-Chilia Turcilor, 3.000 de oameni sânt strânși în jurul unei biserici, de pe la 1830, închisă aici în imposantele, frumoasele linii ale unei imense clădiri noi, mare cât catedrala din Blaj, cu care samănă și prin cele două turnuri din

gurul om de ispravă“. Incolo, dacă șase sute de copii urmează la școală, cu un vrednic învățător tânăr, Dimitrie Dogaru, cu interes pentru istorie, la biserica preotului simpatetic nu vine nimeni din cauza sfântului calendar făcut de însuși Mântuitorul și dat la tipar în Pascalie.

Totuși amintirea Licostomului, „Vâlcovului“ italian, cu consulii, masarii și „scriitorii de scrisori grecești“ ca Antipa, n'a perit. La un kilometru de la mal e șanțul, care se acopere din ce în ce și despre

Fig. 1. — Cetatea lui Ștefan-cel-Mare la Chilia Nouă.

față — concurență, ajunsă acum inutilă, cu noua zidire bisericească din față de la Rușii de atunci (de treizeci și trei de ani stă întreruptă lucrarea și ar ajunge un milion pentru a o da gata). Totul dispăruse acum o sută de ani, când vre-o cinci familii de „câșlari“, de ciobani din câștele basarabene, s'au refugiat aici, la Turci, de serviciul militar și de imposit. Nimic istoric în căsuțele albe, relativ curate, rânduie de-a lungul stradei-șosele pe care a făcut-o primarul Răzvan, recomandat de localnici ca „sin-

care se știe că pe acolo treceau spre Tulcea mai ușor cu corăbiile.

Săpături în acel loc sânt absolut necesare.

Dincolo, la Chilia Nouă (învățătorul Dogaru spunea că Vechea Chilie e „Noua Chilie Veche“), preotul venerabil care a fost aici și pe vremea stăpânirii românești încheiate la 1878 și care, ca și învățătorul, ca și directorul liceului, se interesează de trecut, crede că *aici*, după cetate, era un canal, așa încât o parte din așezarea ac-

tuală de pe malul stâng era insulă. Mărturiile documentare se opun acestei ipoteze, ispititoare la prima vedere.

— Acolo, cetatea s'a păstrat. Se deslușește perfect chiar la țerm, cuprinzând o foarte vastă suprafață, pe care neapărat o împre-

pentru ultima reparație pripită a lui Ștefan-cel-Mare înainte de atacul decisiv al Turcilor; unele sânt în lat, altele în lung, dar fără nicio îngrijire. Sus, blocuri grele de piatră tăiată sânt înecate în ciment. Acesta însă e sistemul de zidărie al Turcilor, cu-

Fig. 2. — Altă vedere a cetății.

muire de sârmă ghimpată ar trebui s'o ferească de încălcări nouă. Sânt șanțurile, largi și adânci, prin care până mai ieri curgea apa. Și sânt două părți neatinse din vechile ziduri, una pe o culme, alta în vale,

ceritori în 1484: piatră tăiată și ciment.

La Hotin Turcii din 1713 au luat pentru dâșii numai un colț din cetatea lui Petru-Rareș. E acesta casul aici? Ar părea mai curând contrariul: întinderea până la Dunăre a vechilor întărituri.

În legătură cu blocul moldovenesc al zidului era de sigur și biserica lui Ștefan-cel-Mare. Numai săpături îngrijite i-ar putea găsi locul. În schimb, nu departe de frântura rămasă, la capătul podețului, între case mai mult smerite, este, în umbra formidabilelor turnuri împodobite cu tot felul de bibiluri ca un lucru de zahăr pentru masă, bisericuța care poartă pecetea lui Vasile Lupu și inscripția solemnă, de un caracter întortochiat, din 30 Maiu 1648.

Nu e nevoie să mai schițăm¹ istoria ei. Ea aparține mării opere basarabene, creștine și moldovenești, a bogatului stăpânitor care s'a folosit de luptele interne dintre Tataari, de revolta lui

Fig. 3. — Un colț de ziduri.

de spre orașelul de azi, cu străzile de piatră ascuțită și cu podul de lemn primitiv.

Între ele este o deosebire pe care orice cercetător al Hotinului o va recunoaște. În vale piatra aspră e amestecată cu cărămizi de o structură tare, pusă la răpezeală, ca

¹ V. Iorga, *Studii Istorice asupra Chiliei și Cetății-Albe* Noua cronică germană a lui Ștefan spune: „In dem Moned Junij, 22 Tag, hub der Voyvoda an zu mauren Kyliia und volbrach ess den selbygen Sumer mit 8 hundert Meurer nd 17 utaussend Hejfer“.

Cantemir-Mârza, de absența Sultanului Murad, reținut de războiul din Asia, pentru a restitui dominației românești această Basarabie bugeceană, făcând din ea o parte din noua eparhie a Proilavului, creată pentru învățatul Meletie Sirigul, și chemând în ajutor autoritatea Patriarhiei ecumenice.

Clădirea acestui Sfânt Nicolae (azi tocmai e acela al Lipovenilor, 23 Maiu) e de tot curioasă. Se înfundă în pământ cu ziduri groase, dar fruste, tăiate de câte două ferești pătrate, fără niciun

Fig. 4. — Parte din ziduri.

fel de ornamente, nici pentru secolul al XVII-lea. Chiar făcând abstracție de înformele adause, zugrăvite, după sistemul basarabean, ca o casă de mahală în București, ea n'are nicio linie.

Dar scările și pavagiul în fața altarului sânt făcute din marmură. Din cea mai bună și scumpă marmură sculptată. Distingi îndată resturi de sculptură și litere armenesti, nu prea vechi. Lectura uneia din ele, de d. Sirouni, cuprinde o dată de la începutul secolului al XVIII-lea¹. Chiar înaintea dverei centrale e o piatră mare, ornată cu flori persane, ieșite dintr'un vas, care, în litere grecești de un caracter arhaic, are acest cuprins:

‘Ο τάφος τοῦ εὐγενεστάτου Θωμᾶ,
υἱοῦ Ἰωάννου ἀπὸ Νεοχωρί, ἀρχῆ’.

(Mormântul prea-nobilului Toma, fiul lui Ioan de la Neochori, 1689.)

Toma al lui Ioan pare a fi un Grec - făcând aici negoț supt Turci.

Data e incontestabilă. Ingroparea s'a făcut deci patruzeci și unul de ani după clădirea bisericii lui Vasile. Intrebarea se pune deci: o avem pe *aceasta* în starea de azi a zidirii?

Să fi existat o mare și bogată biserică a Armenilor, cărora li știm rolul la Cetatea-Albă, nu se arată prin nimic. Pietrele nu pot fi aduse decât din acest din urmă oraș. Când au fost ele aduse? De sigur că pe vremea acelor lupte dintre Ruși și Turci, în 1771, în 1809, din care vin oasele cu

Fig. 5. — Inscripția grecească de pe un mormânt în fața altarului.

¹ Voiu da la un loc pietrele armenesti de la Chilia și de la Cetatea-Albă.

care e sămănată toată cetatea și care se află cu grămada la orice săpătură. Atunci s'a sfărmat vechea biserică și s'a făcut, cu materiale răzlețe, cea nouă.

Sigur este că Vasile-Vodă *n'a făcut o biserică nouă*. Tot așa de sigur că n'a moștenit *aici* una de la Ștefan-cel-Mare. Pare

† ИЗБОЛЕНІЕМ ѿТЦА И СЪ ПОСПѢШЕНІЕМ СНА И СВЪРЪШЕНІЕМ СГО ДСХА ИЗВОЛИ ВЛОЧИ[СТИ]ВНИ И ХУСѢЛЮБИВІИ ІУ ВАСИЛІЕ ВОЕВОДЫ ВЖЮ МАСТЮ ГСП[О]ДАРЪ ЗЕМЛИ МОЛДАВСКОН СЪЗДА ЦРКВЪ ПОВЕРѢД ГОЛА КИЛІНСКИ ИДЕЖ ЕСТЬ ХРАМ СГО ЕРАРХА И ЧЮДТВОРЦА НИКОЛАЕ И НАЧАС ЗДАТИ ВЛГВЪ ЗРИЕ, МАРТ. А, И СВЪРЪШИС ВЛѢТЪ ЗРИЗ, МЕСЦА МАИ А.

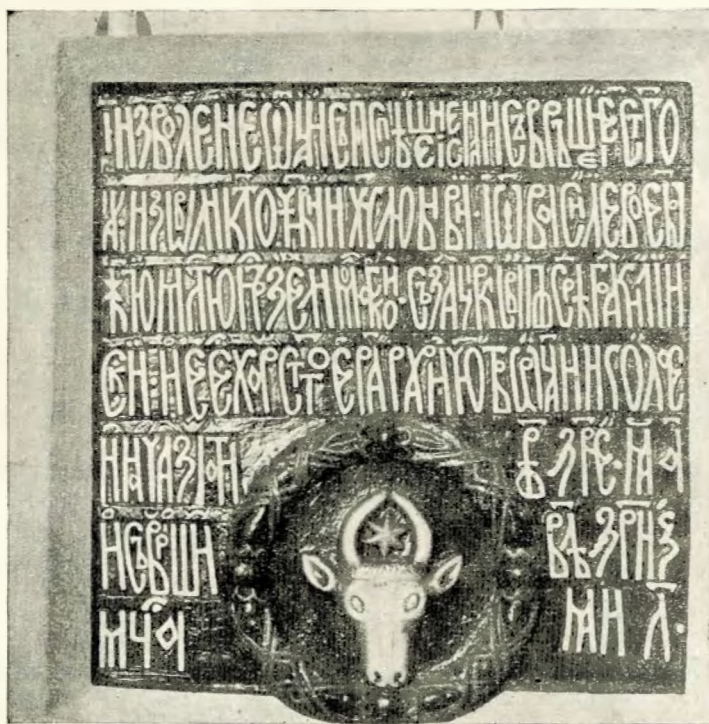

Fig. 6. — Inscripție.

probabil că zidirea primitivă era, ca și cea de la Căușani, ca și biserica Armenilor din Cetatea-Albă, un modest lăcaș creștin de supt dominația turcească: Domnul restaurator s'a mulțămît s'o întărească.

Inscripția frumoasă, de complicate linii elegante, de pe frontonul bisericii are acest cuprins¹:

Adecă:

„† Cu voia Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvârșirea Sfântului Duh a voit bine credinciosul și de Hristos iubitorul Io Vasile Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Țerii moldovenesti, și a făcut biserica supt cetatea Chiliei, unde este hram sfântul ierarh și făcător de minuni Nicolae și a început a se zidi la anul 7155, Martie 1, și s'a săvârșit la anul 7156, luna lui Maiu în 30“.

¹ V. și *Memoriile societății din Odesa*, I, p. 293, col. I, și planșa V. Și dr. Davila în 1867 scrie despre Chilia: „A Kilia existent des ruines génoises et une église souter-

raîne, construites par Vasile Lupu-Voda“ (Hélène Perticari, *Le général dr. Carol Davila*, București 1930, scrisoare din 9/21 Iunie 1867).

I. ANDRIEȘESCU, *Vasile Pârvan*.

Biographie du défunt archéologue, membre de la Commission.

VIRGILE DRĂGHICEANU, *Les fouilles de Vodița; les églises de St. Nicodème et du prince Litovoiu*.

L'église conventuelle de Vodița, sur le Danube, création, au XIV-e siècle, du moine Nicodème, a été détruite à la fin du XVII-e siècle, quand les Impériaux du général Veterani l'employèrent pour leur défense. Les fouilles ont découvert un type d'architecture nettement serbe, ressemblant à la Lazaritza de Krouchévatz (forme treflée, voûte intermédiaire en berceau entre le pronaos et la nef, tores en pierre et en briques, couverture en plomb; les matériaux sont en partie de provenance roumaine). Une église antérieure existait au XIII-e siècle; elle aurait été consacrée au culte catholique.

N. IORGA, *Églises d'Opâriți, de Predealul-Sărari et de la vallée de la Drajna*.

Notes sur l'église d'Opâriți, refaite à l'époque contemporaine (intéressantes fresques de folklore), de Predealul-Sărari (en ruines, sans intérêt), de Slon (notices du XVIII-e siècle sur les livres d'église, quelques icônes remarquables; traces de l'ancienne auberge de frontière). Près de Ploiești, l'église de Tătărani, bâtie en 1741-1742.

N. IORGA, *La pierre tombale du prince Alexandre Mircea*.

Le Musée d'Art Populaire conserve la pierre tombale, pourvue d'une inscription slavonne et ornée d'un beau fleuron, du prince de Valachie Alexandre, fils du prétendant Mircea († 1577).

G. BALȘ, *Les ornements des fenêtres de l'église de Dolhești Mari*.

A Dolhești Mari, sur le Sireth, les ornements des fenêtres ont un caractère arménien très prononcé qu'on ne rencontre nulle part ailleurs pendant le XV-e siècle moldave. Une comparaison avec quelques fenêtres du château de Mangoup en Crimée, d'où était venue la femme du prince Étienne-le-Grand, montrent quelle peut en être l'origine.

I. ANDRIEȘESCU, *Sultana* (fin).

Présentation et description des figurines trouvées dans ces fouilles de préhistoire pratiquées en Valachie. Des caractères sud-danubiens s'y rencontrent pour la première fois. Tout cela „dé-

gasse, sans doute, ce qu'on a réalisé de plus parfait comme ligne et sens de la forme pour cette époque, en tant, naturellement, qu'on la connaît jusqu'ici“.

G. TEODORESCU, *L'église de Ruda-Bârsești dans la commune de Bercioi-Argeș (notes sur la peinture)*.

L'église de Ruda-Bârsești a été ornée de peintures en 1624, puis en 1772. Avec une belle image de la Vierge, elle présente des notes iconographiques tout à fait originales, surtout pour l'eucharistie.

N. IORGA, *Deux pierres du Musée National de Bucarest*.

Une pierre du Musée National de Bucarest présente l'inscription tombale d'un maître d'école grec de 1698, l'autre, celle de l'église rurale de Pinu (1647-1648), se distingue par la richesse inaccoutumée de la sculpture.

N. IORGA, *Quelques reliures roumaines*.

On conserve pour le XVII-e et XVIII-e siècles roumains des reliures en cuir d'ouvrages liturgiques, qui présentent parfois, avec des ornements linéaires, des images de saints et des scènes jusqu'ici négligées.

N. IORGA, *Mosquées en terre roumaine*.

Présentation des mosquées: de Brăila, transformée en église, d'Ismail, de Mangalia et de Silistrie. Des pierres tombales s'y rencontrent; à Mangalia aussi une pierre chrétienne du XVII-e siècle, d'un travail très compliqué.

N. IORGA, *Les deux Chilia*.

En face de la Chilia jadis insulaire l'ancienne Licostomo (cf. le slave Vlkov), maintenant comprise dans la Dobrogea, la nouvelle Chilia moldave présente encore une partie de ses anciens murs du XV-e siècle, englobés dans les fortifications turques, plus récentes, en pierre. Elle contient à côté de la nouvelle église russe la petite chapelle qui porte une pierre dédicatrice mentionnant le nom du prince de Moldavie Basile Lupu, avec la date de 1647-1648. On l'a attribuée à Étienne-le-Grand comme premier fondateur. Mais une inscription tombale grecque de 1689 et des inscriptions arméniennes du XIX-e montrent qu'il s'agit d'une construction nouvelle élevée après la conquête par les Russes avec des matériaux divers. La vieille église d'Étienne ne pouvait pas être, du reste, en dehors des murs.

SECRETARIATUL COMISIUNII MONUMENTELOR ISTORICE

BUCUREȘTI. — STRADA GENERAL BERTHELOT No. 26

Secretar-Director : VIRGILIU N. DRĂGHICEANU

Buletinul se găsește de vânzare la principalele librării din Țară.
Studenții, profesorii și preoții au 45% reducere, adresându-se Secretariatului.

Fiecare fasciculă apare în două ediții:
Ediția pe hârtie chromo Lei 120. — Ediția pe hârtie velină Lei 90.

La Secretariatul Comisiunii se poate procura Buletinul Comisiunii pe anul 1923 consacrat Curții Domnești din Argeș. Exemplar de lux cu text frances Lei 1.100, fără text frances Lei 1.000. Exemplar pe hârtie velină cu text frances Lei 600, fără text frances Lei 500.

**PREȚUL
LEI 90**